ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

# ԲԱՆԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
***ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ***
# ВЕСТНИК ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
***ФИЛОЛОГИЯ***
# JOURNAL OF YEREVAN UNIVERSITY
***PHILOLOGY***

**№ 2(50)**
**2026**

«Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն» հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երեք անգամ: Հրատարակվում է 2010 թվականից: Իրավահաջորդն է 1967-2009 թթ. հրատարակված «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի
Журнал «Вестник Ереванского университета. Филология» выходит три раза в год. Издается с 2010 года. Правопреемник издававшегося в 1967-2009 гг. журнала "Вестник Ереванского университета"
Three issues of “Journal of Yerevan University. Philology” are published annually. The journal has been published since 2010. It is the successor of “Journal of Yerevan University” published in 1967-2009

**ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ – РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ – EDITORIAL BOARD**

**Գլխավոր խմբագիր՝**
**Главный редактор:**
**Editor-in-chief:**
**Ավետիսյան Լևոն** *(բ.գ.թ., դոց., l.avetisyan@ysu.am)*
**Аветисян Левон** *(к.фил.н., доц.)*
**Avetisyan Levon** *(Ph.D. in Philology, Associate Professor)*

**Ավետիսյան Յուրի** *(բ.գ.դ., պրոֆ., yuriavetisyan@ysu.am)*
**Аветисян Юрий** *(д.фил.н., проф.)*
**Avetisyan Yuri** *(Sc.D. in Philology, Professor)*
**Գասպարյան Սեդա** *(բ.գ.դ., պրոֆ., ԳԱԱ թղթակից անդամ, sedagasparyan@ysu.am)*
**Гаспарян Седа** *(д.фил.н., проф., член.кор. НАН РА)*
**Gasparyan Seda** *(Sc.D. in Philology, Professor, NAS RA Corresponding Member)*
**Զէքիեան Պօղոս-Լեւոն** *(պ.գ.դ., ԳԱԱ արտասահմանյան թղթակից անդամ, պրոֆ., Իտալիա, zkybhs@gmail.com)*
**Зекиян Погос-Левон** *(д.ист.н., иностранный член НАН РА, проф., Италия)*
**Zekiyan Poghos-Levon** *(Sc.D. in History, NAS RA Foreign member, Professor, Italy)*

**Կատվալյան Վիկտոր** *(բ.գ.դ., պրոֆ., viktorkatvalyan@mail.ru)*
**Катвалян Виктор** *(д.фил.н., проф.)*
**Katvalyan Victor** *(Sc.D. in Philology, Professor)*
**Կարապետյան Շուշան** *(բ.գ.թ., ԱՄՆ, shushankarapetian@gmail.com)*
**Карапетян Шушан** *(к.фил.н., США)*
**Karapetyan Shushan** *(Ph.D. in Philology, USA)*
**Մատթեոսյան Վարդան** *(պ.գ.թ., ԱՄՆ, varny1@yahoo.com)*
**Маттеосян Вардан** *(к.ист.н., США)*
**Matteosyan Vardan** *(Ph.D. in History, USA)*
**Մարտիրոսյան Հրաչ** *(բ.գ.թ., Նիդերլանդներ, hrchmartirosyan@gmail.com)*
**Мартиросян Грач** *(к.фил.н., Нидерланды)*
**Martirosyan Hrach** *(Ph.D. in Philology, Netherlands)*
**Չոլաքյան Հակոբ** *(պ.գ.դ., Սիրիա,* hagopcholakian@hotmail.com*)*
**Чолакян Акоп** *(д.ист.н., Сирия)*
**Cholakyan Hakob** *(Sc.D. in History, Syria)*
**Պետրոսյան Դավիթ** *(բ.գ.դ., պրոֆ.,* davidpetrosyan@ysu.am*)*
**Петросян Давид** *(д.фил.н., проф.)*
**Petrosyan David** *(Sc.D. in Philology, Professor)*

## ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ❋ СОДЕРЖАНИЕ ❋ CONTENTS

### ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
### ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
### LITERARY CRITICISM


***Աշխեն Ջրբաշյան*** – Արևմտահայ և արևելահայ տաղաչափության մի քանի սկզբունքային տարբերությունների մասին…… 6

***Ашхен Джрбашян*** – О некоторых принципиальных различиях между западноармянской и восточноармянской метрикой

***Ashkhen Jrbashyan*** – On Some Fundamental Differences between Western Armenian and Eastern Armenian Metrics

***Նվարդ Վարդանյան*** – Աշխարհի առասպելաբանաստեղծական պատկերը Ավետիք Իսահակյանի պոեզիայում …… 26

***Нвард Варданян*** – Мифопоэтический образ мира в поэзии Аветика Исаакяна

***Nvard Vardanyan*** – The Mythopoetic Image of the World in the Poetry of Avetik Isahakyan

***Նաիրա Բալայան*** – Կարոտի և նահանջի պատկերայնությունը Արմեն Դարյանի պատմվածքներում…… 36

***Наира Балаян*** – Образность тоски и отступления в рассказах Армена Даряна

***Naira Balayan*** – The Imagery of Longing and Withdrawal in Short Stories of Armen Daryan

***Նաթելլա Հովակիմյան*** – Ժամանակի խնդիրը Էլվին Բրուքս Ուայթի «Շարլոթի սարդոստայնը» վեպում…… 51

***Нателла Овакимян*** – Концепт времени в романе «Паутина Шарлоты» Элвина Брукса Уайта

***Natella Hovakimyan*** – The Concept of Time in the Novel "Charlotte's Web" by Elwyn Brooks White

## ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
## ЯЗЫКОЗНАНИЕ
## LINGUISTICS

***Գայանե Մուրադյան, Անի Սիմոնյան*** – Իրականության կեղծում և թշնամանքի հրահրում. ատելության խոսք և պատերազմի խոսույթ (անգլ.)... 67
***Гаянэ Мурадян, Ани Симонян*** – Фабрикация реальности и производство вражды: язык и конструирование военного дискурса (на англ.)
***Gaiane Muradian, Ani Simonyan*** – Fabricating Reality and Manufacturing Enmity: Hate Speech and the Construction of War Discourse

***Աստղիկ Չուբարյան, Մարինե Էվոյան*** – Ոչ սահմանափակող որոշիչ երկրորդական նախադասությունների խոսույթային գործաբանական գործառույթները որպես միջանկյալ կառույցներ (անգլ.)..... 79
***Астгик Чубарян, Марине Эвоян*** – Дискурсивно-прагматические функции аппозитивных относительных предложений как вставных конструкций (на англ.)
***Astghik Chubaryan, Marine Evoyan*** – Iscourse-Pragmatic Functions of Appositive Relative Clauses as Parenthetical Constructions

***Նարինե Դիլբարյան, Մանե Աղաջանյան*** – Խաչատուր Աբովյանի ուղեգրությունների նորակազմությունները..... 92
***Нарине Дилбарян, Мане Агаджанян*** – Новообразованные слова в путевых заметках Хачатура Абовяна
***Narine Dilbaryan, Mane Aghajanyan*** – Neologisms in Khachatur Abovyan's Travel Writings

***Սիրանուշ Հովհաննիսյան*** – Բայի ժխտական երևութաբանությունը. չլինելու անվանումը լեզվում..... 107
***Сирануш Оганесян*** – Феноменология глагольного отрицания: номинация небытия в языке
***Siranush Hovhannisyan*** – The Phenomenology of Verbal Negation: The Nomination of Non-Being in Language

***Ռուզաննա Կարապետյան*** – Գիտական դիսկուրսում ժխտման արտահայտման եղանակները. միջլեզվական շարահյուսական հետազոտություն անգլերենում, ռուսերենում և հայերենում (ռուս.)..... 120
***Рузанна Карапетян*** – Способы выражения опровержения в научном дискурсе: межъязыковое синтаксическое исследование в английском, русском и армянском языках
***Ruzanna Karapetyan*** – Expression of Refutation in Scientific Discourse: A Cross-Linguistic Syntactic Study in English, Russian and Armenian (in Rus.)

***Սիլվա Պապիկյան*** – Դիտարկումներ իրանական ծագման «դիմելաձև – կոչում – տիտղոս» իմաստային խմբի որոշ հատկական փոխառությունների մասին…… 131

***Сильва Папикян*** – Наблюдения за некоторыми экзотизмами семантической группы «форма обращения – звание – титул» иранского происхождения

***Silva Papikyan*** – Observations on Some Exoticisms of Iranian Origin in the Semantic Group "Form of Address – Rank – Title"

## ԺՈՒՌՆԱԼԻՍՏԻԿԱ
## ЖУРНАЛИСТИКА
## JOURNALISM

***Աստղիկ Ավետիսյան*** – Նշանային բազմաշերտություն հայկական թվային միջավայրում. լեզու, պատկեր և հանրային հաղորդակցություն …… 142

***Астхик Аветисян*** – Семиотическая многослойность в армянской цифровой среде: язык, изображение и публичная коммуникация

***Astghik Avetisyan*** – Semiotic Multilayering in the Armenian Digital Environment: Language, Image, and Public Communication

Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն
2026, Vol. 17, No. 2 (50), հունիս, 6-25
https://doi.org/10.46991/BYSU.B/2026.17.2.006

# ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ՏԱՂԱՉԱՓՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՍԿԶԲՈՒՆՔԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

**ԱՇԽԵՆ ՋՐԲԱՇՅԱՆ**[*]
*Երևանի պետական համալսարան*

Հոդվածում քննության են առնված արևելահայ և արևմտահայ բանաստեղծության մի շարք սկզբունքային տարբերություններ, որոնք ի հայտ են եկել հատկապես XIX դարի կեսերից: Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ աշխարհաբար լեզվի գեղարվեստականացման առաջին քայլերն էին արվում, և լեզվի երկու ճյուղերի հնչյունական, շեշտային, արտասանական տարբերությունները ցայտուն կերպով դրսևորվում էին նաև բանաստեղծական խոսքի կառուցման ձևերում: X-XII դդ. ձևավորված վանկական ոտանավորը մշակել էր մի շարք սկզբունքներ, որոնք անցան հաջորդ դարաշրջանների բանաստեղծությանը և հիմնավորվեցին Մխիթարյանների տեսական աշխատություններում (Բագրատունի, Հյուրմյուզյան, Տիրոյան, Ղազիկյան և այլք): Կարևորագույն հարցը, որ ծագում էր այդ ընթացքում, վերաբերում էր բանաստեղծական տողում կայուն շեշտերի (կոնստանտների) կարևորությանը և դրանց ռիթմաստեղծիչ գործառույթին: Մխիթարյանները պարտադիր էին համարում անդամահատումը շեշտով ընդգծելը, այնինչ XIX դարավերջի արևելահայ պոեզիան արդեն հրաժարվում էր այդ սկզբունքից և առավել կարևորում անդամների վանկական հավասարությունն ու շարահյուսական ինքնուրույնությունը: Երկու լեզուների տաղաչափական այդ տարբերություններն աննկատ չեն մնացել և նույնիսկ առիթ են տվել արևմտահայերի կողմից անհարկի քննադատությունների: Այդպիսի օրինակ է Ա. Ղազիկյանի գրախոսականը («Բազմավէպ», 1899, թիվ 4)՝ գրված Ալ. Ծատուրյանի բանաստեղծական ժողովածուի առիթով: Հայկական պոեզիայի երկու հատվածների համակողմանի քննությունը ցույց է տալիս, որ արևմտահայ վանկական ոտանավորը ինչ-որ առումով միջանկյալ ձև է, որը միավորում է շեշտային և վանկական սկզբունքները: Սա է նաև պատճառը, որ արևմտահայ պոեզիան նախընտրում էր քառավանկ և եռավանկ անդամները, քանի որ շեշտի կայուն դիրքի

[*] **Աշխեն Ջրբաշյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ ակադ. Հր. Թամրազյանի անվան հայ գրականության պատմության և գրականության տեսության ամբիոնի դոցենտ
**Ашхен Джрбашян** – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории армянской литературы и теории литературы ЕГУ
**Ashkhen Jrbashyan** – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at the YSU Chair of History of Armenian Literature and Literary Theory
Էլ. փոստ՝ ashjrbashyan@ysu.am ORCID ID:https://orcid.org/0000-0002-7493-352X

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 18.05.2026
Գրախոսվել է՝ 25.05.2026
Հաստատվել է՝ 09.06.2026
© The Author(s) 2026

պահանջը բանաստեղծներին ստիպում էր օգտագործել ավելի կարճ անդամներ, իսկ արևելահայ բանաստեղծության մեջ հնգավանկ անդամներն ավելի գերիշխող դիրք ունեն։

**Բանալի բառեր** – *տաղաչափություն, ռիթմագիտություն, վանկական ոտանավոր, շեշտի կայուն դիրք, բառաբաժանում, Արսեն Ղազիկյան, արևելահայ պոեզիա, արևմտահայ պոեզիա, բառերի սղում, բառերի երկարացում*

**Ներածություն**

Հայ տաղագիտության պատմության մեջ, սկսած XIX դարի կեսերից, առանցքային բանավեճ է մղվել հայկական ոտանավորի բնույթի հարցի շուրջ։ Այդ բանավեճը գերազանցապես վերաբերել է բանաստեղծական խոսքում շեշտերի ռիթմական դերին, տաղաչափական համակարգի բնույթին և այլն։ Սկզբնավորվելով դեռևս Մխիթարյանների օրոք՝ տաղաչափական հարցերի շուրջ մղվող վեճն ունեցել է դրսևորման տարբեր ձևեր և զարգացման տարբեր փուլեր։ Իսկ ավելի ուշ՝ 1930-ական թթ., Մ. Աբեղյանն իր «Հայոց լեզվի տաղաչափություն (մետրիկա)» աշխատության մեջ մշակեց մեր բանաստեղծության շեշտային բնույթի վերաբերյալ տեսությունը, որն ունեցավ ինչպես անվերապահ հետևորդներ, այնպես էլ լուրջ քննադատներ[1]։

Կարևորագույն հարցը, որ ծագում էր այդ ընթացքում, արտասանական շեշտերի դասավորության և դրանց ռիթմաստեղծիչ գործառույթի հարցն էր։ Եթե խնդրին մոտենանք տաղագիտության մեջ մշակված դասական սկզբունքներով, ապա պետք է արձանագրենք հետևյալ հանրահայտ իրողությունը. բառաշեշտի կայուն տեղ ունեցող լեզուներում, ինչպիսիք են, օրինակ, հայերենը և ֆրանսերենը, գործում են տաղաչափական այլ սկզբունքներ, քան բառի շեշտային դիրքից կախված լեզուներում (օրինակ՝ ռուսերենում, անգլերենում կամ գերմաներենում)։ Ընդ որում՝ այդ տարբերությունները բավական ակնառու դրսևորվել են ազգային բանաստեղծությունների զարգացման տարբեր փուլերում։ Ըստ այդմ՝ հայկական ոտանավորի առանցքային բնույթը համարվել է *վանկականը* (սիլաբիկը), իսկ շեշտի կայուն դիրք չունեցող լեզուներում՝ *վանկաշեշտականը* (սիլաբոտոնիկականը) կամ մաքուր *շեշտականը* (տոնիկականը)։ Մխիթարյանները (Ա. Բագրատունի, Էդ. Չյուրմյուզյան, Ա. Այտընյան, Ս. Գասպարյան և այլք) ակնհայտ նմանություններ են տեսել հայ և ֆրանսիական բանաստեղծությունների միջև՝ մասնավորապես շեշտադրելով, որ երկուսն էլ «թուական» (վանկական) բնույթ ունեն։ Այն լեզուները, որոնք ունեն բառաշեշտի կայուն տեղ (օրինակ՝ ֆրանսերենը և ճապոներենը), պոեզիայի ժամանակակից ուսումնասիրողներից Դ. Աթրիջն անվանում է «վանկա-ժամանակային», քանի որ այդտեղ շեշտը ռիթմաստեղծիչ գործոն չէ, և «խոսողն իբրև ռիթմային համարժեքություն ընկալում է ***վանկերը***, այլ ոչ թե **շեշտերի**

[1] Հայ տաղագիտության պատմության մեջ այս վեճերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Զրբաշյան Ա.,** Տաղաչափության հարցեր, Եր., «Արմավ», 2022, էջ 54-64, 89-105։

**միջև եղած ընդմիջումները:** Այս տարբերության ակնհայտ արտահայտություններից մեկն այն է, որ **վանկա-ժամանակային լեզուների** տաղաչափության մեջ **տողի վանկերի քանակն** ավելի կարևոր է, քան **շեշտերի թիվը և դրանց դասավորությունը» (**Attridge, 72): Ընդհանուր առմամբ նմանատիպ մոտեցում է դրսևորվում նաև հայկական ոտանավորի քննության նկատմամբ՝ դիտարկելով այն վանկական տաղաչափության համատեքստում:

Սակայն այս դեպքում ծագում է մեկ այլ հարց. արդյո՞ք վանկային հավասարության սկզբունքով կառուցվող հայկական ոտանավորը լիովին անտարբեր է շեշտերի և դրանց դիրքի նկատմամբ, թե՞ այնուհանդերձ կարելի է հանդիպել որոշ ձևերի, որոնցում շեշտերը ռիթմական որոշակի դեր են կատարում: Մյուս կողմից, ի՞նչն է առիթ տվել մի շարք ուսումնասիրողների (Մ. Աբեղյան)՝ հայկական ոտանավորը համադրելու, ասենք, գերմանական պոեզիայի հետ:

Հայ տաղագիտության մեջ թերևս ամենաքիչ ուսումնասիրված ոլորտը *ռիթմագիտությունն*[2] է (ռիթմիկան), այլ կերպ ասած՝ նույն չափերի շրջանակներում ռիթմական տարբեր իրացումների վերլուծությունը, որի միջոցով հնարավոր է բացահայտել ինչպես առանձին բանաստեղծների, այնպես էլ մի ամբողջ դարաշրջանի ռիթմական առանձնահատկություններն ու դրանց զարգացման ընթացքը: «Եթե **տաղաչափությունը** լայն իմաստով պատմական գիտակարգ է,- գրում է Բ. Տոմաշևսկին,- այսինքն՝ ուսումնասիրում է այն կոնկրետ չափերը, որոնք ունեն պատմականորեն սահմանափակ գոյություն, ապա **ռիթմագիտությունը** պատմական գիտակարգ է բառի առավել նեղ իմաստով, քանի որ այն ուսումնասիրում է տիպական երևույթներ, որոնք մշտապես դրսևորվում են բավականին նեղ և խիստ սահմաններում՝ բնութագրելով հեղինակի, գրական հոսանքի, դպրոցի կամ ժամանակաշրջանի բանաստեղծական անհատական ոճը» (ընդգծումը – Ա. Ջ.), (Томашевский, 2007, 67):

Ակնհայտ է, որ չափը և ռիթմը տարբեր իրողություններ են, և արտաքուստ նույն չափի շրջանակներում մենք կարող ենք հանդիպել ռիթմական միանգամայն տարբեր իրացումների: Դա ակնառու երևում է նույն չափով գրված տարբեր բանաստեղծությունների համեմատական քննության մեջ: **Խոսելով պոեզիայում չափի ու ռիթմի առաջնային և երկրորդային դերի մասին՝ ժամանակակից ուսումնասիրողներից մեկը գրում է. «Նախափորձնական (a-priori)** մոտեցման համար չափի գործառույթն առաջնային է, իսկ ռիթմը հանդես է գալիս իբրև դրա իրականացում: Դրան հակառակ՝ **փորձի վրա հիմնված (a-posteriori) մոտեցման** դեպքում առաջնային իրողությունը ռիթմն է, մինչդեռ չափը երկրորդային ձև է» (ընդգծումը – Ա. Ջ.), (Pilshchikov, 100): Ընդ որում՝ էական տար-

[2] Տարբեր ժողովուրդների տաղագիտական ուսումնասիրություններում ավանդաբար կողք կողքի հանդես են գալիս *մետրիկան* (տաղաչափական քննությունը) և *ռիթմիկան* (կոնկրետ չափերի ռիթմական տարաբնույթ դրսևորումները): Մենք նպատակահարմար ենք գտնում այդ ոլորտը առանձնացնել *ռիթմագիտություն* եզրույթով:

բերություններ կան բոլորին ծանոթ, բոլորի կողմից միանշանակ կերպով ընկալվող չափերի և նոր, անծանոթ չափերի միջև, որոնց ռիթմը հաճախ թաքնված է (ըստ Մ. Լոտմանի՝ *իմպլիցիտ է*), և դրանց պետք է աստիճանաբար ընտելանալ: Օրինակ՝ 8-վանկանի երկանդամ տողը, որը միջին դարերից մինչև մեր օրերը լայնորեն տարածված է մեր բանաստեղծության երկու հատվածներում, ի հայտ է բերում ռիթմական և հատածային դադարների աննախադեպ բազմազանություն, որը ակնառու երևում է ինչպես տարբեր դարաշրջանների, այնպես էլ տարբեր բանաստեղծների երկերի տաղաչափական քննության ընթացքում:

Մեզանում ռիթմագիտության խնդիրներն առավել ևս կարևորվում են մեր գրականության երկու հատվածների (արևելահայ և արևմտահայ) գոյությամբ, քանի որ գործ ունենք լեզվական որոշակիորեն տարբերվող իրողությունների, ինչպես նաև բանաստեղծական խոսքի կառուցման՝ դարերից եկած տարբեր ավանդութային համատեքստի հետ: Իսկ պոեզիայի տաղաչափական կառուցվածքը, ինչպես հայտնի է, անմիջականորեն արձագանքում է լեզվական տեղաշարժերին և ի ցույց դնում չափի ու ռիթմի հարաբերակցության հիմնախնդրի հետ կապված ամենատարբեր իրողություններ: Ցանկացած բանաստեղծություն սկիզբ է առնում ռիթմական որոշակի ազդակներից (տարբեր ուսումնասիրողներ տարբեր անվանումներ են տալիս այդ երևույթին՝ «ռիթմական իմպուլս» (Տոմաշևսկի), «ռիթմական դիզայն» (Ժիրմունսկի), «ռիթմական իներցիա», «ռիթմական ուղղություն» (Յակոբսոն) և այլն), որոնց միջոցով որևէ կոնկրետ չափ ստանում է իր մասնավոր իրացումը. «Ահա թե ինչու բանաստեղծության ներքին երևույթները պետք է դիտարկել, այսպես ասած, երեք կտրվածքով. նախ տվյալ կոնկրետ բանաստեղծության անհատական կառուցվածքի տեսանկյունից..., երկրորդ՝ այն տեսանկյունից, թե ինչպես է այդ անհատական փաստի մեջ իրացվում ընտրված ձևի սահմաններում գործող տաղաչափական որևէ ավանդական և անառարկելի օրենք (օրինակ՝ «ռուսական քառոտնյա յամբի ընդհանուր կանոնները»), և երրորդ՝ այն կոնկրետ ռիթմական իմպուլսի տեսանկյունից, որը կարգավորում է առանձին ձևերի տիպային ընտրությունը տվյալ բանաստեղծի երկերում կամ տվյալ բանաստեղծական ոճի շրջանակում» (Томашевский, 2007, 71):

**Արևմտահայ և արևելահայ բանաստեղծության համեմատական քննություն**

Այս առումով ուսումնասիրության հետաքրքիր նյութ են տալիս մեզանում լայնորեն տարածում գտած տաղաչափական մի շարք ձևերի ռիթմական իրացումների համեմատական քննությունը արևելահայ և արևմտահայ պոեզիաներում, դրանց նմանությունների և առանցքային տարբերությունների վերհանումը, ինչպես նաև տաղագիտական աշխատություններում այդ հարցերի լուսնաբանումը: Խոսքը վերաբերում է մասնավորապես շեշտերի դիրքի, դրանց կատարած դերի, անդամահատման սկզբունքների, բառաբաժանման եղանակների և նման հարցերի քննությանը:

Պետք է նշել, որ սիլաբիկ (վանկական) ոտանավորն իր դասական ձևերում, ինչպես հանդես է եկել, ասենք, ֆրանսիական կամ լեհական պոեզիաներում, վանկային հավասարությունից բացի, ունեցել է նաև շեշտերի կայուն դիրքից (այսպես կոչված՝ *կոնստանտներից*) որոշակի կախում, որը պայմանավորված է եղել պոետական որոշակի ավանդույթներով: Այսպես, ֆրանսիական «ալեքսանդրյան ոտանավորը», որով ստեղծագործել են ինչպես կլասիցիստները, այնպես էլ հետագա շրջանի բանաստեղծներն ու դրամատուրգները, յուրաքանչյուր 6-րդ վանկից հետո պահանջում էր որոշակի դադար և միաժամանակ շեշտ: Ռոման Յակոբսոնն առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել տարբեր լեզուներում հատածների գործառութային և իմաստային տարբերություններին: Մասնավորապես, ֆրանսիական «ալեքսանդրյան ոտանավորում» (12/6+6/) հատածը (ցեզուրան) նույնականանում է *շարահյուսական դադարի* հետ (այսինքն՝ հատածներն առանձնացնում են շարահյուսական և իմաստային համեմատաբար ինքնուրույն միավորներ), և այդ իրողության արմատավորումը Յակոբսոնը կապում է Նիկոլա Բուալոյի «Քերթողական արվեստ»-ում ձևավորված ավանդույթի հետ: Սակայն, նրա համոզմամբ, պարտադիր չէ, որ հատածը համընկնի շարահյուսական միավորի ավարտի հետ. օրինակ, չեխական և ռուսական պոեզիաներում հատածը ոչ միայն շարահյուսական միավորն է բաժանում երկու մասի, այլև հաճախ նույնիսկ բառահատման պատճառ է դառնում: «Քանի որ Բուալոն նույնականացրեց ալեքսանդրյան ոտանավորի հատածը շարահյուսական դադարի հետ,- գրում է Ռ. Յակոբսոնը,- հետագայում դա հանգեցրեց այդ երկու հասկացությունների (հատածի և դադարի – *Ա.Ջ.*) լիակատար խառնաշփոթի, և արդյունքում շատերի համար հատածը դարձավ շարահյուսական դադարի հոմանիշ՝ հարմարեցված տողի մեջ որոշակի դիրքի: Այստեղից էլ՝ ֆրանսիացի ռոմանտիկների կողմից ալեքսանդրյան ոտանավորի հատածի լուծարման վերաբերյալ խոսակցությունները… Այնինչ բառաբաժանման հարցը… չեխական ոտանավորի համար չափազանց էական է և այդ պատճառով բազմիցս բարձրացվել է անցյալ և ներկա հարյուրամյակում չեխական ոտանավորի տեսաբանների կողմից» (Якобсон, 32): Եթե վանկաշեշտական ոտանավորում շեշտերի պարբերականությունը անշեշտ վանկերից հետո առաջացնում է դրանց կրկնության միանգամայն բնական «սպասում», ապա վանկական ոտանավորում այդպիսի սպասումի բաղադրիչ են արտասանական դադարները, որոնք կարող են ուղեկցվել նաև նախահատածային շեշտերով:

Կայուն ավանդույթների վրա է ձևավորվել նաև հայկական վանկական ոտանավորի ռիթմիկան, և այդ ավանդույթները, անշուշտ, որոշակիորեն տարբեր են արևմտահայ և արևելահայ հատվածներում: Սա է նաև պատճառը, որ մեր վանկական ոտանավորի ուսումնասիրություններում հաճախ ենք հանդիպում իրար հակասող, երբեմն տրամագծորեն տարբեր կարծիքների ու մեկնաբանությունների:

Վանկական ոտանավորը հայկական պոեզիայում իր առաջին քայլերն է կատարել միջնադարում՝ X-XII դարերում: Ընդ որում, եթե ավելի վաղ շրջանի բանաստեղծությունը կառուցվում էր անհավասար անդամներով, ապա այդ անհավասարությունն աստիճանաբար սկսում է նվազել, և վանկական հավասարանդամ ոտանավորը գրավում է իր հաստատուն տեղը[3]: Ներսես Շնորհալին (XII դար) կատարելության հասցրեց մի շարք ձևեր, որոնք հետագա շրջաններում, մինչև մեր օրերը, մշտապես օգտագործվել են մեր բանաստեղծների կողմից: «Հայոց հին գրականության պատմություն» աշխատության մեջ Մ. Աբեղյանը գրում է. «Շնորհալու գործածած չափերը խիստ բազմազան են: Մի քանի չափական ձևեր նա այնպես զարգացրել է և ռիթմիկ դարձրել, որ օրինակելի են մնացել և մեր հին գրականությունից նույնիսկ նորին են անցել: Կարելի է ասել, որ հաջորդներն իսկապես նրա փորձերն են միայն գործադրել, շատ քիչ բան փոխելով» (Աբեղյան, 106-107):

Իսկ ի՞նչ առանձնահատկություն ուներ մեր միջնադարյան վանկական ոտանավորը, որի սկզբունքներն անցան նաև պոեզիայի զարգացման հաջորդ փուլերին: Իբրև օրինակ վերցնենք հենց Շնորհալու պոեզիան. այստեղ անդամների վերջում արտասանական դադարներն ուղեկցվում են նաև շեշտերով, որոնք, մի կողմից, ընդգծում են անդամի ավարտը, մյուս կողմից՝ դառնում ռիթմական լրացուցիչ գործոն բանաստեղծության համար: Ահա մի հատված Շնորհալու «Ողբ Եդեսիոյ» պոեմից, որը գրված է 8/4+4/ երկանդամ տողերով.

Ծովն ի միջի / իմ ծածանէր,
քաղցրիկ օդո/վըն ծիծաղէր,
զԱղտեղութիւն / տըղմին մաքրէր,
ըզհրապարակ/սըն զարդարէր (Շնորհալի, 57):

Ինչպես տեսնում ենք, մի շարք բառեր (օդո՛/վըն, ըզՀրապարա՛կ/սըն) բաժանվում են երկու անդամների միջև, քանի որ կարևոր ռիթմական գործոն էր անդամի՝ շեշտով ավարտելը, իսկ դրա շարահյուսական ամբողջականությանը, կարելի է ասել, գրեթե ուշադրություն չէր դարձվում: Ճիշտ է, այդ շեշտերն այնքան ուժեղ չեն, որքան տոնիկական համակարգերում, բայց, այնուամենայնիվ, դրանցով է պայմանավորվում ոտանավորի ռիթմական միասնականությունը (4-րդ և 8-րդ վանկերի շեշտադրումը): Կարելի է պնդել, որ Շնորհալու պոեզիայում արդեն ձևավորվում են տաղաչափական այնպիսի սկզբունքներ, որոնք նույնությամբ պետք է անցնեին արևմտահայ բանաստեղծությանը և գոյատևեին մինչև XX դար: Շնորհալու ողջ պոեմում չենք հանդիպում որևէ տողի, որտեղ շեշտերի կայուն դասավորությունը խախտված լինի, իսկ բառաբաժանման օրինակները վերաբերում են գերազանցապես *ը* ձայնավոր ունեցող վանկով ավարտվող բառերին: Շատ դեպքերում էլ տեսնում ենք գաղտնավանկի կամ հոդի սղումներ, որոնք նույնպես պայմանավորված են տաղաչափական

[3] Այս դրույթն իր գրքում մանրամասն մշակել և բազմաթիվ օրինակներով հաստատել է Ավ. Բահաթրյանը (տե՛ս **Բահաթրեան Ավ.,** Հին հայոց տաղաչափական արվուստը, Շուշի., 1891):

պահանջներով: Բանաստեղծական տողում գաղտնավանկի *ը*-երի տեղադրման ավանդույթը նույնպես սկզբնավորվել է XI-XII դդ., երբ իր վերջնական ձևավորումն էր ստանում վանկական ոտանավորը, և յուրաքանչյուր վանկի հավելումը կամ սղումը կարևոր դեր էր կատարում: Իսկ մինչ այդ ստեղծագործող բանաստեղծների՝ Կոմիտաս կաթողիկոսի, Ստեփանոս Սյունեցու կամ Գրիգոր Նարեկացու պոեզիայում այդպիսի օրինակներ չկան, քանի որ բառերի երկարացումը տեղի էր ունենում բացառապես ձայնի բարձրացմամբ: Եթե սրան ավելացնենք նաև այդ շրջանում հանգի արմատավորումը, ապա կարելի է վստահորեն պնդել, որ արդեն միջնադարում կայունանում էր վանկական ոտանավորի այն տեսակը, որը ժառանգաբար փոխանցվելու էր նաև նոր ժամանակների աշխարհաբար բանաստեղծությանը:

Շեշտերի և անդամների զուգակցման այդ բավական կայուն և արմատավորված սկզբունքն իր տեսական հիմնավորումն է գտել նաև XIX դարի տաղագիտական աշխատություններում: Արսեն Բագրատունին (Անթիմոսյան), որի «Քերականութիւն գաղղիական» աշխատության մի ծավալուն հատված (523-590 էջերը) նվիրված է տաղաչափության խնդիրներին, հայկական և ֆրանսիական, նաև իտալական ոտանավորների միջև մեծ թվով նմանություններ է նկատում, որոնք կապված են այդ լեզուների հնչյունական առանձնահատկությունների հետ. նրանք չունեն հաստատուն երկար և սուղ վանկեր, իմաստով են ընտրում երկարությունն ու սղությունը և վանկերի թվով են սահմանում տողերի չափը: Տաղաչափության այս ձևը Բագրատունին կոչում է *թվական*, որտեղ, ըստ նրա, պարտադիր է նաև անդամների վերջում ուժեղ շեշտերի առկայությունը: Այսպիսով, հայկական ոտանավորը, Բագրատունու համոզմամբ, և՛ անդամավոր է, և՛, միևնույն ժամանակ, տողերում շեշտերի դիրքն է կայուն, որով այն միջին տեղ է գրավում թվական (վանկական) և շեշտական համակարգերի միջև. «Արդ թուի մեզ թէ մեր ոտանաւորն ոչ է լոկ անդամատութեամբ առ հանգիստ տալոյ ’ի վերջս անդամոցն և այնպէս զչափսն յորինելոյ, այլ մանաւանդ շեշտիւ՝ որպէս զիտալացւոցն և զանգղիացւոց: Եւ քանզի առ մեզ սովորաբար ’ի վերջս բառից կայ շեշտն, անդ հատանի և անդամն, զի շեշտն ըստ կարգի պատահեսցէ. ուստի անդամքն վասն շեշտին են, եւ շեշտիւն բաժանին: Իսկ ուր ուրեք և ’ի մէջ բառից կամ ’ի սկիզբն գտանիցի շեշտն… զի և անդանոր հատանի անդամ» (Անթիմոսեան, 561): Այլ կերպ ասած՝ քանի որ մեր լեզվում բառերի զգալի մասը վերջահար շեշտ ունի, անդամի և շեշտի համընկնումները տեղի են ունենում բնական ճանապարհով, բայց այն դեպքերում, երբ շեշտը բառավերջում չէ, Բագրատունին պարտադիր է համարում բառի բաժանումը երկու անդամների միջև, որպեսզի անդամը չավարտվի անշեշտ վանկով: Նշենք նաև, որ շուրջ քառորդ դար անց (1847) Վերգիլիոսի «Մշակականքի» թարգմանության առաջաբանում առաջ քաշած «հայկական չափի» իր տեսության մեջ Բագրատունին թեև ուղղակիորեն չի խոսում շեշտերի դիրքի կարևորության մասին, բայց այդ չափի գործնական իրացումներում մենք տես-

նում ենք անդամների սահմանազատում պարտադիր շեշտադրությամբ[4]: Ավելին՝ Բագրատունու համար անդամի ավարտը ուղղակիորեն հավասարազոր էր շեշտին:

Մխիթարյան մեկ այլ նշանավոր բանասերի՝ Եղ. Հյուրմյուզյանի «Առձեռն բանաստեղծութիւն համառօտեալ» (1839) բանաստեղծական ուղեցույցում նույնպես մեր ոտանավորը համարվում է անդամավոր՝ զուգակցված վերջահար ուժեղ շեշտով (Հիւրմիւզեան, 2-4): Բագրատունու և Հյուրմյուզյանի մշակած այս դրույթները հենվում էին X-XII դարերում ձևավորված հայ միջնադարյան վանկական բանաստեղծության տաղաչափական սկզբունքների վրա և երկար ժամանակ ուսուցանվել ու պարտադիր են համարվել Մխիթարյան բանաստեղծների միջավայրում: Այդ սկզբունքներից էին՝ ա) անդամների ավարտին արտասանական ուժեղ շեշտերը, բ) երկու անդամների միջև բառի կիսվելը, եթե այն չի ավարտվում շեշտով, գ) որոշ բառերում գաղտնավանկի արհեստական սղումը՝ վանկերի քանակը պահպանելու համար: Այս սկզբունքների ակնառու արտահայտությունն են «Տաղք Մխիթարեան վարդապետաց» ժողովածուի երեք հատորները (1852-1854), որտեղ տարբեր տարիների իրենց բանաստեղծական փորձերն են ամփոփել Ա. Բագրատունին, Եղ. Հյուրմյուզյանը, Մ. Ջախջախյանը, Ե. Թովմաճանը և Մ. Ավգերյանը:

XIX դարի կեսերից մինչև XX դարասկզբի արևմտահայ պոեզիայի քննությունը ցույց է տալիս, որ բանաստեղծական ավանդույթով ժառանգված և տաղագիտական աշխատություններում իրենց տեսական հիմնավորումն ստացած այդ սկզբունքները մեծ մասամբ պահպանվել են, իսկ եթե չեն պահպանվել, ապա համարվել են որոշակի շեղումներ կամ տաղաչափական մեղանչումներ: Մյուս կողմից, այդ շեղումները կամ, այսպես կոչված, «մեղանչումները» արդյունք էին բանաստեղծական խոսքի բնական զարգացման և ձևավորված օրենքների շրջանակներից դուրս գալու մղման: Արևմտահայ բանաստեղծները, մանավանդ նրանք, ովքեր կրթություն էին ստացել կամ ստեղծագործում էին Մխիթարյանների միջավայրում (Ալիշան, Պեշիկթաշլյան, Վարուժան և այլք), փորձում էին հավատարիմ մնալ դարավոր ավանդույթներին, մասնավորապես՝ շեշտադրության և անդամահատման կարգին: Ավելին, մշակվում էին արտասանական մի շարք եղանակներ բառը մեկ վանկով կրճատելու կամ երկարացնելու համար. երբեմն միևնույն բառը նույն բանաստեղծության շրջանակում արտասանվում էր մի դեպքում երկվանկ, մեկ այլ դեպքում՝ միավանկ՝ կախված գրության ձևից, ասենք՝ *վըրայ* կամ *վրայ*, *քաղցըր* կամ *քաղցր*: Ղևոնդ Ալիշանն այդ սկզբունքները կիրառել է ինչպես գրաբար, այնպես էլ իր աշխարհաբար գործերում: Ահա մի հատված նրա «Շուշանն Շաւարշանայ» պոեմից, որը գրված է 7/4+3/ վանկական չափով.

---

[4] Արսեն Բագրատունու «հայկական չափի» տեսության և դրա դրսևորումների մասին հայկական պոեզիայում տե՛ս **Ջրբաշյան Ա.,** Արսեն Բագրատունու «հայկական չափի» տեսության արձագանքները հայ տաղագիտության մեջ, էջ 120-136 // Հայագիտության հարցեր, թիվ 3 (15), 2018:

Յայնոր աչա/ցըն կամար
Ցած գայ երկիրս / ու խոնարհ.
Երկինքն ասէ, / իմ գահի՝
Սանդուխտ պիտէ՛ր / թագուհի.
Ծով՝ իմ ծըփան/ցըս ծիրան՝
Սանդուխտ ասէ / տա՛յր հրաման (Ալիշան, 250)։

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ կան բառահատումներ (աչա/ցըն, ծըփան/ցըս), հոդերի և գաղտնավանկի սղումներ (*երկիրս, հրաման՝* իբրև երկվանկ բառեր), որոնց միջոցով բանաստեղծը հնարավորություն է ստանում կարգավորելու վանկերի թիվը տողում և, որ ամենակարևորն է, պահպանելու շեշտերը բոլոր տողերի 4-րդ և 7-րդ վանկերի վրա։ Մեր կատարած դիտարկումները հիմք են տալիս պնդելու, որ Ալիշանի պոեզիայում բացակայում են այնպիսի տողեր, որտեղ անդամները չեն ավարտվում շեշտով։ Ճիշտ է նկատել Յու. Ավետիսյանը. «Ալիշանի գեղարվեստական փորձին բնավ խորթ չեն... արհեստական հոդազեղչում, որոշիչ հոդի կամ գաղտնավանկի **ը**-երի հավելում, բառի անհարկի կրճատում կամ սղում՝ տաղաչափական նպատակներով» (Ավետիսյան, 73)։ Իհարկե, պետք է նկատել, որ դրանք ոչ այնքան «անհարկի» կրճատումներ կամ հավելումներ են, որքան մեր ոտանավորի պրակտիկայում արմատավորված ձևեր, որոնց անվերապահորեն հետևում էին արևմտահայ շատ բանաստեղծներ։

Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանից մեզ հասած շուրջ յոթ տասնյակ բանաստեղծություններում (գրաբար և աշխարհաբար) անդամավերջի պարտադիր շեշտերը պահպանված են, սակայն գրեթե չկան բառահատումներ, ինչի շնորհիվ նրա քերթվածքներն ավելի բնական ու երաժշտական են հնչում։ Ու թերևս դա է հետագայում առիթ տվել Ա. Չոպանյանին՝ գրելու. «...Ոտանավորը երաժշտություն է ամեն բանե առաջ, ու ոևէ մեղանչում երաժշտականության դեմ աններելի պետք է ըլլա բանաստեղծության մեջ. մեզ մոտ, բանաստեղծը՝ նեղը մնալուն պես՝ կզոհե երաժշտականությունը։ Հյուրմյուզն ու Պեշիկթաշլյանն են, որ ամենեն ավելի հարգած են այդ պայմանը իրենց տաղաչափված էջերուն մեջ, ու նույնիսկ Պեշիկթաշլյանի մոտ կգտնենք անկարելի տողեր...» (Չոպանյան, 1988, 654)։ Թեպետ Պեշիկթաշլյանը, ինչպես ասացինք, խուսափում է անդամների միջև բառը բաժանելուց, սակայն գաղտնավանկի *ը*-երի և հոդերի սղումը՝ ի շահ չափի, նրա բանաստեղծություններում նույնպես լայնորեն կիրառվում է։ Թերևս դրանք է Չոպանյանն անվանում «անկարելի տողեր»՝ իբրև օրինակ բերելով «Թէ երգք թռչին սիրողաբար...»-ը։

Պետրոս Դուրյանի պոեզիայում նույնպես հիմնականում պահպանված են այդ շրջանում ընդունված տաղաչափական կանոնները՝ հոդազեղչում, *ը*-երի սղում, հավելում կամ անցում հաջորդ անդամին և այլն։ Ահա «Ջ’ նե պաշտեմ» բանաստեղծությունից մի քառատող.

Լուսինը ո՛չ / ներա վարդն, 7/4+3/
Եվ ոչ ալ վար/դը ունի

Ճառագայթու/մը ներա,
Ճառագայթո՛ւմ / սիրողի (Դուրյան, 65)։

Սակայն Դուրյանի բանաստեղծություններում հանդիպում ենք նաև շեշտով չավարտվող տողերի կամ անդամների, որոնք լիովին բացակայում են Պեշիկթաշլյանի մոտ։ Այդպիսի տողերով լեցուն են «Լճակը», «Տրտունջքը», նաև այլ բանաստեղծություններ, որտեղ տողերը թեև չունեն կանոնավոր շեշտեր, բայց շատ ավելի բնական են հնչում և չեն կաշկանդում բանաստեղծին՝ անմիջականորեն զեղելու իր հույզերն ու պոռթկումները.

Լճա՛կ, *դու* ես / թագուհիս,
Ջի թ՚ հո*վե* մ՚ ալ / խորշոմիս...
Հոն հր*դեհ* կա / ո՛չ մատյան...[5] (Դուրյան, 53)։

Մեծարենցից սկսած՝ արևմտահայ պոեզիայի տաղաչափական պատկերն սկսում է փոխվել. այստեղ շատ սակավ են դառնում հոդազեղչումները (ինչպես՝ «Ու լեցուր խցիկս,(5) / մինչև կաթոգին (5)»), իսկ բառահատումները տեղի են ունենում բացառապես բառավերջի *ը* հնչյունի առկայության պարագայում («Վըճիտ, ինչպես / լույսե արցուն/քը մանկան», «Հորդ ալիքնե/րը մութին» և այլն)։ Միևնույն ժամանակ հանդիպում ենք մեծ թվով այնպիսի տողերի, որտեղ անդամահատումը շեշտի հետ չի համընկնում։ Սրանով իր ուղին էր հարթում վանկական ոտանավորի որակապես նոր տեսակը, որը գնալով պետք է ընդլայներ իր տիրույթները։ Այդ տեսանկյունից դիտարկենք «Վայրկյան» բանաստեղծությունը, որը գրված է 11/4+4+3/ չափով (շղատառերով նշված են նախահատածային անշեշտ վանկերը).

Թույլ շրշյուն *մը*, / հետո բույր *մը* / մըշկենի.
Ու համրագին / գիրքը ձեռքես / կ՚ իյնա վար.
Երազներու / պերճուհին *է* / որ կ՚անցնի,
Ու կը փոթի / ծովակն հոգվույս / մեղմավար։

Ու կը փոթի / ծովակն հոգվույս / մեղմավար,
Եվ ալիք *մը* / թևը բացած / կը վազե
Գրկել ափունքն / իղձիս ոսկի / երազե... (Մեծարենց, 86)։

Այստեղ էապես փոխվում է բանաստեղծության ռիթմիկան, քանի որ բերված 7 տողերից առնվազն 4-ում կա շեշտերի կայուն դիրքի խախտում։

Բանաստեղծական տողի կառուցման, անդամահատման և շեշտադրության մոտավորապես նույնատիպ եղանակներ է կիրառել նաև Ռուբեն Սևակը.

Ի՛նչ *անուշ է* / հանդարտիկ հովն / իրիկուան,
Մայրամուտի / քաղցրի՛կ շնչո/վը լեցուն.
Ծաղիկնե*րը* / կը մթագնին, / կը հեւան.
Կը նըւաղի / թռչնիկին եր/գը ցնծուն.
Ի՛նչ *անուշ է* / հանդարտիկ հովն / իրիկուան (Սեւակ, 651)։

[5] Շեղատառերով նշված են նախահատածային շեշտերը։

Հետաքրքիր նյութ է տալիս Դ. Վարուժանի պոեզիայի տաղաչափական քննությունը: Նրա վաղ շրջանի պոեզիայի և մասնավորապես «Սարսուռներ»-ի տաղաչափական արվեստի վրա իրենց տեսանելի կնիքն են թողել Մխիթարյանների մշակած պոետական սկզբունքները, որոնց նա ուսանել էր Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանում, մասնավորապես՝ չափի, հանգի, շեշտի դիրքի, տողի կառուցման առումներով: Տողերի անդամահատման ժամանակ նա նույնպես պարտադիր կերպով պահպանում է շեշտադրության կայուն կարգը՝ շատ հաճախ բառերը կիսելով անդամների միջև: Վարուժանի մյուս ժողովածուներում («Ցեղին սիրտը», «Հեթանոս երգեր» և «Հացին երգը») մուտք են գործում տաղաչափական նոր ձևեր, օրինակ՝ 10-վանկանի երկանդամ (5+5) տողերը, որտեղ կայուն շեշտերը հաճախ բացակայում են, բանաստեղծը կարծես հատուկ ջանք չի գործադրում շեշտերի դիրքի կանոնավորության համար, ավելին՝ այդ շեշտերը զրկվում են ընդգծված ռիթմական գործառույթից: Հնգավանկ չափերում խոսքն ավելի հանդարտ ու երաժշտական է, չկան ուժեղ շեշտեր և բառային հատումներ:

Այս տեսանկյունից հետաքրքիր է դիտարկել նաև XIX-XX դդ. արևելահայ պոեզիայի ռիթմական բնույթը, անդամահատման սկզբունքներն ու դրանց կապը շեշտադրության հետ: Հանգամանալի քննությունը ի ցույց է դնում հետևյալ պատկերը. հայ նոր գրականության ձևավորման սկզբնական փուլերում արևելահայ վանկական ոտանավորը նույնպես հնարավորինս հավատարիմ էր միջնադարից եկող տաղաչափական սկզբունքներին: Խոսքը մասնավորապես վերաբերում է Հ. Ալամդարյանի, Մ. Թաղիադյանի, Խ. Աբովյանի չափածո ժառանգությանը: Ավելի ուշ՝ XIX դարի երկրորդ կեսին, արևելահայ պոեզիայում սկսել են գործել անդամահատման այնպիսի սկզբունքներ, որոնք կախված չեն շեշտի դիրքից. ճիշտ է, շեշտը և անդամի ավարտը մեծ մասամբ համընկել են, սակայն դա արդյունք է մեր լեզվում շեշտի վերջահար դիրքի: Ներկայացնենք Հովհ. Թումանյանի գործերից օրինակներ: Ահա «Գութանի երգը» (1887) բանաստեղծությունից երկու հատված (շղատառերով նշված են այն անդամները, որոնց վերջում արտասանական շեշտ չկա).

Արի՛, գութան, / վարի՛ գութան,
*Օրն եկել է* / ճաշ դառել...

*Պարտատերը* / գանգատ գնաց,
Քյոխվեն կըգա, / կըծեծի... (Թումանյան, 28):

Կամ «Երազ» (1892) բանաստեղծությունից մի քառատող.

*Մութն էր երկինքը* / ոչ ոք չը տեսավ
*Բնության գործը* / գիշերվա մթնում,
Միայն առավոտ, / երբ որ լուսացավ,
*Փայլում էր ցողը* / կանաչ դաշտերում (Թումանյան, 110):

Դիտարկենք նաև Ավ. Իսահակյանի՝ դարավերջին (1897) գրված հայտնի բանաստեղծությունից մի հատված.

Սև աչերեն / շա՛տ վախեցի՛ր,-
Էն մութ, անծեր / *գիշեր է,*
Մութըն *ա՛հ է,* / չարքեր շա՛տ կան,-
*Մև աչերը* / մի՛ սիրե... (Իսահակյան, 1973, 76)։

Կամ ավելի ուշ գրված «Հավերժական սերը» (1914) բալլադի սկիզբը.

*Հուսակերտ է* / *ապարանքը* / Թադմորի,
Անապատում, / որպես երազ / ոսկեհյուս,
Յոթն հարյուր / սյունի վրա / մարմարի
*Սլանում է* / *աշտարակը* / երկնասույզ (Իսահակյան, 1977, 179)։

Վահան Տերյանի պոեզիայից վերցված բազմաթիվ օրինակներով նույնպես կարելի է ակնառու կերպով ցույց տալ արևելահայ ոտանավորի ռիթմական առանձնահատկությունները։ Ահա «Fatum» բանաստեղծության սկիզբը.

Կախարդական / *մի շղթա կա* / երկնքում՝
Աներևույթ, / *որպես ցավը* / խոր հոգու.
Իջնում է նա / հուշիկ, որպես / իրիկուն,
Օղակելով / *լույս աստղերը* / մեկմեկու (Տերյան, 33)։

Այս և նմանատիպ այլ օրինակներից ելնելով՝ վստահորեն կարող ենք պնդել, որ արևելահայ բանաստեղծությունը բավական անտարբեր է անդամավերջը շեշտով ընդգծելու՝ միջնադարյան պոեզիայից եկող «պահանջի» նկատմամբ, բառի վերջում *ը* ձայնավոր ունեցող բառը, որպես կանոն, չի հատվում, այլ ընկալվում է բառի հետ իբրև մեկ ամբողջություն։ Ավելին, այդպիսի բառահատումները արհեստական են դիտվում, և դրանցից հնարավորինս խուսափում են։ Մեկ այլ առանձնահատկություն նույնպես պետք է նշել՝ իբրև արևելահայ և արևմտահայ բանաստեղծությունների տարբերիչ գիծ։ Հայտնի է, որ հաճախ բանաստեղծները տեղադրում են գաղտնավանկի *ը*-երը՝ նշելու համար դրանց արտասանության կարևորությունը և վանկաստեղծիչ գործառույթը։ Սակայն արևելահայ բանաստեղծության մեջ *ը*-երի տեղադրումը հաճախ կամայական է, իսկ երբեմն էլ բացակայում է՝ համարվելով ինքնին ենթադրվող։ Օրինակ՝ *սյունի վրա* անդամում Իսահակյանը չի գրում *վըրա*, քանի որ այն գրեթե երբեք չի կարող արևելահայ լեզվում սղվել և արտասանվել միավանկ։ Այնինչ արևմտահայ բանաստեղծների մոտ նույն քառատողի շրջանակում անգամ կարող է նույն բառը մի դեպքում երկվանկ, մեկ այլ դեպքում միավանկ արտասանվել, այսինքն՝ սղվել կամ երկարացվել, ինչպես Վարուժանի առաջին ժողովածուից բերված այս օրինակում.

Անոր *վըրա* / պիտի հալի / խանդն հոգվույս,
Անոր *վըրա* / պիտի սիրտս հար / քըրտընի,
Ինչպես կարմիր / և սարսըռուն /արշալո՛ւյս
Մը՝ սեզերուն, / հասկերուն *վրա* / գարունի (Վարուժան, 14)։

**Արևելահայ և արևմտահայ բանաստեղծության տաղաչափական տարբերությունների քննությունը տեսական աշխատություններում**

Մեր ժողովրդի երկու հատվածների բանաստեղծական խոսքի, տաղաչափական կառուցվածքի տարբերություններն ակնհայտորեն իրենց զգացնել են տվել XIX դ. երկրորդ կեսից և հատկապես երկու դարերի սահմանագծին, երբ արևելահայ հատվածում հանդես եկան այնպիսի նշանավոր բանաստեղծներ, ինչպիսիք են Ալ. Ծատուրյանը, Հովի. Հովհաննիսյանը, Հովի. Թումանյանը, Ավ. Իսահակյանը և այլք: Այդ տարբերություններն աննկատ չեն մնացել մի շարք արևմտահայ բանասերների համար և նույնիսկ առիթ են տվել անհարկի քննադատությունների: Բերենք մեկ օրինակ. 1898 թ. Մոսկվայում լույս է տեսնում Ալ. Ծատուրյանի բանաստեղծությունների երկրորդ հատորը, որի առիթով «Բազմավէպ»-ում տպագրվում է Մխիթարյան նշանավոր բանաստեղծ և թարգմանիչ Արսեն Ղազիկյանի գրախոսականը: Ընդհանուր առմամբ բարձր գնահատելով Ծատուրյանի բանաստեղծական ձիրքը, նրա զգացմունքների անկեղծությունն ու անմիջականությունը՝ Ղազիկյանն անդրադառնում է նաև բանաստեղծի կատարած թարգմանություններին՝ գրելով. «Մի և նոյն զգացումները, մի և նոյն ախորժը կ'ունենայ մարդ կարդալով թարգմանութիւնները՝ որոնք կերպով մը շարայարութիւն են Ծատուրեանի քնարին հնչմանց, կամ արձագանգ անոր թրթռումներուն» (Ղազիկյան, 176): Սակայն, ինչպես երևում է գրախոսականի հետագա շարադրանքից, Ղազիկյանին անհանգստացնում է հատկապես Ծատուրյանի թարգամնությունների (և ոչ միայն) տաղաչափական ձևը, մասնավորապես՝ անդամների վերջում շեշտից հրաժարվելու բնական միտումը, որի շուրջ բանասերը ծավալում է մի բավական երկար հեռակա բանավեճ. «Լեզուն ընդհանրապէս սահուն՝ թէ՛ ինքնագիր քերթուածոց և թե՛ թարգմանութեանց մէջ. միակ թերութիւն՝ որ կը տեսնուի, է անուշադրութիւն տաղաչափական օրինաց, ներդաշնակութեան, շեշտերու, որուն վրայ կ'ուզենք հոս քիչ մը երկարօրէն խօսիլ, վասն զի սոյն անուշադրութիւնը կը տեսնուի նաև տաճկահայ բանաստեղծից քերթուածներուն մէջ, և **կամաց կամաց վախ կայ օրէնքի փոխուելու**» (ընդգծումը մերն է - Ա.Ջ.), (Ղազիկյան, 177): Ինչպես տեսնում ենք, Ղազիկյանին անհանգստացնում է շեշտի հանդեպ վերաբերմունքի փոփոխության միտումը արևմտահայ պոեզիայում, որը, անկասկած, բնական գործընթաց էր, բայց Մխիթարյանների շրջանում՝ դեռևս անընդունելի: Թեպետ Դուրյանի բանաստեղծություններում, ինչպես ցույց ենք տվել, արդեն նկատելի է նման «անուշադրություն», բայց Ղազիկյանն անհանգստացած է այդ միտումի ծավալման վտանգից: Իսկապես, ընդամենը մեկ տասնամյակ անց դարասկզբի արևմտահայ պոեզիան (Մեծարենց, Սևակ, Վարուժան) արդեն տարբեր չափերով դրսևորելու էր այդ նոր միտումները՝ կարծես փորձելով հրաժարվել բանաստեղծության՝ դարերով մշակված մի շարք ավանդույթներից:

Իսկ ինչի՞ց էր անհանգստացած Ղազիկյանը, կամ ո՞ր օրենքի մասին էր նա խոսում: Խոսքը վերաբերում էր առաջին հերթին հոդով ավարտվող բառերը

անդամների միջև կիսելու արմատավորված սկզբունքին, որը կարծես այնքան հեշտորեն զանց էին առնում արևելահայերը. «Հայկական տաղաչափութեան մէջ օրէնք է՝ որ անդամատութիւնը, որչափ կարելի է, շեշտաւոր բառերու վրայ իյնայ. և ը գիրը՝ որ շեշտուելու ընդունակ չէ՝ յաջորդ անդամին անցնի. անհերքելի ճշմարտութիւն մըն է այս, և անհաւանները զուր պիտի աշխատին գտնել անդամատութիւն մը՝ որ կատարուած ըլլայ ը ի վրայ…» (և. տ., 177)։ Ղազիկյանը պնդում է, որ այդ կանոնը մեզանում ձևավորվել է դեռևս Սահակ Պարթևից, Նարեկացուց, Մագիստրոսից, Շնորհալուց՝ հասնելով մինչև Բագրատունի։

«Անհերքելի ճշմարտություն» համարելով իր նշած «օրենքը»՝ Ղազիկյանը վստահաբար պնդում է, որ Ծատուրյանն իր թարգմանություններում խախտել է մեր տաղաչափական կարևորագույն կանոններից մեկը, մասնավորապես՝ բառավերջի *ը*-ի անցումը մյուս անդամին, որով ձևավորվող հատածները, ըստ նրա, բնական են և ոչ արհեստածին։ Միևնույն ժամանակ նա նաև զգուշացնում է բռնազբոս հատածներից, որոնք անբնականորեն «ճեղքում են» բառը՝ բերելով այդպիսի մի քանի օրինակ մեր Շարակնոցից։ «Առոգանութիւնը պետք չէ զոհուի երաժշտութեան,-գրում է նա,- վասն զի եթէ զոհուի ալ, բաղձացուած ներդաշնակութիւնը առաջ չի գար, երբ լեզուին ոգւոյն հակառակ է այն» (և. տ., 178)։ Սակայն՝ «…յարաշեշտ բառերուն մէջ, անդամը պէտք է լմննայ շեշտաւոր վանկին վրայ, և միւս վանկը անցնի յաջորդ անդամին. ինչպէս կը տեսնուի Շնորհալւոյն հետեւեալ տողերուն մէջ.

Որպէս և յա՛յն/ժամ ըզնոսին.
Վարեն մինչ յա՛յն/կոյս անբընակ» (և. տ., 178)։

Քննադատելով Ծատուրյանին տաղաչափական «մեղանչումների» համար՝ նա բերում է մի քանի տողի օրինակ, որտեղ, ըստ նրա, առկա են այդպիսի «խախտումներ», քանի որ շեշտն ընկած է նախավերջին վանկի վրա. «Զոհ բերեց կեանքը / իւր ազգի փառքին», «Քաղցր կաթօտը / ջերմ փայփայելով», «Մաշող վշտերը / տալով մոռացման», «Եւ թռա՛ւ երգը / սըլացաւ արագ» և այլն։ Պետք է փաստել, որ այս տողերն արևելահայ լեզվում հնչում են միանգամայն բնական, բայց Ղազիկյանի համոզմամբ դրանք զուրկ են որևէ ներդաշնակությունից. «Ի զուր է փնտռել ներդաշնակութիւն ըսուած բանը այս և ուրիշ ասոնց նման շատ տողերու մէջ…» (և. տ., 177),- գրում է նա։

Իբրև տաղաչափական բարեհնչունության կարևորագույն պայման՝ Ղազիկյանը պահանջում է կիսել ոչ միայն *ը*-ով ավարտվող բառերը, այլև այնպիսի բառեր, որոնք արևմտահայերենում շեշտ են կրում նախավերջին վանկի վրա (*ա՛յս/պէս, ա՛յն/պէս, ո՛ր/պէս* և այլն)։ Սակայն պետք է նշել, որ նմանատիպ բառերի (ցուցական և հարցական դերանունների) շեշտադրությունը արևելահայերենում ավելի ազատ է։ Ռ. Պապայանն իր հոդվածում օրինակներ է բերում «ինչպես» բառի տարբեր շեշտադրումների Չարենցի պոեզիայում. «Օրինակ, վանկային չափերով գրված գործերում Ե. Չարենցը շեշտի նշանը դնում է վերջին վանկի վրա.

Ինչպե՞ս, ինչպե՞ս ընդունեմ կյանքիս բաժակը քամած։

Ընդհակառակը, վանկա-շեշտային և համաշեշտային ոտանավորներում հարցական նշանը տեղափոխվում է.

Ես ի՞նչպես կանչեմ հիմա,
Որ ձայնս լսես ու գաս» (Պապայան, 187)։

Այս օրինակները լավագույնս վկայում են այն մասին, որ նման բառերի շեշտադրությունը արևելահայերենում բավական ազատ է, ավելին՝ դրանք կարող են տարբերվել տարածքից տարածք, խոսվածքից խոսվածք և այլն։ Մյուս կողմից, քանի որ հայերենում շեշտն ուժեղ չէ, այն հաճախ կորչում է արտասանական ընդհանուր հյուսվածքում, և վանկական ոտանավորի ռիթմավորումը տեղի է ունենում գերազանցապես ի հաշիվ բառաբաժանումների և արտասանական դադարների։ Բ. Տոմաշևսկին, դիտարկելով բառաշեշտի կայուն տեղ ունեցող լեզուներում (օրինակ՝ ֆրանսերենում, լեհերենում և այլն) շեշտի դերը, շատ նուրբ դիտարկում է անում. «...Շեշտը... միայն ձևավորում է բառի արտասանությունը, սակայն չի մասնակցում հաղորդակցական ակտին. դա պարզապես մեխանիկական հավելում է բառին, որի մասին պետք չէ մտածել, պետք չէ ընկալել։ Հետևաբար միանգամայն բնական է, որ այնտեղ տարբերություններ չեն նկատում շեշտված և անշեշտ վանկերի միջև։ Միայն դպրոցում են սովորեցնում՝ ինչ է շեշտը. առօրյա կյանքում շեշտը կարծես գոյություն չունի» (Томашевский, 1959, 307)։

Արևելահայ և արևմտահայ պոեզիաների մյուս կարևոր տարբերությունը, որ բխում է լեզվական և հնչյունական առանձնահատկություններից, հետևյալն է. արևմտահայերն ավելի հակված են արագ արտաբերելու չշեշտված վանկերը, սղելու գաղտնավանկի *ը*-երը և միավորելու հաջորդ բառին, երկարացնելու բառերը, որը միջնադարից եկող երգային պոեզիայի ակնհայտ ազդեցության արդյունք է։ Այնինչ արևելահայերի պոեզիայում, մասնավորապես՝ XX դարի սկզբներից, բոլոր վանկերն արտաբերվում են գրեթե հավասար, այդ թվում՝ նաև գաղտնավանկերը, և սա է պատճառը, որ դրանք կարող են հատուկ չընդգծվել *ը*-ի տեղադրմամբ։ Օրինակ՝ Չարենցը «ձայնս» բառում *ը* չի տեղադրում, սակայն մենք այն արտասանում ենք, այնինչ արևմտահայ բանաստեղծության մեջ *ը*-ն չտեղադրելը կնշանակեր անպայմանորեն գաղտնավանկի սղում և բառի՝ մեկ վանկով կրճատում։ Նկատենք՝ Ղազիկյանն իր գրախոսականում զարմանքով նշում է, որ գաղտնավանկի *ը*-ն Ծատուրյանը երբեմն չի դնում, և բերում է հետևյալ օրինակը՝ «Գրաւիչ էիր / դու նոցա համար»՝ պնդելով, որ *գրավիչ* բառի մեջ գաղտնավանկի *ը*-ի բացակայությունը հնգավանկ անդամը դարձնում է քառավանկ։ Արևմտահայերը երբեմն սղում են նաև երկհնչյունները։ 1906 թ. Դ. Վարուժանին գրված իր նամակներից մեկում Ա. Չոպանյանը գրում է. «(Այդ քերթվածին մեջ, նորեն երկու տող *իան* միավանկ եք ըրած (դիակին, միամոր), *իան* երկվանկ է՝ հայերենի մեջ, վերոհիշյալ երկու բառերը եռավանկ են)» (Չոպանյան, 1980, 86)։

Իսկապես, արևելահայ և արևմտահայ հատվածում զարգացող բանաստեղծությանը չպետք է մոտենալ նույն չափանիշներով. մեր լեզվի երկու ճյուղերի

շեշտային, հնչյունական ու քերականական տարբերությունները հանգեցրել են նաև տաղաչափական էական տարբերությունների, որոնք չնկատել հնարավոր չէ։ Էդ. Ջրբաշյանը, դիտարկելով բազմաթիվ օրինակներ Իսահակյանի, Տերյանի և Չարենցի բանաստեղծություններից ու պոեմներից և կատարելով ճշգրիտ հաշվարկներ, ցույց է տալիս, որ այդ երեք բանաստեղծների մոտ «տողամիջի գլխավոր շեշտերի տեղափոխությունը տատանվում է հատածների ընդհանուր թվի 16-ից 38 տոկոսի միջև» (Ջրբաշյան, 194), այսինքն՝ բավական մեծ թվով դեպքերում (երբմեն մեկ երրորդից ավելին) արևելահայ բանաստեղծները չեն պահպանում նախահատածային շեշտերը։ Նմանատիպ հաշվարկ է կատարել Ռ. Պապայանը արևմտահայ բանաստեղծների՝ Պ. Դուրյանի, Մ. Մեծարենցի և Դ. Վարուժանի բանաստեղծությունների վերաբերյալ՝ ցույց տալով, որ երկանդամ տողերում կայուն շեշտերի տեղաշարժը Դուրյանի մոտ 2.5 տոկոս է, Մեծարենցի մոտ՝ 2.9, Վարուժանի պոեզիայում՝ 4.4 տոկոս։ Եռանդամ չափերում պատկերը մի փոքր այլ է՝ համապատասխանաբար 3.6, 3.6, 4.7 տոկոս։ Այս տարբերություններն ինքնին շատ խոսուն են և ի ցույց են դնում դարասկզբի արևելահայ բանաստեղծության ավելի ազատ վերաբերմունքը շեշտի դիրքի հանդեպ, անդամներում առավելապես վանկային հավասարության պահպանումը և տարաբնույթ վանկերի հավասար արտասանությունը։

Հիմք ընդունելով Յու. Տինյանովի այն դրույթը, որ բանաստեղծական ցանկացած համակարգ իրենից ներկայացնում է շեշտային և վանկային գործոնների ոչ թե միավորում է, այլ պայքար (Тынянов, 40), Ռ. Պապայանը նշում է, որ «շեշտային հատկանիշի աճի հետ զուգահեռ տեղի է ունենում վանկային հատկանիշի նվազում։ Այդ հատկանիշները միմյանց հետ գտնվում են հակադարձ համահարաբերակցական կապի մեջ» (Պապայան, 183)։ Այս հաշվարկներից ակնհայտ է դառնում, որ արևելահայ պոեզիան իր գերակշիռ մասով վանկային է, այսինքն՝ ռիթմը ձևավորում է արտասանական ֆրազներով (իմաստային-շարահյուսական միավորներով), մինչդեռ արևմտահայ պոեզիան պարտադիր տակտավորման իր պահանջով անտեսում է կարծես շարահյուսական ֆրազավորումն ու առաջին պլան մղում արտասանական շեշտերի միջվանկային պարբերականությունը։

Սա է նաև պատճառը, որ արևմտահայ պոեզիան գերազանցապես կառուցված է քառավանկ և եռավանկ անդամներով, քանի որ շեշտի կայուն դիրքի պահանջը բանաստեղծներին ստիպում է օգտագործել ավելի կարճ անդամներ, իսկ արևելահայ բանաստեղծության տարերքը հնգավանկ անդամներն են, որոնք թույլ են տալիս ձևավորել ավելի երկար ֆրազներ՝ չկիսելով դրանք երկու տարբեր անդամների միջև։ Այդ տարբերությունները մեկնաբանվել են երբեմն իբրև որակական զարգացման արդյունք, իբրև կլասիցիզմից անցում ռոմանտիզմին. «Այսպես, օրինակ, կլասիցիզմի շրջանի ոտանավորը կարելի է մեկնաբանել իբրև ավելի շեշտային, ռոմանտիզմի դարաշրջանի ոտանավորը՝ ավելի վանկային» (Навасардян, 166), սակայն նույն ռոմանտիզմի և նեոռոմանտիզմի շրջանակներում (Դուրյան, Մեծարենց, Վարուժան) կարելի է տեսնել

ինչպես էական տարբերություններ, այնպես էլ անվերապահ հավատարմություն Մխիթարյանների տաղաչափական սկզբունքներին։

Հետևաբար կարող ենք պնդել, որ արևմտահայ պոեզիան, դուրս չգալով վանկական ոտանավորի ընդհանուր ծիրից, այնուամենայնիվ, ինչ-որ առումով միջանկյալ ձև է շեշտային և վանկական ոտանավորների միջև, մանավանդ դա վերաբերում է քառավանկ անդամներով տողերին, որոնք յուրօրինակ պեոնների (մասնավորապես՝ IV պեոնի) դեր են կատարում։

Հետևաբար, այն պնդումը, որ «մեր բառաշեշտի համեմատաբար թույլ բնույթը հնարավորություն չի տալիս, որ շեշտադրությունը դառնա ոտանավորը կազմակերպող հիմնական գործոն» (Ջրբաշյան, 169) կամ՝ «մեր լեզվում շեշտային կոնստանտների պահպանումը ռիթմական վճռական նշանակություն չունի» և «դադարում է տաղաչափական որոշիչ դեր խաղալուց» (ն.տ. 195), բացարձակ ճշմարտություն է արևելահայ բանաստեղծության համար, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, արևմտահայ հատվածում հաճախ գործում են բանաստեղծության ռիթմականության բոլորովին այլ որակներ։

Այնուհանդերձ պետք է արձանագրել, որ XX դարի երկրորդ տասնամյակից սկսած՝ տաղագիտական աշխատություններում շեշտի հանդեպ վերաբերմունքն արդեն որոշակիորեն սկսում է փոխվել նաև Մխիթարյանների շրջանում և արևմտահայ բանասերների աշխատություններում։ Այսպես, Աթանաս Տիրոյանը նշում է, որ անհրաժեշտություն չկա անդամի ավարտը մշտապես ընդգծելու սուր շեշտով. դա կարող է հոգնեցնել և ձանձրալի լինել. «Բայց թէ որ միշտ այսպէս սուր շեշտով բաժնուին տողերու անդամները, արտասանութիւնը՝ թէ և կորովի՝ բայց պարտասեցուցիչ կը դառնայ, և շեշտերու միակերպութիւնն ալ գուցէ աւելի տաղտկալի պիտոր ըլլայ՝ քան թուաչափ վանկերով անդամատութիւնը» (Տիրոյեան, 1912, 440)։ Տիրոյանն առանձնացնում է անդամահատման երեք ձև՝ շեշտով, հանգստով, ինչպես նաև՝ «շեշտով-հանգստով խառն անդամատուած» (Տիրոյեան, 1913, 23)՝ յուրաքանչյուրից բերելով համապատասխան օրինակներ։ Նա նաև նշում է այն դեպքերը, երբ անդամն ավարտվում է վերջին վանկի վրա շեշտ չկրող բառով, օրինակ՝ *նո՛յնպես, գրե՛թէ, մա՛նաւանդ* և այլն, այսինքն՝ անդամի վերջը չի համընկնում շեշտի հետ (ի դեպ, այս նույն բառերի օրինակներն իր «Առձեռն բանաստեղծութիւն» աշխատության մեջ բերում էր Եդ. Հյուրմյուզյանը՝ ցույց տալով, թե ինչպես պետք է դրանք կիսել երկու տարբեր անդամների միջև (յա՛յն/ժամ, յայ՛ն/կոյս և այլն)՝ անդամավերջի շեշտը պահպանելու համար, գրեթե նույնական օրինակներ էր բերում նաև Ղազիկյանը իր գրախոսականում)։ Այս ամենով հանդերձ՝ Տիրոյանը որևէ բացառություն չի անում *ը* հնչյունով ավարտվող բառերի համար. «Բառերու վերջին վանկին մէջ գտնված ը գիրը կամ հնչումը բնաւ չի կրնար բառին հետ մնալով՝ անդամի մը վերջին վանկը կազմել, այլ միշտ յաջորդ անդամին կ՚ անցնի...» (ն.տ., 24)։ Այս կանոնը, ինչպես տեսանք, լիովին պահպանում էին մեր բանաստեղծները՝ սկսած Ներսես Շնորհալուց։

Հ. Թիրյաքյանի «Հայկական տաղաչափութիւն» (1922) ուսումնասիրության մեջ արդեն կարևորվում է ոչ թե անդամի և շեշտի, այլ անդամի և բառի համընկնումը. սա, ըստ էության, արդեն մաքուր վանկական ոտանավորի պահանջ էր: Եթե Բագրատունին, Հյուրմյուզյանը և այլք պնդում էին, որ հատածի հիմնական պայմանը շեշտն է, ապա Թիրյաքյանի համար կարևորվում էր իմաստը. «Նկատելի էական պայմանը այն է որ, ո՛ր կերպ կտրատում ալ ընդունուի տողի մը, պէտք է ա՛յնպէս պատշաճի որ թէ՛ իմաստը չարաչար հօշոտմամբ չչարչարուի, թէ՛ գնացքը չկասի եւ թէ՛ արտաբերութիւնը չդժուարանայ: Հոս է արուեստագետին ճարտարութիւնը» (Թիրեաքեան, 63):

Այստեղ կատարենք մի շատ կարևոր դիտարկում. այն դեպքերում, երբ անդամը և իմաստը համընկնում են, ռիթմական միավորներ են դառնում արտասանական ֆրազները, իսկ եթե անդամների տարանջատման պայմանը միայն շեշտն է, որն ուղեկցվում է հաճախ նաև բառահատումով, ապա դա թույլ չի տալիս արտասանական դադար տալ անդամների վերջում, և բանաստեղծական ռիթմը ֆրազային բնույթից տեղաշարժվում է դեպի շեշտայինը: Լսելի են դառնում առավելապես շեշտերը, իսկ անդամների վերջում տրվող դադարները վերանում են, փոխարինվում արտասանական տակտավորմամբ: Ահա այսպիսի սկզբունքային տարբերություններ են նկատվում մեր երկու հատվածների բանաստեղծական ժառանգության մեջ, և դրանց ուսումնասիրության ընթացքում անպայման պետք է հաշվի առնել ռիթմական այդ առանձնահատկությունները:

**АШХЕН ДЖРБАШЯН** – ***О некоторых принципиальных различиях между западноармянской и восточноармянской метрикой***.– В статье рассматривается ряд фундаментальных различий между восточноармянской и западноармянской поэзией, которые особенно ярко проявились в середине XIX века. Это был период, когда предпринимались первые шаги по художественному освоению разговорного (новоармянского) языка, и просодические (фонетические, акцентные) различия двух ветвей языка четко отразились в формах построения поэтической речи. Силлабический стих, сформировавшийся в X-XII веках, развил ряд принципов, которые перешли в поэзию последующих эпох и были обоснованы в теоретических работах Мхитаристов (Багратуни, Хюрмюзян, Тироян, Хазикян и др.). Важнейшим вопросом, возникшим в тот период, было значение устойчивых ударений (констант) в поэтической строке и их ритмообразующая функция. Мхитаристы считали обязательным подчеркивать артикуляцию с помощью ударения, в то время как восточноармянская поэзия конца XIX века уже отказалась от этого принципа и придавала большее значение слоговому равенству и синтаксической независимости частей. Эти различия в ритмической структуре двух языков не остались незамеченными и даже послужили поводом для необоснованной критики со стороны западноармянских авторов. Одним из таких примеров является рецензия А. Хазикяна («Базмавеп», 1899, № 4), написанная по поводу нового поэтического сборника Ал. Цатуряна. Всестороннее исследование двух ветвей армянской поэзии показывает, что западноармянский силлабический стих в некотором смысле является промежуточной формой, сочетающей в себе тонические и силлабические принципы. Именно поэтому западноармянская поэзия преимущественно строится на четырех- и трехсложных частях, поскольку требование стабильного ударения заставляет

поэтов использовать более короткие отрезки, в то время как восточноармянская поэзия более склонна к использованию пятисложников.

**Ключевые слова:** *стихосложение, ритмика, слоговой размер, устойчивые ударения, словораздел, Арсен Хазикян, восточноармянская поэзия, западноармянская поэзия, сокращение слов, удлинение слов*

**ASHKHEN JRBASHYAN** – ***On Some Fundamental Differences between Western Armenian and Eastern Armenian Metrics.*** – The article examines a number of fundamental differences between Eastern Armenian and Western Armenian poetry, which became particularly evident in the mid-19th century. This was the period when the first steps were taken toward the artistic development of the spoken (New Armenian) language, and the phonetic, accentual, and pronunciation differences between the two branches of language were also clearly reflected in the forms of poetic speech. Syllabic verse, which was formed in the 10th-12th centuries, developed a number of principles that passed into the poetry of subsequent eras and were substantiated in the theoretical works of the Mkhitarists (Bagratuni, Hyurmuzian, Tiroyan, Khazikyan, and others). The main question that arose during that period was the meaning of stable stresses (constants) in the poetic line and their rhythm-forming function. The Mkhitarists considered it essential to emphasize articulation with stress, while Eastern Armenian poetry of the late 19th century had already abandoned this principle and attached greater importance to the equality of syllables and the syntactic independence of parts. These differences in the rhythmic structure of the two languages did not go unnoticed and even have provided a pretext for unwarranted criticism by Western Armenians. One such example is A. Khazikyan's review (Bazmavep, 1899, No. 4), written on the occasion of a new collection of poems by Al. Tsaturyan. A comprehensive study of the two branches of Armenian poetry reveals that Western Armenian syllabic verse is, in a sense, an intermediate form, combining stress and syllabic principles. This is precisely why Western Armenian poetry is predominantly built on tetra- and trisyllabic parts, since the requirement for stable stress forces poets to use shorter parts, while Eastern Armenian poetry is more inclined to use pentasyllables.

**Key words:** *versification, rhythm, syllabic meter, stable stress, word division, Arsen Khazikyan, Eastern Armenian poetry, Western Armenian poetry, abbreviation of words, lengthening of words*

**Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն**
Հեղինակը հաստատում է, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները:

**Շահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն**
Հեղինակը հաստատում է, որ շահերի բախում առկա չէ:

## Գրականության ցանկ / References

Աբեղյան Մ. (1970)։ Երկեր, հ. Դ, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ. (Abegyan M. (1970): Erker, h. D, Er., HSSH GA hrat.):
Ալիշան Ղ. (1858)։ Նուագք, Գ, Վենետիկ, Սբ. Ղազար (Alishan G. (1858): Nuagq, G, Venetik, Sb. Gazar):
Անթիմոսեան Ա. (1821)։ Քերականութիւն գաղղիական, Վենետիկ, Սբ . Ղազար (Antimosean A. (1821): Qerakanut'yun gaggiakan, Venetik, Sb. Gazar):
Ավետիսյան Յու. (2002)։ Արևմտահայ բանաստեղծության լեզուն, Եր., ԵՊՀ հրատ. (Avetisyan Yu. (2002): Arevmtahay banastexgtut'yan lezun, Er., EPH hrat.):
Դուրյան Պ. (1971)։ Երկերի ժողովածու երկու հատորով, հ. 1, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ. Duryan P. (1971): Erkeri zogovacu erku hatorov, h. 1, Er., HSSH GA hrat.):
Թիրեաքեան Յ. (1922)։ Հայկական տաղաչափութիւն, Նյու-Յորք (Tireaqean H. (1922): Hajkakan tagachaput'yun, New-York):

Թումանյան Հ. (1988)։ Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 1, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հարտ. (Tumanyan H. (1988): Erkeri liakatar zogovacu, h. 1, Er., HSSH GA hrat.):

Իսահակյան Ավ. (1973)։ Երկերի ժողովածու, հ. 1, Եր., «Հայաստան» (Isahakyan Av. (1973): Erkeri zogovacu, h. 1, Er., «Hayastan»):

Իսահակյան Ավ. (1977)։ Երկերի ժողովածու, հ. 2, Եր., «Հայաստան» (Isahakyan Av. (1977): Erkeri zogovacu, h. 2, Er., «Hayastan»):

Հիւրմիւզեան Եդ. (1839)։ Առձեռն բանաստեղծութիւն համառօտեալ, Վենետիկ, Սբ. Ղազար (H'yurm'yuzean Ed. (1839): Artsern banastegcut'yun hamaroteal, Venetik, Sb. Gazar):

Ղազիկեան Ա. (1899)։ Գրախօսական ակնարկներ, «Բազմավէպ», 1899, հ. 4 (Gazikyan A. (1899): Grakhosakan aknarkne r, «Bazmavep», 1899, h. 4):

Մեծարենց Մ. (1981)։ Երկերի լիակատար ժողովածու, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ. (Mecarenc M. (1981): Erkeri liakatar zogovacu, Er., HSSH GA hrat.):

Ներսես Շնորհալի (1968)։ Յաղագս երկնի և զարդուց նորա, Հայելուկներ, Ողբ Եդեսիոյ, Եր., «Հայաստան» (Nerses Shnorhali (1968): Yagags erkni ev zarduc nora, Hanelukner, Vogb Edesioj, Er., «Hayastan»):

Չոպանյան Ա. (1980)։ Նամականի, Եր, «Սովետական գրող» (Chopanyan A. (1980): Namakani, Er., «Sovetakan grog»):

Չոպանյան Ա. (1988)։ Երկեր., Եր., «Սովետական գրող» (Chopanyan A. (1988): Erker, Er., «Sovetakan grog»):

Պապայան Ռ. (1973)։ Վանկային և շեշտային սկզբունքների հարաբերությունը հայ ոտանավորում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1973, թիվ 1 (Papayan R. (1973): Vankayin ev sheshtayin skzbunqneri haraberut'yuny hay votanavorum, «Banber Erevan hamalsarani», 1973, 1):

Ջրբաշյան Էդ. (1976)։ Պոետիկայի հարցեր, Եր., «Հայաստան» (Jrbashyan Ed. (1976): Poetikaji hartser, Er, «Hayastan»):

Սեւակ Ռ. (1997)։ Երկեր, Էջմիածին, Մայր աթոռ (Sevak R. (1997): Erker, Echmiacin, Mayr ator):

Տերյան Վ. (1985)։ Բանաստեղծություններ. Լիակատար ժողովածու, Եր., «Սովետական գրող» (Teryan V. (1985): Bananstegcut'yunner. Liakatar zogogvacu, Er., «Sovetakan grog»):

Տիրոյեան Աթ. (1912)։ Բանաստեղծական լեզուն և հայկական չափին գրաւած տեղը, «Բազմավէպ», 1912, թիվ 10-11 (Tiroeyan At. (1912): Banastegcakan lezun ev hajkakan chapin gravac tegy, «Bazmavep», 1912, 10-12):

Տիրոյեան Աթ. (1913)։ Արուեստ տաղաչափութեան, Վենետիկ, Սբ. Ղազար (Tiroeyan At. (1913): Aruest tagashaput'yan, Venetik, Sb. Gazar):

Навасардян В. С. (1987): К Вопросам метрики восточноармянского стиха, «Բանբեր երևանի համալսարանի», № 3 (Navasardyan V. (1987): K voprosam metriki vostochnoarmqnskogo stikha, «Banber Erevan hamalsarani», № 3):

Тынянов Ю. (1965): Проблемы стихотворного языка. Москва, «Советский писатель» (Tinyanov Yu. (1965): Problemi stikhotvornogo yazika, Moskva, «Sovetskij pisatel»):

Томашевский Б. В. (1959): Стилистика и стихосложение, Ленинград (Tomashevskij B. V. (1959): Stilistika I stikhoslojenie, Leningrad):

Томашевский Б. В. (2007): Избранные работы о стихе. Учебное пособие, СПб., Изд. СПбГУ (Tomashevskij B. V. (2007): Izbrannie raboti o stikhe. Uchebnoe posobie, SPb., Izd. SPbGY):

Якобсон Р. (1923): О чешском стихе преимущественно в сопостовлении с русским, РСФСР, Гос. Изд. (Yakobson R. (1923): O chekhsom stikhe preimushchestvenno v sopostivlenii s pusskim, RSFSR, Gos. Izd.):

Attridge Derek (1982):The Rhythms of English Poetry, London-N.-Y., Routledge.

Pilshchikov, Igor (2024): The Concepts of "Verse", "Meter" and "Rhythm" in Russian Verse Theory // Studia Metrica et Poetica 11.1 (2024): 91–117.P. 100. https://doi.org/10.12697/SMP.2024.11.1.

Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն
2026, Vol. 17, No. 2 (50), հունիս, 26-35
https://doi.org/10.46991/BYSU.B/2026.17.2.026

# ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ՊՈԵԶԻԱՅՈՒՄ

**ՆՎԱՐԴ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ**[*]
*Երևանի պետական համալսարան*

Աշխարհի առասպելաբանաստեղծական պատկերը յուրակերպ դրսևորում ունի գեղարվեստական խոսքում: Լինելով աշխարհի երկրորդային մշակումը նշանային համակարգերի միջոցով՝ այն հիմնականում խարսխվում է նախնական առասպելաստեղծ աշխարհայացքի, արխայիկ կառույցների և արքետիպերի վրա (Топоров 1992, 161): Բանաստեղծական խոսքը մետաֆորիկ է, և գրողները շատ անգամ ակամա օգտվում են ժողովրդական մտածողության ունիվերսալ նշանային համակարգերից՝ դրանց հիմքով ստեղծելով նորերը:

Իսահակյանի քնարերգությունը խորությամբ հետազոտվել է հայ գրականագետների աշխատություններում, ուսումնասիրվել են գաղափարական, բովանդակային հարուստ շերտերը, որոնք այլազան գեղարվեստական դրսևորումներ են ստանում բանաստեղծական խոսքում:

Մեր ելակետը տվյալ դեպքում աշխարհի իսահակյանական պատկերում նշանային որոշ դրսևորումների քննության ճանապարհով դրանց ակունքներում եղած առասպելական պատկերացումների բացահայտումն է՝ մարդու և տիեզերքի, տարածության և ժամանակի, ձայնի և լռության որոշ արտահայտումներում, դրանց իսահակյանական մեկնությունն ու վերաձևակերպումը բանաստեղծական ինքնատիպ աշխարհում:

**Բանալի բառեր** – *Ավ. Իսահակյան, պոեզիա, աշխարհի առասպելաստեղծ պատկեր, տիեզերք, ձայն և լռություն, տարածություն, ժայռ, ծով, կատարածաբանական առասպելներ*

[*] **Նվարդ Վարդանյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ԵՊՀ ակադ. Հրանտ Թամրազյանի անվան հայ գրականության պատմության և գրականության տեսության ամբիոնի վարիչ, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Բանագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող

**Нвард Варданян –** кандидат филологических наук, доцент кафедры истории армянской литературы и теории литературы имени академика Гранта Тамразяна ЕГУ, старший научный сотрудник отдела фольклора Института археологии и этнографии НАН РА

**Nvard Vardanyan –** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at the YSU Chair of History of Armenian Literature and Literary Theory after Academician Hrant Tamrazyan, a Senior Researcher at the Department of the Folkloristics of the Institute of Archeology and Ethnography of the NAS of the RA

Էլ. փոստ՝ vardanyan.nvard@ysu.am ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3888-3668

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 09.02.2026
Գրախոսվել է՝ 11.02.2026
Հաստատվել է՝ 09.06.2026
© The Author(s) 2026

***Բանաստեղծը և տիեզերքը***

Մարդ – տիեզերք փոխհարաբերությունները յուրակերպ պատկերումներ են ստանում քնարերգության մեջ: Աշխարհի սուբյեկտիվ ընկալման կերպով պայմանավորված՝ գրողը վերստեղծում է աշխարհը ոչ թե իրենից դուրս, այլ հենց իր քնարական հերոսի ներսում՝ հոգում և սրտում: Իսահակյանի գրչին բնորոշ առանձնահատկությունը՝ բոլոր երևույթներն ու ապրումները հասցնել չափազանցումների՝ իրենց ծայրահեղ, գերադրական արտահայտումներով, այստեղ ևս յուրատիպ դրսևորում է ստանում. զանազան հիպերբոլիկ պատկերումներով աշխարհին իր ընդգրկումով փոքրանում է այնքան, որ տառացիորեն տեղավորվում է քնարական հերոսի սրտում. բանաստեղծական սիրտը մի յուրօրինակ երկինք է դառնում, որում իրենց տեղն ունեն բոլոր արարածների աստղերը («Սիրտս երկինք է… // Ամեն արարած // Աստղ ունի այնտեղ - // Գահ ունի այնտեղ»)[1]: Իսահակյանական այս չափումներում ոչ թե մարդն է տիեզերքում, այլ տիեզերքն է մարդու մեջ.

Տիեզերքի պերճ հյուսվածքն եմ,
Իմ մեջ երկինքն է երգում (96):

Կամ՝ աշխարհը տեղավորվում է գրողի սիրող գրկում.

Լալիս է աշխարհն իմ սիրող գրկում,
Համայն աշխարհի բախտն եմ ես երգում (513):

Համաշխարհային վշտի մոտիվի խաղարկումներում մարդու ցավի մասշտաբներն են գերազանցում տիեզերական չափումներին.

Ոչինչ է մարդը՝ փոշի փոշու մեջ,
Իր ցավը, սակայն, տիեզերքից մեծ (513):

Նույնպիսի խաղարկում է անում Իսահակյանը մազից կախված մարդկային ճակատագրի առասպելական մոտիվի առնչությամբ: Մազի կամ կյանքի թելի կտրվելու մոտիվը ճակատագրի մասին պատկերացումներում մարդու մահվան հետ է կապվում: Կտրվող մազի առասպելը հանգում է նաև Մազե կամրջի հավատալիքին (Հարությունյան 2000, 437-442): Իսահակյանի բանաստեղծական աշխարհում միֆական այս պատկերը բոլորովին տարբեր դրսևորում է ստացել. մազից կախված է ոչ թե մարդը, այլ տիեզերքը, և այդ մազի միակ ապավենը բանաստեղծի սիրտն է:

Տիեզերքն այս անսահման
Իր ծանրությամբ ահագին
Կախված է սոսկ մի մազից,-
Եվ այդ մազն է իմ հոգին (477):

---

[1] **Իսահակյան Ավ.,** Երկերի լիակատար ժողովածու 14 հատորով, հ. 1, Եր. , «Գիտություն» հրատ., 2003, էջ 85: Ավ. Իսահակյանի բանաստեղծություններից կատարվող մեջբերումները հիմնականում վերցված են այս հատորից, որին հղումները կտրվեն շարադրանքում՝ փակագծերում նշելով միայն էջը:

Այս առումով բանաստեղծը կարծես նույնանում է Աստծուն: Ուշագրավ մի բանաստեղծության մեջ, որ վերնագրված է «Գիրք ծննդոց» (480), աշխարհի արարչագործության յուրօրինակ նկարագիր է տալիս բանաստեղծը: Աստված լույսը և այդ լույսը ըմբռնող էակին՝ մարդուն, իր մտքից և հոգուց է ստեղծում:

«Եվ լինի լույս», Աստված ասաց,
Եվ իր մտքից հեղեղացավ
Եվ ծավալվեց լույսը հզոր:
…Եվ երբ տեսավ անեղն Աստված
Որ բարի է լույսը հզոր՝
Մի շիթ առավ իրեն հոգուց,
Փոխադրեց
Օվկիանոսի ջրերի մեջ
Եվ ստեղծեց այնտեղ փոքրիկ
Այն էակը խորհրդավոր,
Որն ըմբռնեց լույսը հզոր:
Եվ այս վսեմ ու հրաշափառ
Ըմբռնումի ակնթարթով
Ավարտվեցավ
Օրինակարգ ու ներդաշնակ
Անհուն շենքը տիեզերքի
Անհուն հոգում այս էակի:
Եվ այդ եղավ
Արարչության օրը վերջին
(480-481):

Այսպիսով, «տիեզերքի անհուն շենքը» արարչագործ այս էակի հոգում է, ճիշտ այնպես, ինչպես աշխարհը տեղավորված է բանաստեղծի սրտում:

***Տիեզերքի ձայնը և լռությունը***

Աշխարհի պատկերի մյուս ուշագրավ դրսևորումը Իսահակյանի բանաստեղծական աշխարհում ձայնի ու լռության պատկերումն է: Իսահակյանը խաղարկում է հեքիաթային տարածված մոտիվը, ըստ որի՝ բնության ձայնը՝ թռչունների լեզուն հասկանալու գերբնական շնորհը, տրվում է միայն ընտրյալներին. «Ա՛խ, կար ժամանակ, // Ես այնպե՛ս ներհուն // Իմանում էի // Հավքերի լեզուն» (426), սակայն «կյանքի դժնի խաղերին» տրվելով՝ մարդը կորցնում է այս հրաշագործ կարողությունը:

Տիեզերական ձայնի և լռության ավելի ամբողջական և զուտ իսահակյանական պատկեր է ներկայացնում ***տիեզերական զանգը***[2]: 1898 թ. գրված մի բանաստեղծության մեջ մարդ-տիեզերք հիպերբոլիկ պատկերումներում բանաստեղծի սիրտը տիեզերական չափումների է հասել, գրկել և իրենով պատել է աշխարհը և զանգի պես ղողանջում է:

Ձայն-ձուն չըկա, սիրտս է միայն –
Մեծ լըռության վեհ լեզուն՝
Տիեզերքը գըրկած համայն –
Զանգի նըման ղողանջում… (157)

Բանաստեղծական խոսքը այսպիսով դառնում է տիեզերական «մեծ լռության լեզուն»: Բազմաթիվ բանաստեղծություններում հայտնվող այս պատկերն իր առավել ամբողջական դրսևորումն է ստանում «Տիեզերական զանգ» բա-

[2] Տիեզերական զանգի իսահակյանական պատկերավորման մասին տե՛ս **Իսահակյան Ավիկ**, Գիտական կենսագրություն, Գիրք առաջին (1895-1900), Եր., «Գիտություն», 2000, էջ 484-487:

նաստեղծության մեջ: Եթե բանաստեղծական հոգին, ինչպես որ արարչագործականը, տիեզերքն իր մեջ է կրում, ուրեմն բանաստեղծական խոսքը տիեզերական ձայնի արտահայտությունն է, և բանաստեղծի լեզվով տիեզերքն է խոսում:

Տիեզերքը ողջ – մի մեծ, անհուն զանգ,
Եվ հոգիս – նրա լեզվակը վսեմ (207):

Տիեզերքն ունի իր ձայնը, իր ղողանջը. դա բնության լեզուն է: Դեռ պոեզիայի ծագման՝ պաշտամունքային հիմների ժամանակից սկսած՝ քուրմ-բանաստեղծներն են համարվել աստվածների այն ընտրյալները, որոնց տրված է եղել տիեզերքի լեզուն հասկանալու շնորհը, աշխարհը խոսքերով վերստեղծելու գերբնական քերթողական ձիրքը (Վարդանյան 2023, 160-573): 1899-ին «Հիշատակարանում» կատարած մի ուշագրավ գրառման մեջ Իսահակյանն ուղղակիորեն է հիշատակում բնության այս ձայնի մասին՝ բանաստեղծական պատկերավորում լինելուց բացի՝ ներկայացնելով այն որպես իրական ապրում. «*Երբ ամայի, անբնակ, անմարդ, չոր բնության մեջ եմ դուրս գալիս... հենց կեսօրին, շոգին, մի տեսակ ձայն եմ լսում, կարծես բնությունը դնկում է — դը՛նկդը՛նկ*» (Իսահակյան 1977, 263-264):

Այս պատկերը զարգանում է բանաստեղծությունից բանաստեղծություն՝ ստանալով նորանոր դրսևորումներ: Բանաստեղծն իրեն համարում է տիեզերական զանգի լեզվակը:

Ճշմարտությունը մի հատ է միայն,
Եվ նա իմ մեջն է – անոթն եմ նորա.
Լեզվակը զանգի տիեզերական
Իմ մեջն է հնչում – բարբառն է նորա (Իսահակյան 2011, 217):

Տիեզերքն իր հոգում կրող բանաստեղծը լսում է նրա ղողանջը, և այս իմաստուն ձայնը մարդկանց փոխանցելը դառնում է նրա՝ որպես բանաստեղծ-մարգարեի կոչումը:

Եվ ղողանջում է տիեզերքն ամեն –
Եվ իմ հոգումն է, իմ հոգին է այն,
Որ ղողանջում է – ես մարգարե եմ…
…Եվ դեպի ամբոխն իջնում եմ ահա
Նո՛ր կտակներով, նո՛ր պատգամներով.
Դեպ նրա հոգին գահավիժում եմ՝
Նրան խայթելու և քարոզելու,
Ե՛վ արտասվելու, և՛ այրվելու…(207)

Բանաստեղծի այս մարգարեացումը նրան բարձրացնում է սովորական մարդկանցից, տիեզերքի իմաստուն ձայնը մարդկանց փոխանցելու նրա յուրահատուկ շնորհը ստեղծում է վերև/ներքև, աստվածային/մարդկային՝ աշխարհի առասպելական կառույցին բնորոշ մոդելը: Բանաստեղծը աստծու պես վերևից է իջնում դեպի ամբոխը: Այս պատկերը վերստին արծարծում է Օլիմ-

պոսի մասին հնավանդ պատկերացումը, որ հայ առասպելաբանության պարագայում կապվում է Մասիսի հետ (Պետրոսյան 2020, 158-178), և Իսահակյանի պոեզիայում ևս հաճախ հիշատակվող Մասիսի բարձունքի պատկերը որոշակի առասպելական պատկերացումների փոխանցողն է դառնում:

***Ծովի, լեռան և ժայռի պատկերը***

Ընդհանրապես, լեռը և ժայռը հաճախ հանդես եկող խորհրդանիշներ են Իսահակյանի բանաստեղծական պատկերակառույցում: Քնարական հերոսի ձգտումը դեպի լեռան գագաթը, այնտեղ լինելու զգացողությունը, այնտեղ թաղվելու փափագը կրկնվում են տարբեր բանաստեղծություններում:

Իմ սիրտն այնտեղ է – հայրենի հզոր
Լեռների գլխին, արծիվների մոտ… (342)

Խաղարկելով Ռոբերտ Բըրնսի «Իմ սիրտը լեռներում է» հայտնի պատկերը, որի անգերազանցելի արտահայտությունն է Սարոյանի հայտնի պիեսը, Իսահակյանը միևնույն ժամանակ ստեղծում է իր պոեզիային հատուկ պատկեր-խորհրդանիշների նշանային մի համակարգ, որը խորապես կապված է նրա բանաստեղծական աշխարհի փիլիսոփայությանը: Միֆական պատկերներ է ներկայացնում քնարական հերոսի սիրտը կտցող, սուր մագիլներով կուրծքը պատռող ու դեպի լեռները տեղափոխող արծվի պատկերումը.

Եվ արծիվ մի սև իջավ սըրարշավ,
Իջավ երկնքից և կուրծքըս փըշրեց
Եվ սիրտըս կըտցեց, և սիրտս տարավ
Դեպի վե՛հ լեռներ, ժայռեր բարձրաբերձ (332):

Մեկ ուրիշ բանաստեղծության մեջ բանաստեղծն ինքն է խնդրում լեռների սևաթույր արծվին սուր ճիրաններով հանել մարդկանց օրենքներով շղթայված իր սիրտը և թաղել խրոխտ լեռնագագաթներում (352):

Պրոմեթևսի առասպելի ակնարկն այստեղ ակնհայտ է, սակայն ի՞նչ համատեքստում: Մարդկությանը աստվածային հուրը հասցրած և ժայռին գամված Պրոմեթևսի լյարդը կտցող արծիվը կատարում էր Զևսի հրամանը՝ պատժելով հերոսին: Իսահակյանն ինքն է ուզում ենթարկվել այս խոշտանգմանը՝ հավանաբար զուգահեռ ստեղծելով Պրոմեթևսի և իր քնարական հերոսի միջև, որոնք երկուսն էլ հանուն մարդկության բարօրության էին գործում: Ի վերջո, Իսահակյանի քնարական հերոսին խորթ չէ փրկչաբանական գործառույթը, և, ինչպես հաջորդիվ կտեսնենք, լեռան և ժայռի խորհրդապատկերներն այստեղ առանցքային դեր ունեն:

Իսահակյանի բանաստեղծությունների նշանային համակարգի քննությունն ի հայտ է բերում հետևողականորեն կրկնվող մի համադրություն՝ ծով, ծովի մեջ բարձրացող ժայռ, ժայռի կամ լեռան կատարին թևաբախող արծիվ: Նշանային այս դրսևորումները շատ մոտ են աշխարհի առանցքի մասին հնա-

գույն հայկական պատկերացումներին, որոնք հատկապես հարուստ դրսևորումներով մեզ հասել են միջնադարյան բազմատարբերակ ծիսերգի ձևով (Մնացականյան 1956, 304-326)։

– Ահա տեսէ՛ք. զի՞նչ կայր ծովին,
Որ նաւն ուռամբ գայր։
……
– Ձագն ի ձուին,
Ձուն ի բնին,
Բունն ի ճղին,
Ճուղն ի ծառին,
Ծառն ի տփին,
Տուփն ի բեմին,
Բեմն ի վիմին,
Վէմն ի նաւին,
Նաւն ի ծովին,
Ծովն ի տակին,
Տակն աւազին,
Որ կու ծփայր ծովն.
(Մնացականյան 1956, 317, 322)։

Սարգիս Հարությունյանը ծիսերգն իրավացիորեն համարում է «Տիեզերական մոդելավորված բարդ ու բազմաստիճան պատկերման մի բացառիկ նմուշ» (Հարությունյան 2000, 25)։ Ծովի մեջ՝ նավ, նավի վրա՝ վեմ, վեմի վրա՝ բեմ, վրան՝ ծառ, ծառի վրա՝ թռչուն. այս կառույցը հանգեցնում է համաշխարհային ջրհեղեղի առասպելին (Հարությունյան 2000, 27)։ Քառսային ջրերի մեջ տատանվող նավի պատվարն ու հենարանը ջրհեղեղի վախճանաբանական առասպելում սարն է դառնում, որի վրա հանգրվանում է տապանը։

Այս պատկերներին շատ հարազատ է Իսահակյանի հայտնի բանաստեղծությունը։

Կենսական ծովի հույզերի միջին
Ես ժայռի նման կանգնած եմ ամուր.
Կայծակն է զարկում իմ վես ճակատին,
Ես ժայռի նման կանգնած եմ ամուր։
Հողմ ու փոթորիկ շուրջըս են հածում,
Ես ժայռի նման կանգնած եմ ամուր։
Գոռ ալիքները կուրծքս են ծեծում,
Ես ժայռի նման կանգնած եմ ամուր։
Ինձնի՛ց բռնեցեք, խորտակվող մարդիկ,
Ես ժայռի նման կանգնած եմ ամուր,
Ձեր խարիսխները ոտքիս տակ ձգեք,
Ես ժայռի նման կանգնած եմ ամուր (102)։

Ժայռը քնարական հերոսի փոխաբերությունն է, ծովն ալիքների փոխարեն հույզերից է կազմված, նավի փոխարեն հիշվում են խարիսխները, սակայն պատկերը կրկնում է աշխարհակործանման առասպելի կառույցը, որտեղ փրկչաբանական գործառույթը ստանձնում է ինքը՝ քնարական հերոսը՝ որպես մի ժայռ, որպես աշխարհը կանգուն պահող ամուր մի առանցք։ Ժայռի՝ որպես հուսալի և ամուր հենասյան պատկերումներ հանդիպում են նաև Իսահակյանի այլ բանաստեղծություններում («Մեջքըս դեմ տամ քանց ժեռ-լեռ…», 123)։

Ուշագրավ է, որ համամարդկային վշտի թեմատիկայում և համընդհանուր փրկչաբանական մոտիվում հիշատակվում է ժայռը, իսկ երբ խոսքը հայրենիքի և հայոց ազատության մասին է, այստեղ Մասիսն է հիշատակվում: Նույն կերպ, եթե տիեզերական ճշմարտությունների մասին ***տիեզերական զանգն*** է ղողանջում բանաստեղծի «լեզվակ-լեզվով», ապա հայրենիքի տագնապների մասին ղողանջում է Մասիսի վրայի ***ազատության զանգը***: Այս պատկերը հատկապես տեսանելի է «Մասսա մանուկ» վիպասքում և զարգանում է նաև այլևայլ բանաստեղծություններում: Այսպիսի պատկերներում Մասիսի, ազատության զանգի և Մասիսի գագաթին թևածող արծվի պատկերները հայրենիքի ազատության խորհրդաբանությամբ են արտահայտվում:

Ընդհանրապես, ինչպես ժայռը աշխարհի համար, այնպես Մասիսը հայրենիքի համար յուրօրինակ առանցքի դեր են կատարում: Հայրենի լեռների՝ որպես հզոր հսկաների ավանդազրույցը նոր շունչ է ստանում Իսահակյանի պոեզիայում՝ ժամանակի առասպելական չափումները հասցնելով մինչև աշխարհաստեղծման սկիզբ: Հայրենի լեռներին և հատկապես Սիսին ու Մասիսին ռազմի կոչը հնչում է որպես առասպելական ժամանակի վերադարձի կոչ, որպես առասպելի տարժամանակյա կրկնություն:

Է՛յ, Սիս-Մասի՛ս, ձեզի մեռնիմ,
Իմ Սիս-Մասի՛ս. ջա՛ն տղերք,
Դուք տասի չափ-հազարի չափ,
Ձեզի մեռնիմ, ջա՛ն տղերք:
…Առյուծի պես, հայ-ախպրտանք,
Վու՛հ, վրա տանք դուշմընին (181):

Մասիսի պատկերներում մի յուրօրինակ հանրագումարի է գալիս աշխարհի տարածաժամանակային պատկերը: Մասիսը ոչ միայն տարածական առումով հայրենիքի առանցքն ու հենասյունն է, այլև հավերժության ցուցիչը («Արարատի ծեր կատարին դար է եկել վայրկյանի պես ու անցել», 462): Մասիսի՝ որպես հայրենիքի սյուն-առանցքի պատկեր-խորհրդանիշը հայտնվում է նաև հայ այլ բանաստեղծների պոեզիայում: Հիշատակելի է հատկապես Շիրազի հայտնի «Կտակը»:

Ընդհանրապես, լեռանը վերաբերող պատկերները քողարկված առասպելական շերտեր են բացահայտում Իսահակյանի պոեզիայում: Դեպի լեռները ձգտող քնարական հերոսին հատուկ են աշխարհաթողության մոտիվները. մարդկության շղթայող օրենքներից հոգնած բանաստեղծը դեպի լեռներն ու լեռան բարձունքն է ձգտում, որն ազատության խորհրդանիշն է դառնում, ցանկանում է հեռանալ գորշ ամբոխից, բարձրանալ նրանից (352): Այսպիսի մոտիվները Իսահակյանի պոեզիայում առիթ են տալիս տեսնելու Նիցշեի գերմարդու փիլիսոփայության ազդեցությունը, որը, սակայն, Իսահակյանի պարագայում խորքային էություն չի դառնում, քանի որ, ինչպես իրավացիորեն նկատում է գրականագետ Ժ. Քալանթարյանը, Իսահակյանի հերոսները ժողովրդի ազատության համար են պայքարում, մինչդեռ Նիցշեի գերմարդը դեմ

էր շատ-շատերի ազատությանը (Քալանթարյան 2002, 21)։ Իսահակյանի պոեզիայի պարագայում մարդկությունից փախչող բանաստեղծը մարդկությանը ճիշտ ուղիով տանելու մասին է երազում, ճշմարիտ արժեքների մասին մարդկանց պատմելով՝ նրանց ավելի լավը դարձնելու երազանքն է փայփայում։ Այստեղից է ծնվում Իսահակյանի քնարական հերոսի բարդ և հակասական կերպարը, որը բնութագրական է ժայռում փակված հերոսի առասպելույթին։ Ե՛վ Միհրի, և՛ Արտավազդի դեպքում մենք գործ ունենք հակասական կերպարների հետ՝ չարի և բարու հատկանիշներով օժտված։ Այս հակասականությունը, որքան էլ տարբեր բացատրություններ ունենա, ծնվում է ժամանակի վախճանն ու նոր սկիզբը նշանավորող կատարածաբանական առասպելի էությունից։ Ժայռում փակվող հերոսը մի կողմից աշխարհակործան է, մյուս կողմից՝ աշխարհաշեն։ Կամ գուցե և այս երկու կողմերը լրացնում են իրար, և սա աշխարհը քանդող և նորից կառուցող հերոսն է, ինչպես որ ցույց է տալիս Իսահակյանը «Սասմա Միհր» պոեմում, նաև էպոսի դիցաբանությանը նվիրված հոդվածում՝ Միհր-Միհրի էպիկական կերպարը վերլուծելիս (Իսահակյան, 2020, 283-298)։ Իսահակյանի դեպքում ևս մարդատյացությունը և անհուն հումանիզմը փոխլրացնում են իրար, և դա ակներև է հատկապես լեռան և ժայռի պատկերի վերլուծությամբ. մարդկանցից դեպի լեռները փախչող քնարական հերոսն ինքը ուզում է մի ժայռ, մի ամուր հենասյուն դառնալ՝ մարդկությանը փրկելու համար։

Մասիսի պատկերի հետ կապված փրկչաբանական առասպելույթի արծարծումն առավել ակնհայտ է դառնում «Մասսա Մանուկ» վիպասքում, որտեղ հայ դիցաբանությանը քաջածանոթ հեղինակը ստեղծել է Մասիսի ճառագող գագաթից հայտնվող արևի և արևամոր՝ մայր և մանուկ Հայաստանի ի հայտ գալու միֆական պատկերը՝ որպես Հայոց աշխարհի լուսաբացի՝ ազգային բանահյուսական ավանդույթին հատուկ մի պատկերավորում (Իսահակյան 2008, 52-177)։

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Իսահակյանի պոեզիայում աշխարհի նշանային պատկերը, որոշակիորեն սնվելով առասպելական ակունքներից, բացահայտում է իսահակյանական բանաստեղծական աշխարհընկալման ինքնօրինակ շերտերը, թույլ է տալիս տեսնել աշխարհի կառույցի նախակաղապարի արծարծման հեղինակային կերպը, որտեղ ևս մեկ անգամ բացահայտվում է ազգային և համամարդկային վշտերով ապրող մեծ հումանիստ բանաստեղծը։

**НВАРД ВАРДАНЯН** – ***Мифопоэтический образ мира в поэзии Аветика Исаакяна.*** – Мифологический образ мира находит уникальное проявление в художественной речи. Будучи вторичной разработкой мира посредством знаковых систем, он в основном опирается на исходное мифологическое мировоззрение, архаичные структуры и архетипы (Топоров 1992, 161). Поэтическая речь метафорична, и писатели часто неосознанно используют универсальные знаковые системы народного мышления, создавая на их основе новые.

Литература Аветика Исаакяна неоднократно становилась предметом анализа в работах армянских литературных критиков, исследовались богатые идеологические и содержательные пласты, которые находят различные художественные проявления в поэтической речи.
В данном случае исходной точкой является обнаружение мифических представлений в их истоках посредством изучения определенных мифопоэтических образов в изображении мира, созданном Исааком: в некоторых выражениях человека и космоса, пространства и времени, звука и тишины, их интерпретации и переформулирования Исааком в уникальном поэтическом мире.

**Ключевые слова:** *Ав. Исаакян, поэзия, мифопоэтический образ мира, вселенная, звук и тишина, космос, скала, море, эсхотологические мифы*

**NVARD VARDANYAN** – ***The Mythopoetic Image of the World in the Poetry of Avetik Isahakyan***. – The mythopoetic image of the world has a unique manifestation in poetry. Being a secondary elaboration of the world through sign systems, it is mainly anchored on the initial mythological worldview, archaic structures and archetypes (Топоров 1992, 161). Poetic speech is metaphorical, and writers often unwittingly use the universal sign systems of folk thinking, creating new ones on their basis.
Isahakyan's lyrics have repeatedly been the subject of analysis in the works of Armenian literary critics, the rich ideological and content layers that receive various artistic manifestations in poetic speech have been examined.
Our starting point in this case is the discovery of the mythical notions at their origins through the examination of certain symbolic representations in Isahakyan's mythopoetic picture of the world: in certain expressions of man and the universe, space and time, sound and silence, their interpretation and reformulation in a unique poetic world of Isahakyan.

**Key words:** *Avetik Isahakyan, poetry, mythopoetic image of the world, universe, sound and silence, space, rock, sea, eschatological myths*

**Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն**
Հեղինակը հաստատում է, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները:

**Շահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն**
Հեղինակը հաստատում է, որ շահերի բախում առկա չէ:

## Գրականության ցանկ / References

Իսահակյան Ավ. (2003), Երկերի լիակատար ժողովածու 14 հատորով, հ. 1, Եր., «Գիտություն» (Isahakyan Av. (2003), *Erkeri liakatar joghovatsu‘ 14 hatorov*, h. 1, Yer., 2003, Gitut‘yun).
Իսահակյան Ավ. (2011), Երկերի լիակատար ժողովածու 14 հատորով, հ. 2, Եր., «Գիտություն» (Isahakyan Av. (2011), *Erkeri liakatar joghovatsu‘ 14 hatorov*, h. 2, Yer., Gitut‘yun).
Իսահակյան Ավ. (2008), Երկերի լիակատար ժողովածու 14 հատորով, հ. 4, Եր., «Գիտություն» (Isahakyan Av. (2008), *Erkeri liakatar joghovatsu‘ 14 hatorov*, h. 4, Yer., Gitut‘yun).
Իսահակյան Ավ. (2020), Երկերի լիակատար ժողովածու 14 հատորով, հ. 11, Եր., «Գիտություն» (Isahakyan Av. (2020), *Erkeri liakatar joghovatsu‘ 14 hatorov*, h. 11, Yer., Gitut‘yun)
Իսահակյան Ավ. (1977), Հիշատակարան, կազմող՝ Արամ Ինճիկյան, Եր. (Isahakyan Av. (1977), *Hishatakan*, Yer.).
Իսահակյան Ավիկ (2000), Գիտական կենսագրություն, Գիրք առաջին (1895-1900), Եր., «Գիտություն» (Isahakyan Avik (2000), *Avetik Isahakyan. gitakan kensagrut‘yun*, Girk‘ arajin (1895–1900), Gitut‘yun hrat., Yerevan).

Հարությունյան Ս. (2000), Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ (Harut‘yunyan S. (2000), *Hay araspetabanut‘yun*, Beirut).

Մնացականյան Ա. (1956), Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Եր., ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ. (Mnatsakanyan A. (1956), *Haykakan mijnadaryan joghovrdakan yerger*, Yerevan, HKhSR GA hrat.).

Պետրոսյան Ա. (2020), Մասիս/Արարատը՝ որպես Օլիմպոս և նրա առասպելները // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 2, էջ 158-178 (Petrosyan A. (2020), *Masis/Araraty՝ vorpes‘ Olimpos yev nra araspetnery*, *Lraber hasarakakan gitut‘yunneri*, № 2, ej 158–178).

Վարդանյան Ն. (2023), Խոսքի պաշտամունքի և բանաստեղծի՝ որպես քուրմ-ծիսարարի առասպելական ընկալումների շուրջ // Բանահյուսություն և գրականություն / Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Գավառ, էջ 160-273 (Vardanyan N. (2023), *Khoski pashtamunki yev banasteghtsi՝ vorpes‘ k‘urm-tsisarari araspetakan ynt‘alumneri shurj* // *Banahusut‘yun yev grakanut‘yun. Mijazgayin gitajoghovi nyuter*, Gavar, ej 160–273).

Քալանթարյան Ժ. (2002), Անդրադարձներ, Եր., «Զանգակ-97» (Kalant‘aryan Zh. (2002), *Andradardzner*, Yer., «Zangak-97»).

Топоров В.Н. (1992), Модель мира (мифопоэтическая) // Мифы народов мира, Энциклопедия, т. 2, Москва, Советская энциклопедия, сс. 161-164 (Toporov V. N. (1992), *Model‘ mira (mifopoeticheskaya)* // *Mify narodov mira, Entsiklopediya*, t. 2, Moskva, Sovetskaya entsiklopediya, ss. 161–164)

Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն
2026, Vol. 17, No. 2 (50), հունիս, 36-50
https://doi.org/10.46991/BYSU.B/2026.17.2.036

# ԿԱՐՈՏԻ ԵՎ ՆԱՀԱՆՋԻ ՊԱՏԿԵՐԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՄԵՆ ԴԱՐՅԱՆԻ ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐՈՒՄ

ՆԱԻՐԱ ԲԱԼԱՅԱՆ*
*ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտ*

Լիբանանահայ գրող, թարգմանիչ Արմեն Դարյանի գրական ժառանգության մեջ առանձնակի տեղ են գրավում կարոտի և նահանջի թեմայով պատմվածքները, որոնք դարձել են սույն հետազոտական աշխատանքի առարկան: Քննելով պատմվածքների թեմատիկ և կառուցվածքային առանձնահատկությունները՝ հոդվածում առաջարկվում է տեսակետ, ըստ որի՝ Դարյանի գեղարվեստական համակարգում կոմպոզիցիոն մասերը, նրանց միահյուսումները արված են կերպարաստեղծման հատուկ միտումով: Ուսումնասիրության նպատակն է պատմվածքներում բացահայտել կարոտի պատկերների ու խորհրդանիշների կիրառման ձևերը և նահանջի մեխանիզմները: Հոդվածում առաջադրված են մի քանի խնդիրներ՝ ա) ուսումնասիրել կարոտի էթնոմշակութային խորհրդապատկերայնությունը, բ) մեկնաբանել պատմվածքների հերոսների անունների ընտրությունը, գ) քննել նահանջի խնդիրը տարեց հերոսների և նրանց զավակների փոխհարաբերությունների համատեքստում: Հետազոտությունը կատարվել է վերլուծական ու համադրական մեթոդներով: Էթնոմշակութային-մարդաբանական մոտեցումներով ուսումնասիրվել է պատմվածքների խորհրդապատկերայնությունը, լեզվահոգեբանական օնոմաստիկ (անունագիտական) գործիքի միջոցով ներկայացվել, մեկնաբանվել են անտրոպոնիմները և դրանց շրջումը, «օտարի բարդույթ»-ի սոցիալ-հոգեբանական մոտեցման միջոցով ներկայացվել են հերոսների կարոտի ձևավորման հայեցակետերը: Հոդվածի արդիականությունը պայմանավորված է Դարյանի պատմվածքների՝ կարոտի և նահանջի պատկերավորման համակարգի նոր, միջգիտակարգային վերլուծությամբ:

* **Նաիրա Բալայան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտի սփյուռքահայ գրականության ուսումնասիրման բաժնի ավագ գիտաշխատող, «Հայբուսակ» համալսարանի հայագիտության ամբիոնի վարիչ, դասախոս
**Наира Балаян** – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела армянской литературы диаспоры Института литературы им. М. Абегяна НАН РА, доцент, преподаватель, заведующая кафедрой арменоведения Ереванского университета «Айбусак»
**Naira Balayan** – Candidate of Philological Sciences, Senior Researcher at the Department of the Armenian Diaspora Literature at the NAS of the RA Institute of Literature after M. Abeghyan, Associate Professor, lecturer, Head of the Department of Armenian Studies of Yerevan "Haybusak" University
Էլ. փոստ՝ nabalayan@gmail.com, ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3530-3434

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 19.05.2026
Գրախոսվել է՝ 25.05.2026
Հաստատվել է՝ 09.06.2026
© The Author(s) 2026

**Բանալի բառեր** – *միահյուսված կառույց, օտարի բարդույթ, ինքնության կորուստ, խորհրդապատկեր, անտրոպոնիմ, տոպոնիմ*

**Ներածություն**

Եղեռնից հետո հայկական գաղթօջախներում ստեղծված գրականությունը հիմնականում բնորոշվում է համակարգային նմանությամբ, որի առանցքում կորուսյալ հայրենիքն է, կարոտը, նահանջը, ինքնության փնտրտուքը, ֆիզիկական ու հոգեբանական հարմարեցման խնդիրները: Այդուհանդերձ, կարոտի և նահանջի գեղարվեստական հայեցակետերը տարբեր կերպ են արտացոլվում ֆրանսիական, ամերիկյան, լիբանանյան և այլ գաղթօջախներում: Ի տարբերություն եվրոպական և ամերիկյան երկրների հայ գաղթօջախների գրականության, որոնցում հայրենիքի հանդեպ կարոտն անչափելի էր, իսկ նահանջը՝ ահագնանալի, լիբանանահայ իրականության մեջ նահանջի խնդիրը Եղեռնից հետո սուր չէր դրված, քանի որ «Մերձավոր և Միջին Արևելքի հայ գաղութները, շրջապատված այլադավան ընդունող հասարակությամբ, համեմատաբար ավելի զորեղ ինքնապաշտպանական մեխանիզմ ունեին ուծացման վտանգի առջև: Առավել ևս շեշտելի է մշակութային բախման բացակայությունը կամ գրեթե բացակայության պարագան» (Դալլաքյան, 2000: 5)։ Լիբանանահայ գաղութը մասնավորապես հիմնված էր Մուսա լեռան գյուղերից միասնաբար գաղթած բնակչության հավաքականության վրա, և կղզիացած այս մշակույթի «ազգային-էթնիկական, կրթական, մշակույթի հզոր կառույցում» (Դալլաքյան, 2000: 5) ընդգծելի է գրողների յուրահատուկ կապը պատմական հիշողությանը, ավանդույթներին ու ինքնության խորհրդանիշներին: ««Հայրենի կարօտանքը» մանավանդ արձակում» (Թեօլեօլեան, 1977: 48), ինչպես նաև նահանջի դրսևորումները կենտրոնաձիգ տեղ են գրավում լիբանանահայ գրողների, այդ թվում Արմեն Դարյանի (Ալֆոնս Ադդարյան, 1924-1989) գրականության մեջ: Նրա ստեղծագործություններում կարոտն ու նահանջը՝ որպես այդպիսիք, համընթաց են ընթանում. հայրերը կարոտի կրողն են, որդիները և թոռները՝ նահանջի, օտարացման, բայց այս ամենը սակավ երևան է գալիս Լիբանանում ապրող հերոսների, իսկ առավելապես՝ Բեյրութից ու Հալեպից Ամերիկա ու Անգլիա գաղթած հերոսների արարքներում և մտքերում: Դարյանը հետևողականորեն դիմել է խորհրդապատկերային և կառուցվածքային որոշակի համակարգերի մեջ կարոտն ու նահանջը գեղարվեստաբանելու սկզբունքին: Նրա պատումներում դրանք առարկայացել են համամարդկային և ազգային խորհրդանշանների՝ մայր, թթենի, ծառ, լեռ, և անունների միջոցով՝ Արամ, Նահապետ, Անդրանիկ, Նորայր՝ հանդես գալով ոչ միայն ավանդական նշանակություններով, այլև նոր՝ շրջված իմաստներ ձեռք բերելով: Դարյանի գեղարվեստական համակարգը չունի խոր, համակողմանի ուսումնասիրություն, և այդ առումով սույն հոդվածը գալիս է մասնակիորեն լրացնելու այդ բացը՝ որպես հետազոտության առարկա դիտարկելով կարոտի և նահանջի թեմատիկ ուղղվածություն ունեցող պատմվածքները: Հոդվածում փորձ է արվում հիմնավորելու կոմպոզիցիոն կառուցվածքների

դերանշանակությունը, համակարգելու և ներկայացնելու մոր, տան, ծառի, լեռան, ձիու խորհրդանշանների օգտագործման միտումները պատմվածքներում, ընդգծելու դրանց կապվածությունը նահանջի ու կարոտի հիմնահարցերին: Առաջին անգամ հայ գրականագիտության մեջ նահանջն և կարոտն արտացոլող անուն-պատկերները ուսումնասիրվում են օնոմաստիկ սկզբունքների տեսանկյունով: Վերոնշյալ մոտեցումները ապահովում են հոդվածի գիտական նորույթն ու արդիականությունը:

**Ավանդույթների շարունակություն՝ կոմպոզիցիոն մասերի միահյուսվածքում**

«Հայրենի կարօտանքի» և ուծացման թեմաներով ստեղծագործությունները հատկապես հայ գաղթօջախների գրականության մեջ ճանաչվեցին որպես կարոտի և նահանջի գրականություն: Եթե կարոտի գրականությունը «գեղեցիկի, վեհի, կատարյալի գրականություն էր»՝ կապված ազգային ավանդույթներին, մտածողությանն ու հողին (Դեմիրճյան, 1994: 89), ապա ««Նահանջի»՝ իբր եզրի գործածության առաջին իմաստը նշանակել է ազգայինից (բովանդակությունից և ձևից) հրաժարումը» (Դալլաքյան, 2000: 9): Առաջին անգամ «նահանջականություն» եզրը շրջանառության մեջ է դրել «Յառաջ» օրաթերթի աշխատակից Մկրտիչ Երիցանցը, որը, քննադատելով նոր գրողների՝ Շ. Նարդունու, Ն. Պեշիկթաշլյանի, Վ. Շուշանյանի գրելու թեմաները, դրանք համարում է «փախուստի ձգտում մը հայ ներաշխարհէն, նահանջականութիւն մը հայ նորագոյն անցեալին առջեւ» (Երիցանց, 1929: 2)[1]: Շ. Շահնուրից հետո հատկապես ֆրանսահայ գրականության մեջ, պայմանավորված հեղինակային առանձնահատկություններով, շեշտվում էր նահանջի խնդիրը: «Շահնուրն ընդգծում էր նահանջի իրողությունը, Որբունին ընդգծում էր ընտանիքի թշվառ կեցությունը օտար միջավայրում, Հ. Զարդարյանը կարևորում էր հայ մարդու՝ նոր աշխարհում դժվարությունների հաղթահարման գիտակցությունը, գոյատևելու, պայքարով ապրելու հայոց ջանքերը» (Շահինյան, 2013: 121): Չնայած և՛ ֆրանսահայ, և՛ ամերիկահայ գրականությունը սնվում էր ազգային ակունքից, այդուհանդերձ, նրանց վրա անհերքելի էր ժամանակակից Եվրոպայում տիրող գաղափարախոսությունը՝ կապված հետպատերազմյան տրավմայի, անհատի ազգային արժեքների նորովի մեկնաբանման, ինքնության որոնումների խնդիրներին: Այս սերնդի հոգեբանական նկարագիրը համաշխարհային հատույթում դիտարկելու դեպքում անմիջական աղերս է ստեղծվում կորուսյալ սերնդի հետ: Դրա նախնական փորձը արել է Կ. Դալլաքյանը, որը համարում է, որ ո՛չ Շահնուրի, ո՛չ էլ նույն ուղղության գրականությունը բնավ էլ «նահանջի գրականություն» չէ, այլ խիստ արդիական է թե՛ «ազգայինի» ընկալմամբ ու հարցադրմամբ, թե՛ բուն «նահանջի» մեխանիզմի ըմբռնմամբ ու լայնահուն մեկնաբանությամբ» (Դալլաքյան,

[1] Ուշագրավ է, որ հեղինակը չի տալիս Շահնուրի անունը, որը արդեն «Յառաջ»-ում որպես թերթոն տպագրում էր «Նահանջ առանց երգի» վեպը. նույն համարում էր վեպի մի մասը:

2000: 15): Ֆրանսահայ և ամերիկահայ գրականությունը այս տեսակետից «հետպատերազմյան կորուսյալ սերունդ հորջորջված մարդկանց խաթարված կյանքի պատմությունն էր՝ անթաքույց, գերիրապաշտական կոչվող գրականության նորովի ընկալումներով» (Դեմիրճյան, 1994: 87-88):

Լիբանանահայ գրող Արմեն Դարյանը (1924-1990) Եղեռնից հետո այլ երկրներում ապաստան գտած գրողների գրական ավանդույթների շարունակողը եղավ: Նրա գրականության մեջ պատկերվում էին հայ մարդու կարոտն ու նահանջը, բայց մի շարք պատմվածքներում շեշտադրված է գլխավորապես տարեց սերնդի հոգեբանական տրավման՝ առթված կորսված հայրենի եզերքի կարոտից ու օտար երկրում ազգային ինքնության պահպանման ջանքերից: Դարյանի պատումների մեջ տեսանվում է օտար ափերում պարտադրաբար հայտնված հայ մարդու ամենօրյա դրաման, որը սկսվել էր ոչ միայն օտար միջավայրում ծառացած խնդիրներից, այլև իր զավակների և թոռների՝ աստիճանաբար խորացող օտարացումից:

Գ. Սևանը համարում է Դարյանի գրականությունը նոր կարոտի գրականություն[2]. Եղեռնից հետո 2-րդ սերնդի գրողները պատմական հիշողությամբ իրենց ստեղծագործություններում նույնպես պատկերում էին կորսված, հետևաբար իդեալականացված հայրենիքի կարոտը: Հայրենիքի կարոտի ստեղծաբանումը իրապես համազգային երևույթ է. աշխարհաքաղաքական գործընթացներում գաղթական գրողների և նրանց հերոսների հայեցակարգում «ժամանակի ընթացքում տեղի է ունենում հայրենիքի և անցյալի կերպարի իդեալականացում. մի կողմից՝ արտագաղթողի կարոտը տխրություն է, հուզական խանգարում, հայրենիքի կարոտ, որոշակի ռեֆլեքսիա, մյուս կողմից՝ սրանք գործողություններ են, որոնք ուղղված են հայրենիքի հիշողությունը պահպանելուն և տուն վերադառնալուն» (Урядова, 2019: 15): Հայկական կարոտը չտեսած հայրենիքի, նրա ավանդույթների, լեզվի ու ավագներից պատմական հիշողությամբ փոխանցված ժառանգության կորստի ցավով մորմոքվող կարոտն է:

***

Արմեն Դարյանի պատմվածքների հերոսները տարեց ու երիտասարդ հայ գաղթականներն են. ավագները՝ ողբերգական պատմությամբ, անցյալի տրավմատիկ հիշողությամբ, օտար երկրում հայրենի հողի, ազգային ծեսերի ու ավանդույթների սրտմաշուկ կարոտով ու օտար մշակույթի դեմ հանդիման՝ շփոթ ու մոլորված, երիտասարդները՝ հակառակը՝ տրված օտարացմանը: Այսպիսի

[2] Գ. Սևանը, գրելով նոր կարոտի գրականության մասին, այդ ձևակերպումը մե՛կ դնում է չակերտների մեջ (Սևան, 1997: 109), մե՛կ գրում որպես եզրույթ և նշում նոր կարոտի գրողներին՝ Արմեն Դարյան, Սիմոն Սիմոնյան, Հակոբ Ասատուրյան, Վահե Հայկ և այլք: Կար արդեն նոր՝ Խորհրդային Հայաստան, հետևաբար այդ կարոտը բնորոշվում է որպես նոր հայրենիքի կարոտ. «Հայրենի տան կորստյան թախիծ», նրանով բնորոշվող հին կարոտ և «Մայր հայրենիքի պատկերը, որպես խարիսխ ու հենարան, որպես հավատի և տոկունության աղբյուր», այսինքն՝ «արդեն նրանով սկիզբ առնող նոր կարոտ» (Սևան, 1997: 63):

կերպարներ կերտելու ոճը առանձնահատուկ է, և իրականության վերարտադրումը համեմված է խորհրդապաշտական պատկերներով: *«Արմեն Դարյանին հաջողվել է հաճախ մի հատիկ բառով պատկերել մարդկային, ազգային կյանքի մի ամբողջ դրամա, հասնել ընդհանրացման <…> ՝ հասնելով վրձինի այնպիսի դիպուկ երանգահարվածների, որոնք ձեռք բերեն խորհրդանիշ-պատկերների ուժգնություն, հաճախ գրքի ամբողջ մի տպագիր էջը դարձնելով գիր-նկար»* (Գեղամ Սևան, 1997: 85): Հեղինակի՝ կառուցվածքային որոշակի առանձնահատկություններ կիրառելու ունակությունը ստեղծում է պատմվածքների յուրօրինակ պատկերայնություն: Դարյանի պատումներում կոմպոզիցիոն շրջանակները մի քանիսն են. ներկայի սյուժետային դեպքերը համընթաց են անդորրավետ ու երջանիկ անցյալի հետ՝ պատմվածքի մեջընդմեջ շարվածքում ներկայացնելով օտար միջավայրում հայտնված տարեց մարդկանց կերպարները: Եվ հաճախ «*գիր-նկար»-ը վերածվում է գիր-շարժանկարի, ընդսմին՝ այս պատկերները վերաբերում են ոչ միայն կերպարներին, այլև բնության նկարագրություններին («*Անձրևածեծ ու քնատ՝ լույսը կսրսփար հեռուն և չէր համարձակվեր մոտենալ պատուհանին» (Դարյան, 1988:100)), *որոնք երբեմն երբեմն լրացնում են* կերպարների հոգեբանական նկարագիրը*:*

«Թթենին», «Լեռը», «Տունը», «Ձին» պատմվածքները Դարյանը ստեղծել է կառուցվածքային նմանություններով. այս գործերում միահյուսված են երկու և ավելի պատումներ, հաճախադեպ են տեքստ տեքստում կառույցի կիրառումը, կրկնաբերությունների գործածությունը: Պատմվածքների սյուժեն հաճախ պարզվում է հերոսի մենախոսություններով՝ ուղղված ինքն իրեն կամ ուրիշին, իսկ երբեմն էլ պատումը, ինչպես գաղթական գրականության շատ գործեր, էսսեատիպ է, սյուժետային ոչ ամբողջական տարրերով: «Ձին» պատմվածքում հետաքրքիր խաղարկուն կոմպոզիացիա է կառուցում Դարյանը՝ պատումները մեջընդմեջ միահյուսելով իրար: Մենախոսություններով կառուցվում է Մարտիրոսի չպատմված կենսագրությունը՝ ամուսնությունից մինչև հայրենազրկում և ունեզրկում, մինչև ներկայի օղեմոլ վիճակը: Պատմվածքի կառույցը բացվում է հերոսի մանկության տեսարանով, երբ տղան չի հասկանում ձիու՝ ուտելուց հրաժարվելը, և փակվում նույն տեսարանի շարունակությամբ, որտեղ պարզվում է պատճառը. հայրն ընկել էր ընկուզենուց ու մահացել: Ու պատմվածքի այս կիսված պատումի արանքում ցեղասպանված ընտանիքից միակ ողջ մնացած հերոսի հետագա կյանքի պատմությունն է. այն իրացվում է կրկնաբերությամբ («Ձիու խրխիջը արթնցուց զինք» (Դարյան, 1988:169)), որով հրամցվում է հերոսի՝ անիմաստ անցած տարիների բացակա տեքստը: Կորսված հայրենիքի պատկերը արտացոլող ձին պատկերվում է որպես զոռնիմ. այն գտնելը դառնում է հերոսի սևեռուն միտքը, հարբած վիճակից դուրս գալու ցնորական երազանքը:

«Լեռը», «Թթենին» և «Տունը» պատմվածքներում ևս Դարյանը շատ վարպետորեն կիրառում է անցյալի ու ներկայի միահյուսման կառույցը: Ընդ որում՝ միահյուսումները ընթանում են ողջ տեքստում՝ լարված ընդմիջարկումներով

ցույց տալով հեղինակի նպատակայնությունը, այն է՝ ընդգծել անցյալի ողբերգությունը՝ Եղեռնը, հակադրել այն մինչեղեռնյան հովվերգական իրականությանը: «Լեռը» պատմվածքում Եղեռնի պատկերները երևան են գալիս տարեց հերոսի՝ տարագրության ժամանակ սպանված կամ կորած քրոջ՝ Աստղիկի հարսնության համար պահված կոշիկները փայփայելիս: Համբարձումի՝ քրոջ մասին հիշողությունը տեքստի կառույց է մտնում նոր պատումի ձևով՝ ընտանեկան դժբախտությունը միավորելով ազգի արհավիրքին: Իսկ «Թթենին» և «Տունը» պատմվածքներում կարոտալի և միաժամանակ տառապագին անցյալը կառուցվում է Եղեռնը վերապրած ծերունիների՝ Նահապետի ու Արամի՝ թոռների հետ զրույցներում ու պատասխան չակնկալող մենախոսություններում: Ըստ վերոնշյալի՝ Դարյանի գեղարվեստական համակարգում միահյուսման կառույցների ստեղծումը ինքնանպատակ չէ. սրանց արարման վարպետությունը մի կողմից ստեղծում է պատկերային համակարգի՝ շարժանկարին բնորոշ տեսողաընկալունակություն, մյուս կողմից՝ նպաստում է հերոսների ինքնության, բարոյահոգեբանական հարցերի բացահայտմանը կարոտի ու նահանջի համակարգում:

**Կարոտի էթնոմշակութային, օնոմաստիկ (անվանաբանական) խորհրդապատկերայնությունը**

Դարյանի՝ նահանջի և կարոտի թեմայով պատմվածքների վերնագրերը ևս՝ «Տունը», «Լեռը», «Թթենին», «Ձին», «Մայրը», ընտրված են հատուկ նպատակայնությամբ. նրանք խորհրդանշորեն արտահայտում են հողի և հայրենիքի, ազգային ինքնության պատկերները: Թերևս բացառություն է «Հայկական ողբերգություն» պատմվածքը, որի վերնագիրը ունի բովանդակային ուղերձ. մի ընտանիքի օրինակով հայ ժողովրդի պատմական ողբերգությունը կապվում է նահանջի կործանող ողբերգականությանը:

Վերոնշյալ պատմվածքների խորագրեր-նշանակները՝ տունը, լեռը, թթենին, ձին և մայրը, Դարյանի համար ծառայում են որպես ազգային խորհրդանիշներ: Էթնոմշակութային տեսանկյունից տունը մարդու ինքնակայացման տեղանքն է, լեռը՝ ամրության, անառիկության նշան, թթենին՝ ծառի՝ ինքնության արմատային պատկեր, ձին՝ երազանքի, մարդու և բնության սերտ կապի ցուցիչ, և մայրը՝ որպես կենսատու, արմատային համակարգ: Ազգային շեշտադրում ունենալով տարագիր, մասնավորապես հայ գաղթօջախների գրողների ստեղծագործություններում[3]՝ այս խորհրդանիշները Դարյանի գեղարվեստական համակարգում ծառայում են՝ ներկայացնելու կարոտի ու նահանջի սուր հակասականությունը: Կարոտի ձևավորման մեխանիզմների վրա անմիջական ազդեցություն ունի այն

[3] Լիբանանահայ գրող Պոյաճյանի պատմվածքներին անդրադառնալիս մեր հոդվածում շեշտել ենք տարագիր գրականության մեջ տան, ծառի և այլ առարկաների խորհրդանիշների կարևորությունը (**Բալայան**, 2024: 194-195):

հանգամանքը, թե մարդը ինչպես է լքում հայրենիքը՝ կամավո՞ր, թե՞ արտաքսվելով (Akhtar, 1999: 123–124): Դարյանի տարեց հերոսները պարտադրյալ կամ հոժարակամ են հեռացել Սիրիայից կամ Լիբանանից՝ իրենց զավակներին միանալու Եվրոպայում կամ Ամերիկայում: Նրանք, հանդիպելով որդիների նահանջի վանող տեսարաններին, զղջում են իրենց երկրորդ տունը դարձած Հալեպն ու Բեյրութը լքելու համար. նրանց համար «կյանքի դինամիկ կարծրատիպի վերափոխումը չափազանց ցավոտ է դառնում» (Хрусталева, 2019: 255) և անհնար: Հերոսների կարոտը պատմվածքներում վերածվում է կարոտախտային դրսևորումների, քանի որ, ըստ էթնոհոգեբանական հատկանիշի, հայերը՝ որպես բազմադարյա ազգ, «զգայուն են իրենց պատմության, արմատների, բնության նկատմամբ, գնահատում են ընտանեկան կապերը<…>» (Урядова, 2019:15):

Կարոտի հիմնահարցը Դարյանի գեղարվեստական համակարգում սերտորեն առնչվում է հատուկ անունների կիրառությանը: Դարյանի հերոսների «կայուն և կոդավորված անվանումները» բարդ համակարգ են, որի մեջ արտացոլվում են «որոշակի աշխարհայացքի բնորոշ մշակութային հասկացությունների տարբերություններ» (Рут, 2001: 62): Հերոսների անունները, որ ամփոփում են ազգի որոշակի հատկություններ, խորհրդանշական նշանակություն ունենալով հանդերձ, դիտարկվում են որպես լեզվական գիտակցության էթնոմշակութային նշիչներ (Привалова, 2005): Օնոմաստիկ նշանակության տեսանկյունից՝ Դարյանի կիրառած հայկական հատուկ անունները՝ որպես անտրոպոնիմներ[4] (խորհրդանշորեն գործածված, ազգային հատուկ անունների ամբողջությունը), հիմնային նշանակություն են ստանում, որոնք թույլ են տալիս հասկանալ հայ ազգի պատմությունը, կրոնական պատկերացումները, մշակույթն ու անգամ աշխարհաքաղաքական կապերը: Նահապետը (նախահոր, գերդաստանի մեծի՝ տոհմածառի բնի խորհրդանիշը), նրա որդի Անդրանիկը (վերապրողների առաջին, նահանջող սերունդը), և թոռը՝ Նորայրը (նոր մարդը՝ դեռ չուծացած նոր սերնդի, թաքուն հույսի խորհրդանիշը), «Տունը» պատմվածքի հերոսներն են, որոնք ապրում են տեղախախտված տարածքում՝ Ամերիկայում: Այս երեք սերնդի մարդիկ ապրում են անվանը հարիր գործելաոճով ու հոգեբանությամբ: Նահապետը փորձում է հարմարվել որդու ընտանիքին. Անդրանիկը ամուսնացած է ամերիկացի կնոջ հետ, խոսում է անգլերենով և ենթարկվում կնոջ ցանկություններին ու ցուցումներին: Օտար միջավայրում չխեղդվելու համար տարեց հերոսը փրկության փարոս է դարձնում թոռանը՝ պատմելով կորսված հայրենիքի մասին, սովորեցնելով նրան այբգիմը:

Դարյանի ստեղծագործական համակարգում հաճախադեպ է հատկապես Արամ անվան կիրառությունը: Արամ-ը հայ ժողովրդի լեզվահոգեբանական գի-

[4] Անտրոպոնիմի, ինչպես նաև հոդվածում օգտագործվող այլ եզրույթների՝ տոպոնիմի, դենդրոնիմի, զոոնիմի հայերեն փոխարժեքները այսօր դեռևս հայտնի չեն և մեկ բառով փոխարկելի չեն: Այդ պատճառով դրանք կկիրառվեն տեքստում նույն եզրույթային ձևերով:

տակցության մեջ հանդես է գալիս որպես սոցմշակութային անտրոպոնիմ՝ լինելով նաև էթնոնիմ ու միաժամանակ պատրոնիմ (Петросян 2019: 849-851): Լիբանանահայ գրողի Արամ-ների անվանումը միայն «մարդ» իմաստաբանական դաշտը արտացոլելու միջոցը չէ, այս անվանումը ապրում է հասարակության մեջ, և հենց դրա մեջ իմաստ ունի (Рут, 2001: 61): Արամ անունը Դարյանի արձակում երկու նշանակություն ունի. մի կողմից անվան իմաստային արժեքը անմիջականորեն կապված է սոցիոմշակութային համատեքստին, հետևաբար՝ այն օնոմաստիկ ստերոտիպ է՝ անտրոպոնիմ (Кирпичева, 2016:127), մյուս կողմից՝ Դարյանը շրջել է այս անտրոպոնիմի իմաստը:

Արամը հայ ազգի ինքնության հիմնական կրողն է «Թթենին» պատմվածքում: Նա Եղեռնից հետո գաղթել է Հալեպ, որտեղ էլ նրան հեռավոր Ամերիկայից տասնյակ տարիներ հետո գտնում է 5 եղբայրներից և 3 քույրերից ողջ մնացած միակ քույրը՝ Անին: Նրա, իր մյուս եղբայրների և քույրերի մասին պատմող պապ Արամը փորձում է Միեր թոռան գիտակցության մեջ պատկերել իրենց տոհմածառը: Մինչեղեռնյան հիշողության մեջ Արամի բազմանդամ ընտանիքի տոհմածառը աղերսվում է բակի հարյուրամյա թթենուն, որը այս համատեքստում հանդես է գալիս որպես տիպիկ դենդրոնիմ՝ հաստ բնով ու սաղարթաշատ ճյուղերով աղերսվելով գերդաստանի տոհմածառին, բնորոշվելով «համապատասխան իրականության նմանատիպ հղումային-նշանակային առանձնահատկություններով» (Соколова. 2023: 113): «Ծառ…<…> մեր բակի թթենիէն ալ մե՛ծ…լա՛յն, բայց ի՞նչ օգուտ, զարկին անօրէնները, ջարդուփշուր ըրին…միայն մեր տոհմէն հարիւր տասը հոգի սպաննեցին…» (Դարյան, 1964: 131): Արամի հոր անունը ևս Արամ էր. նա սպանվել էր Եղեռնից՝ Արամի ծնվելուց առաջ: Եղեռնից փրկված Արամի Հայկ եղբայրը ևս որդուն Արամ է անվանակոչում:

«Հայկական ողբերգություն» պիեսատիպ պատմվածքում տեսանելի է Արամ անտրոպոնիմի շրջումը: Պատումը կառուցված է Արամ պապի երկխոսությամբ թոռան՝ Արամի հետ, որն իր ծնողների հետ պիտի հեռանա Ամերիկա: Հեղինակը յուրօրինակ բախում է ստեղծում նահանջի և ազգային գիտակցության միջև: Թոռը ամաչում է համադասարանցիներից իր անվան համար և այն վերափոխելու ցանկությունը հայտնում պապին, բայց և զրույցի վերջում արտասանում է՝ «Հա՛յ եմ ես, հա՛յ եմ ես //Քաջ Վարդանին թո՛ռն եմ ես…» (Դարյան, 1964: 131): Տարեց Արամը փլվում է՝ գիտակցելով, որ մտքերը, որոնցով սնել է փոքր Արամին, դատարկ բառեր են դարձել, հետևաբար՝ թոռնիկի Արամ էթնոնիմի ազգային գաղափարը շուտով չքվելու էր անվան փոփոխությամբ:

Արամ անտրոպոնիմի կազմաքանդումը առավել քան տեսանելի է գեղարվեստական ուրույն կառուցվածքով առանձնացող «Մայրը» պատմվածքում: Ցեղասպանությունով անցած մայրը միակ որդու՝ Արամի կյանքը ապահովագրելու և նրան Ամերիկա ուղարկելու համար խնդրում է բարեկամին իրագործել իր այդ երազանքը: 27 տարի անց միայն հանդիպելով ու ապրելով տղայի ու նրա ընտանիքի հետ՝ մայրը չի հասկանում՝ ինչպես է օտարացած տղայի, նրա օտար կնոջ ու երեխաների պատճառով միանգամից փշրվում: «Արամէն զատ ի՞նչ ունի

այս աշխարհին վրայ, որո՞ւն համար այսքան զրկանքի տոկաց, այսքա՛ն տառապեցաւ» (Դարյան, 1964: 97): Կորսվում է նահանջող Արամի հայկական ինքնությունը, հետևաբար կտրվում է մոր հետ կապը, հող և հայրենիք խորհրդանշող մայր երակը:

«Ձին» պատմվածքում զոռնիմ կերպարի և հերոսի հոգևոր կապի մեկնությամբ Դարյանը վերհանում է ազգային առանձնահատկությունների մշակութաբանական ինքնատիպությունը՝ պատկերելով նախաեղեռնյան անդորրավետ անցյալի ու հետեղեռնյան, օղու մեջ խեղդված ներկայի պատումների հյուսքի մեջ տարուբերվող անտրոպոնիմ հերոսին՝ Մարտիրոսին: Նրա անցյալը մարմնավորվում է ընտանիքի ձիով՝ Սպիտրկով, որի հետ հերոսը վերիրական միասնության մեջ է մանկության տարիներին: «<…>Անոր աչքերուն խոնավ ցոլքը սրածայր ասեղի նման մխվեցավ իր սիրտին մեջ» (Դարյան, 1988: 155): Մարտիրոսը հոգեմտավոր առումով դարձել է յուրատեսակ նահատակ, քանի որ կորցրել է իր տան, արտի ու այգու հետ սերտ առնչվող, իր ընտանիքի ինքնության հետ հարաբերվող ձիուն ու դարձել հարբեցող: Գաղթականի ներկայի անորոշ կյանքում նա, ինչպես Դարյանի մյուս տարեց հերոսները, ապրում է հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմի շնորհիվ, որը «հայտնի է որպես հետընթաց՝ մտավոր վերադարձ անցյալի հարմարավետ գոտիներ, հուզական վերադարձ դեպի մանկություն» (Хрусталева, 2019: 254): Դա Մարտիրոսին հեռացնում է իրականությունից դեպի ինքնազրույց, դեպի ձիերի աշխարհ: «Տարիներե, տարիներե ի վեր, ամեն առավոտ, այսպես պիտի գար այստեղ, ժամերով պիտի նստեր գուղձի մը վրա անհուն գորովանքով դիտելու համար հոն արածող ծեր ձիերը, ինքնիրեն զրուցելով անոնց հետ, իր վաղեմի սրտհատորի մասին անոնցմե լուր մը կորզելու ակնկալությամբ» (Դարյան, 1988: 172): Զոռնիմի անհետացումը հերոսի հայրենի հողում տունը վերագտնելու երազանքի փլուզումն է:

«Լեռը» պատմվածքի Համբարձումը՝ ավանդապաշտ մեծահասակ մարդը, հայրենիքից գաղթել է ընտանիքով ու բնակվել սահմանային Ամուտայում՝ վերադառնալու հույսը փայփայելով, իր աչքի առաջ ամեն առավոտ որպես վերադարձի հույս ունենալով Արարատ լեռը: Հերոսի կարոտը խորհրդանշորեն պարագծում է Արարատի տոպոնիմը, որը ժամանակի ընթացքում, ինչպես հայրենիքի աստիճանաբար աղոտացող պատկերը, մթագնում է հայրենիք վերադառնալու հեռացող հույսի հետ: «Կարոտիս ծուխեն է եղեր. . . Եկու՛ր ասոր հասկցուր, որ հոս եկած տարինիս, ամեն պայծառ արշալույսի կերևեր. այնպե՛ս մոտիկ, այնպե՛ս հստակ կերևեր, որ քիչ մնար ձեռքդ երկարես և դիպչիս. . . » (Դարյան, 1988: 151):

Ինքնության և մասամբ՝ կոլեկտիվ հիշողության պահպանման հետ կապված կարոտը (Урядова, 2019: 16) Եղեռնով անցած ու հայրենիք կորցրած տարեց սերունդը ձգտում է փոխանցել հաջորդ սերնդին, առանձնապես թոռներին, քանի որ գիտակցում է, որ նրանց հայրերը անդառնալիորեն բռնել էին նահանջի ճանապարհը: Այս միտումով են պապերը՝ Նահապետը և Համբարձումը, զրուցում ու ամեն գնով ջերմություն պահպանում անգամ այլախոս թոռների հետ, որպես

հեքիաթ պատմում իդեալականացված հայրենիքի, իրենց գյուղերի դրախտային բնության, իրենց տան ու հողի մասին:

Համբարձումի նահատակ քրոջ՝ Աստղիկի անունը կրող թոռնուհու չպղտորված ու հրաշքի հավատացող աչքերն առանց հեռադիտակի ի վերջո «տեսնում են» Արարատ լեռը: Այսինքն՝ նոր Աստղիկը դառնում է Համբարձումի՝ հայրենիքում՝ Արարատ լեռան ներքո վերապրելու հույսի կրողը: Սակայն Դարյանն ակնարկում է, որ այս հերոսի հույսն ի չիք է դառնալու թոռնուհու՝ Ամերիկա տեղափոխվելուց հետո:

**Նոր սերնդի նահանջը ծնողների և զավակների օտարացած հարաբերությունների համապատկերում**

«Տունը» և «Մայրը» խորհրդանշական անվանումներով յուրատիպ պատմվածքներում պատկերվում է որդիների նահանջը ծնողների՝ մերժված լինելու և օտարի բարդույթի միջոցով: Հանուն զավակի օտար երկրում հայտնված տարեց մարդու մշակութային ցնցումը խարխլում է նրա՝ որպես հին սերնդի ավանդական աշխարհընկալումը: Նահապետի («Տունը») և Մարիամի («Մայրը») որդիները այլ մշակութային գոտում են՝ արդեն համակերպված օտար միջավայրին և նրա բարքերին, ինչն էլ դառնում է ծնողների և զավակների միջև «հակամարտությունների սկիզբ և հոգեբանական անհամաձայնության պատճառ» (Хрусталева, 2019: 258):

Դարյանը, շարունակելով Շահնուրի ավանդույթը նահանջի համատեքստում, զարգացնում է այն՝ պատկերելով լիովին օտարացած սերնդի ապագան: Եթե Շահնուրի հերոսները օտար կանանց հետ կրքի ու սեռի որոգայթներում են, ապա Դարյանի՝ նոր սերնդի հերոսները արդեն ընտանիք են կազմել օտարազգի կանանց հետ, երեխաներ ունեցել: Առաջին հայացքից օրինական ընտանիքի ներկայացումը հեղինակի կողմից միտված է էլ ավելի սաստկացնելու նահանջի պատկերումը: Հասարակության կողմից ընդունված ընտանեկան մոդելը ճաքճքում է տարեց ծնողների հետ վերսկսվող հարաբերություններից: Դարյանը ցուցադրում է նահանջող որդիների ընտանիքների կեղծ բարոյականությունը. ծնողների հանդեպ որդիական պատասխանատվության հետքայլերը հստակ ցույց են տալիս, թե զավակները ինչքան թուլակամ են ձուլման մարտահրավերների դիմաց: Ի տարբերություն Շահնուրի հերոսների՝ Դարյանի նահանջող հերոսները ինքնակեղեքում և ծնողների, հետևաբար՝ ազգային ինքնության առջև պատասխանատվություն չունեն:

«Տունը» և «Մայրը» պատմվածքների տարեց հերոսների որդիների օտար կանայք չեն ողջունում իրենց ամուսինների՝ ծնողի հետ համատեղ ապրելը: Նահապետի և Մարիամի վախը, թերարժեքության ու խարանադրոշման զգացումները ծնվում են օտարերկրացու բարդույթից, որը չի հաղթահարվում լեզվի չիմացության պատճառով. այն առիթ է դառնում գաղթականների հանդեպ հաճախ դրսևորվող անհարգալից վերաբերմունքի, արհամարհանքի և երբեմն

նույնիսկ խտրականության (Хрусталева, 2019: 256): Նահապետը որդու ստիպմամբ թողել է իր երկրորդ տունը Բեյրութում ու եկել Լոնդոն՝ նրա հետ ապրելու: Պատմվածքի կոմպոզիցիոն տարբեր մասերում՝ մենախոսություն, հիշողություն, գործողությունների ընթացք, երևան է գալիս նահանջի դեմ պայքարող, տառապող ու օտար միջավայրին չհաշտվող տարեց մարդու կերպարը: Անգլիացի հարսի հետ լեզու գտնելու նրա ջանքերը աստիճանաբար ավելի ապարդյուն են դառնում: «Հարսը օրըստօրե ավելի կղպեց բերանը և ժպիտին վերջին հետքն անգամ վանեց շրթներուն վրայեն» (Դարյան, 1988: 112): Հարմարվելու, անգլերեն սովորելու ճիգերը երևան են գալիս կարոտի հետ միահյուսումով. յուրաքանչյուր նոր օտար բառ նրան հիշեցնում է իր կորսված հայրենիքը, ու կարոտը՝ միախառնված ոգու ցավին, նա նոր ուժով է դիմադարձ կանգնում նահանջին. «Օտարը պուլպյուլի նման հայերեն խոսելու ալ ըլլա. չի՛ կրնար հասկնալ, թե քու կուրծքիդ մեջ ի՛նչ կրակ կա անթեղված, հայու սիրտ ըսածդ ինչո՛ւ ատանկ կմխա անընդհատ…» (Դարյան, 1988: 112): Նոր լեզու սովորելու ունակության ներքին արգելափակումն առաջ է գալիս նոր հասարակության մեջ դժվար և բարդ կյանքի հուզական մերժման պատճառով (Хрусталева, 2019: 255): Պատմվածքի հիմքում մի միջադեպ է, որը տեղի է ունենում Նահապետի՝ անգլերեն չհասկանալու հետևանքով: Թոռանը դպրոց ուղեկցելու ժամանակ չոք (կավիճ) բառը նա շփոթում է շոկոլադի հետ, գնում և հյուրասիրում է արգելված քաղցրը երեխային: Ծնողների վիճաբանությունից, երեխային պատժելուց և նրա լացից հետո միայն շփոթահար ու կարկամած ծերունին հասկանում է ամեն ինչ: Հուսահատությամբ պայքար մղելով օտար բարքերի դեմ՝ համառ ու սևեռուն վարքագծով այս մարդը հայտնվում է ողբերգազավեշտական իրավիճակում (Մարության, 2019: 326): Եթե «Լեռը» պատմվածքում Արարատ լեռն է որպես վերադարձի խորհրդապատկեր ավանդվում թոռանը, ապա այս պատմվածքում Նահապետը իր մեծ տան մաշված լուսանկարը փոխանցում է Նորայր թոռանը՝ տունը ներկայացնելով որպես հայրենիքի ու ինքնության խորհրդանիշ, որպես վերադարձի փայփայված հույս:

«Մայրը» պատմվածքում է՛լ ավելի ողբերգական շեշտերով է ներկայացվում նահանջի թեման. այստեղ արդեն ազգային ինքնության հետդարձի որևէ հույս չկա: 27 տարի անց վերջապես Մարիամը կարողանում է միանալ Ամերիկայում ապրող որդուն: Եթե մինչ գնալը մայրը ջերմությամբ է մտածում որդու ամերիկացի կնոջ մասին, ապա արդեն Ամերիկայում նույն տանը բնակվելիս զարմանքով ու տառապանքով բացահայտում է հարսի օտարությունը: «Ուզեց խօսիլ իր կարօտի մասին, բայց յուսահատեցաւ, երբ իր հայերէն բառերը անհաղորդ մնացին ամերիկուհիին համար» (Դարյան, 1964: 95): Դարյանը ուրվագծում է նահանջի շարունակական քայլերը մինչև վերջնակետ. օտար երկիր գնալուն և օտար կնոջ հետ ընտանիք կազմելուն հաջորդում է ազգային անվան փոփոխությունը. թոռան անվան Կարապետ պատրոնիմը փոխվում է օտար Չառլիի: Դարյանի երիտասարդ հերոսները, ավելի քիչ հիշելով ու կարոտելով անցյալը (դրա

ծավալը փոքր է, և այն ավելի արագ է մոռացվում), ավելի հեշտությամբ են հարմարվել նոր կյանքին (Урядова, 2019: 14), և նրանց հոգեբանական հարմարեցումը չի բերել ինքնության ճգնաժամի, կորստի զգացման: Դա է պատճառը, որ Մարիամի Արամ որդին արդեն հարգանք չունի մոր ողբերգական կյանքի խորհրդանիշ սև գլխաշորի հանդեպ. սոցիալ-մշակութային այլալեզու միջավայրում հայտնված տարեց մայրը ամոթահար լինելով համաձայնում է բացելու ճերմակած մազերը՝ սիրելի որդուն կնոջ հետ վեճից զերծ պահելու համար:

Ծնող-զավակ օտարված հարաբերության՝ օրեցօր խեղաթյուրվող պատկերը Դարյանը դիտարկում է մոր՝ ցեղասպանությունից փրկած միակ որդու հանդեպ ունեցած անպարագիծ սիրո ու խանդաղատանքի, նրան ստորացուցիչ կենցաղային խնդիրներից անխոով պահելու ցանկության ծիրում: «Ինչպե՞ս պատմէ թէ Արամին բացակայութեան, երբ հիւր կու գա, հարսը սենեակին դուռը կը կողպէ իր վրայ: Երբ թոռնիկը դպրոցէն կը վերադառնայ, զինք կը զըրկէ անոր տեսքէն» (Դարյան, 1964: 97):

Հընթացս որդիական երախտագիտության վերացման՝ ցուցադրվում է որդու բարոյական անկման սոսկալիությունը. Արամը մորը տանից հանում է՝ այդուհետև իր խանութի մի անկյունում գիշերելու համար: Որդիների նահանջի գիտակցումը ավագ սերնդի համար Դարյանը նմանեցրել է մահվանը հավասարազոր զգացման. «Խանութին փեղկերը գերեզմանաքարին մը պէս աղմուկով փակուեցան իր վրայ» (Դարյան, 1964: 100):

Նման համեմատություն ենք տեսնում նաև «Լեռը» պատմվածքում: Համբարձումի տղան հեռանում է Ամերիկա՝ տանելով իր ընտանիքը և հոր նահատակ քրոջ անունը կրող դստերը: Համբարձումի՝ գաղթելուն պատրաստվող որդու՝ արկղները փակելու մուրճի ձայնը հոգեբանական խոր պատկեր է արտացոլում. «Ու թվեցավ անոր, թե տղան, այսպես, իր դագաղի կափարիչն է, որ կփակե. . . Եվ ուսերը կորացան ու մեջքը կքեցավ ավելի» (Դարյան, 1988: 151):

Դարյանի աշխարհայացքում նահանջը պատկերվում է միշտ նույնը՝ անկախ երկրից: Ֆրանսիա գաղթած Լևոնը՝ Արամի եղբայրը («Թթենին»), միշտ մնում է այնտեղ որպես օտարական, այնինչ «երբ ամուսնացաւ եւ ունեցաւ մանչ մը եւ աղջիկ մը, անոնք առաջին մեկ օրէն դարձան ֆրանսահպատակ» (Դարյան, 1964: 132-133): Նահանջի ողբերգականությունը Դարյանը պատկերում է սարկազմիկ արտահայտություններով: Լևոնի որդին զոհվում է համաշխարհային պատերազմում, ու Դարյանը կարճ հետգրություն է ավելացնում՝ Ֆրանսիայի համար (Դարյան, 1964: 133): Ըստ էության, բացի Լիբանանում ապրողներից, նահանջը ավելի է ընդգծվում այլ երկրներ գաղթած երիտասարդ հերոսների դեպքում: Այնինչ ազգային արմատներին կառչած տարեց հերոսները, հիշողությամբ ապրելով իրենց կորցրած հայրենիքում, մնում են օտարական՝ որոնելով կորսված հայրենիքի հետ կապված ինքնությունը, մոռանալով ապրելու փոքրիկ ուրախությունները: «Բագրատին առողջ խնդուքը մնացեր էր իրենց հեռաւոր թթենիին տակ, և Բագրատը այլեւս երբեք չկրցաւ ժպտիլ ամբողջ կյանքին ընթացքին» («Թթենին», Դարյան, 1964: 133):

**Եզրակացություն**

Լիբանանահայ գրող Արմեն Դարյանը շարունակել է գրական ավանդույթները այն գրողների, որոնց գրականությունը ուղղված է հայրենի եզերքի կարոտի ու օտար հողում ինքնությունը պահպանելու ջանքերին: Դարյանի պատմվածքներում կարոտի և նահանջի պատկերումը իրացվում է միահյուսված կառույցների միջոցով, որոնց արարման վարպետությունը նպաստում է հերոսների ինքնության, բարոյահոգեբանական նկարագրի բացահայտմանը:

Դարյանի գեղարվեստական համակարգում կարոտի ու նահանջի հակասականությունը պատկերվում է խորհրդանշաններով՝ մայր, թթենի, լեռ, ձի, որոնք նաև պատմվածքների վերնագրեր են: Հանդես գալով որպես տոպոնիմ, զոոնիմ, դենդրոնիմ՝ նրանք դառնում են ազգային ինքնության էթնոմշակութային ցուցիչներ: Դարյանի պատմվածքներում հստակ ընտրված են նաև հատուկ անունները՝ Արամ, Նահապետ, Նորայր և այլն: Դարյանը ուրույն պատկերավորություն է տվել Արամ անունին. այն, ավանդական էթնոնիմ լինելով, պատմվածքներում շրջել է իմաստը՝ դառնալով նահանջի և ուծացման բացասական անտրոպոնիմ:

«Տունը» և «Մայրը» պատմվածքներում զավակների և թոռների հետ աստիճանաբար խորացող օտարացման համապատկերում նահանջի պատկերներ են ստեղծվում օտար երկիր՝ զավակի մոտ գնացած տարեց ծնողի մշակութային ցնցման միջոցով: Դրան հակառակ՝ նահանջող հերոսների հոգեբանական հարմարեցումը օտար երկրի միջավայրին չի հանգեցրել նրանց ինքնության ճգնաժամին, կորստի զգացմանը: Նահանջող զավակի արարքների բարոյական սոսկալիության պատկերմամբ Դարյանը, դարձի որևէ հնարավորություն չթողնելով, ընդգծում է նահանջող սերնդի ամբողջական ուծացումը:

**НАИРА БАЛАЯН – *Образность тоски и отступления в рассказах Армена Даряна*.**– Рассказам ливано-армянского писателя и переводчика Армена Дарьяна, тематически связанным с феноменами тоски и отчуждения, принадлежит особое место в его художественном наследии. Анализируя тематические и структурные особенности рассказов, в статье отмечается, что композиционные части и их взаимосвязи в художественной системе Дарьяна созданы с особым намерением для формирования образов персонажей. Цель исследования — выявить способы использования образов тоски и символики, а также механизмы отступления. В работе решаются следующие задачи: а) анализ этнокультурной символики тоски; б) интерпретация антропонимов и особенностей их использования; в) рассмотрение проблемы отступления в контексте отношений пожилых персонажей с их взрослыми детьми. Методологическую основу исследования составляют аналитический и сравнительный методы. Символика рассказов изучается с опорой на этнокультурно-антропологические подходы; антропонимический материал интерпретируется средствами лингвопсихологического ономастического анализа; аспекты состояний тоски рассматриваются через социально-психологическую модель «комплекса чужака». Научная новизна работы определяется междисциплинарным подходом к анализу концептов тоски и отступления в прозе А. Дарьяна, а также уточнением их роли в формировании авторской художественной системы.

**Ключевие слова**: *структура переплетения*, *интертекстуально-переплетённая структура, комплекс чужака, утрата идентичности, символический образ, антропоним, топоним*

**NAIRA BALAYAN – *The Imagery of Longing and Withdrawal in Short Stories of Armen Daryan*.**– The short stories of the Lebanese-Armenian writer and translator Armen Daryan that explore the phenomena of longing and estrangement occupy a distinctive place in his literary legacy. Examining the thematic and structural features of the stories, the article notes that the compositional parts and their interconnections in Daryan's artistic system are created with a specific intention for character formation. The aim of the study is to identify the methods of depicting images of longing and symbols, as well as the mechanisms of withdrawal. The research addresses the following tasks: (a) to analyze the ethnocultural symbolism of longing; (b) to interpret the anthroponyms and the particularities of their use; (c) to examine the issue of withdrawal in the context of the relationships between elderly characters and their adult children. The methodological basis of the study includes analytical and comparative approaches. The symbolic layer of the stories is examined through ethnocultural and anthropological perspectives; the anthroponymic material is interpreted by means of linguopsychological onomastic analysis; and the formation of the characters' longing is approached through the socio-psychological model of the "stranger complex." The scientific novelty of the research lies in its interdisciplinary approach to the concepts of longing and withdrawal in Daryan's prose, as well as in clarifying their role in shaping the author's artistic system.

**Key words**: *interwoven structure, stranger complex, loss of identity, symbolic image, anthroponym, toponym*

**Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն**
Հեղինակը հաստատում է, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները:

**Շահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն**
Հեղինակը հաստատում է, որ շահերի բախում առկա չէ:

## Գրականության ցանկ / References

Բալայան, Ն. (2024): Հիշողություն, տուն, հավատ. Էդուարդ Պոյաճյանի «Հողը» ժողովածուն // *Գրականագիտական հանդես*, 2 (29), էջ 179-200: DOI: 10.54503/1829-0116-2024.2-179 [Balayan, N. (2024). Hishoghut'yun, town, havat. E'duard Poyatchyani "Hoghy"' jhoghovac'un // *Grakanagitakan handes*, 2 (29), e'j 179-200].

Դարյան, Ա. (1964): *Խարիսխեն հեռու*. Բեյրութ: Ատլաս. [Daryan, A. (1964). Xarisxen her'u. Beyrut': Atlas].

Դարյան, Ա. (1988): *Մեր հացը*. Երևան: Սովետական գրող: [Daryan, A. (1988). Mer hacy'. Yerevan: Sovetakan grogh].

Երիցանց, Մ. (1929): Նշմարներ եւ տպաւորութիւններ. *Յառաջ*, 1996 (Ե տարի), էջ 2: [Yericanc, M. (1929). Nshmarner ev tpavorut'yunner. *Yar'aj*, 996 (E tari), e'j 2].

Թէօլէօլեան, Մ. (1977): *Դար մը գրականութիւն*, հտ. Բ. Բոստոն: Հ.Բ.Ը. Միութեան Ալեք Մանուկեան մշակութ. Հիմնադրամ: [T'e'ole'olean, M. (1977). Dar my' grakanut'yun, ht. B. Boston: H.B.Y'. Miut'ean Aleq Manukean mshakut'. himnadram].

Շահինյան, S. (2013): Հրաչ Զարդարյան // *Էջմիածին*: ԿԹ(Զ), էջ 113-123: [Shahinyan, T. (2013). Hrach Zardaryan // *E'jmiac'in*: KT'(Z), e'j 113-123].

Դալլաքյան, Կ. (2000): *«Նահանջի գրականություն» հասկացության հարցի շուրջ // Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, 2(2), էջ 3-15: [Dallaqyan, K. (2000). «Nahanji grakanut'yun» haskacut'yan harci shurj // *Lraber hasararakan gitut'yunneri*, 2(2), e'j 3-15].

Դեմիրճյան, Ռ. (1994): Կարոտի և նահանջի թեման սփյուռքահայ գրականության մեջ // *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, 1(1), էջ 85-90: [Demirtchyan, R'. (1994). Karoti ev nahanji t'eman sp'yur'qahay grakanut'yan mej // *Lraber hasararakan gitout'yunneri*, 1(1), e'j 85-90].

Սևան, Գ. (1997): *Սփյուռքահայ գրականության պատմության ուրվագծեր (1946-1985)*. Երևան: ԳԱԱ. «Գիտություն»: [Sevan, G. (1997). Sp'yur'qahay grakanut'yan patmut'yan urvagc'er (1946-1985). Yerevan: GAA ''Gitut'yun''].

Մարության, Թ. (2019): Ցեղասպանության արտացոլումը Սիմոն Սիմոնյանի ստեղծագործություններում // *Գիտական Արցախ*, 1(2), 322-334: [Marut'yan, T'. (2019). Ceghaspanut'yan artacolumy' Simon Simonyani steghc'agorc'ut'yunnerum // *Gitakan Arcax*, 1(2), e'j 322-334].

Кирпичева, О. (2016) Социокультурные антропонимические стереотипы. *Известия Волгоградского государственного социально-педагогического университета. Филологические науки, 3, сс.127-130.* [Kirpicheva, O. (2016) Sociokul'turnye antroponimicheskie stereotipy. *Izvestiya Volgogradskogo gosudarstvennogo social'no-pedagogicheskogo universiteta. Filologicheskie nauki*, 3, ss.127-130].

Петросян, А. (2019), Армянские этнонимы в свете данных этногонического предания. *Индоевропейское языкознание и классическая филология*, XXIII, сс. 843-855. DOI:10.30842/ielcp230690152362 [Petrosyan, A. (2019), Armyanskie etnonimy v svete dannyh etnogonicheskogo predaniya. *Indoevropeyskoe yazikoznanie i klassicheskaya filologiya*, XXIII, ss. 843-855].

Привалова, И. (2005). *Интеркультура и вербальный знак (лингвокогнитивные основы межкультурной коммуникации).* Moskva: Gnozis. [Rut, M. (2001). Antroponimy: razmyshleniya o semantike. Izvestiya Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta, 20, ss. 59-64].

Рут, М. (2001). Антропонимы: размышления о семантике. *Известия Уральского государственного университета*, 20, сс. 59-64. [Rut, M. (2001). Antroponimy: razmyshleniya o semantike. *Izvestiya Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta*, 20, ss. 59-64].

Соколова, М. Г.(2023) Реализация традиционных образов сравнения компаративных тропов с диминутивными дендронимами в русской поэзии XIX–XXI веков. *Известия Саратовского университета. Серия: Филология. Журналистика,* 23(2). Сс. 108–114. DOI: 10.18500/1817-7115-2023-23-2-108-114 [Sokolova, M. G. (2023) Realizaciya tradicionnyh obrazov sravneniya komparativnyh tropov s diminutivnymi dendronimami v russkoj poyezii XIX–XXI vekov. *Izvestiya Saratovskogo universiteta. Seriya: Filologija. Zhurnalistika,* 23(2), ss. 108–114].

Урядова, А. (2019). Ностальгия эмиграции: эмоции, память, история. *Вестник Ярославского государственного университета: Серия Гуманитарные науки*, 2 (48), сс. 13-17. [Uryadova, A. (2019). Nostal'giya emigracii: emocii, pamyat', istoriya. *Vestnik Yaroslavskogo gosudarstvennogo universiteta: Seriya Gumanitarnye nauki*, 2 (48), ss. 13-17].

Хрусталева, Н. (2019). Переживание психической травмы и печали в условиях эмиграции. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 12(1), сс. 253–260. [Hrustaleva, N. (2019). Perezhivanie psihicheskoj travmy i pechali v usloviyah emigracii. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta*. 12(1), ss. 253–260].

Akhtar, S. (1999). The Immigrant, the Exile, and the Experience of Nostalgia. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies,* 1(2), pp. 123–130.

Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն
2026, Vol. 17, No. 2 (50), հունիս, 51-66
https://doi.org/10.46991/BYSU.B/2026.17.2.051

# ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԽՆԴԻՐԸ ԷԼՎԻՆ ԲՐՈՒՔՍ ՈՒԱՅԹԻ «ՇԱՐԼՈԹԻ ՍԱՐԴՈՍՏԱՅՆԸ» ՎԵՊՈՒՄ

ՆԱԹԵԼԼԱ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ*
*Երևանի պետական համալսարան*

Բնությունն ամերիկյան գրականության հայտնի թեմաներից է, որ սովորաբար զուգորդվում է մանկական գրականության հետ: Վերջինիս արտահայտման հաճախ հանդիպող առանձնահատկություններից են կենդանիների անձնավորումը և դրա միջոցով *իրական* կյանքում որոշակիորեն ընդգծված կերպարների, իրավիճակների ու դեպքերի վերակերտումը հեքիաթի *անիրական* աշխարհում: Երբեմն դրան ավելանում է փիլիսոփայական հիմնարար գաղափարների արտահայտումը, որ ներկայացնում է դրանց մեկնաբանությունը տվյալ հեղինակի կողմից: Ստեղծված տեքստը հաճախ կրում է հեքիաթին բնորոշ կարևորագույն հատկանիշ՝ *հրաշք*: Է. Բ. Ուայթի ստեղծագործությունը նշված առանձնահատկությունների յուրօրինակ համադրություն է, քանի որ խտացնում է դրանց կարևոր տարրերը, ընդ որում՝ բաղադրիչներից վերջինը վեպում արտահայտման բազմակի, մինչև իսկ հակադիր ձևեր ունի, ինչը վեպն առավել յուրօրինակ է դարձնում՝ տալով մեկնաբանության լայն հնարավորություններ:

**Բանալի բառեր** – *ժամանակ, շարժում, բնություն, հասարակություն, փոփոխություն, զարգացում, սոցիալիականացում, մահ, կյանք*

## Ներածություն

Էլվին Բրուքս Ուայթի ստեղծագործության վերաբերյալ հիմնարար աշխատությունները սակավ են, բայց ներառում են հետաքրքիր և դիպուկ դիտարկումներ, որոնք հիմնականում մարդու և բնության միջև դարեր շարունակ ծառացած պատնեշի շուրջ են ծավալվում: Հեղինակի ստեղծագործության վերաբերյալ ուսումնասիրությունների սակավությունը, ինչպես և մինչ այժմ լայն ուշադրության չարժանացած թեման սույն հոդվածը դարձնում են *արդիական*: Հոդվածում ուսումնասիրվում է *ժամանակի* խնդիրը Էլվին Բրուքս Ուայթի «Շարլոթի սարդոստայնը» վեպում: Քննարկվում են ներքոգրյալ *խնդիրները*.

* **Նաթելլա Հովակիմյան** – ԵՊՀ արտասահմանյան գրականության ամբիոնի ասպիրանտ
**Нателла Овакимян** – аспирантка кафедры зарубежной литературы ЕГУ
**Natella Hovakimyan** – PhD Student at the YSU Chair of Foreign Literature
Էլ. փոստ՝ natella.hovakimyan@ysu.am ORCID ID: https://orcid.org/0009-0004-3431-3109

Ստացվել է՝ 06.02.2026
Գրախոսվել է՝ 13.02.2026
Հաստատվել է՝ 09.06.2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.
© The Author(s) 2026

• ժամանակի փիլիսոփայական կատեգորիային առնչվող խորհրդանիշները,
• կերպարների զարգացումը ժամանակի համատեքստում,
• մահը՝ որպես ժամանակի բնական շրջափուլ և մարդու մեղսագործության հետևանք:

**Ժամանակի խորհրդանիշները**

«Շարլոթի սարդոստայնը» վեպում արծարծվող հիմնական թեմաներից մեկը ժամանակի խնդիրն է, ու վեպում էական նշանակություն ունեն թեմային առնչվող մի շարք խորհրդանիշներ: Որպես առաջին խորհրդանիշ կարելի է դիտարկել *գլխավոր հերոսուհուն՝ Շարլոթին*: Հեղինակը նրա չափի մասին պատկերացում տալու համար վեպի սկզբում համեմատում է նրան կոնֆետի, իսկ վերջում՝ նրա ձվերի բոժոժը՝ քաղցր բամբակի հետ, և այս քաղցրությունը շեշտվում է մարդկանց համար նրա ցանկալի լինելը արտահայտելու նպատակով: «Սարդ» բառն անգլերենում ունի «պտտվել», «շրջան կազմել» իմաստները (spider-to spin), ինչն անմիջապես ստեղծում է հավերժության ու ժամանակի պատկեր: Շարլոթը միանգամից չի ներկայանում Ուիլբըրին. սկզբից Ուիլբըրը լսում է նրա ձայնը, որ հանդիպում է խոստանում հաջորդ առավոտյան (White, 1980:31), այսինքն՝ ինչ-որ փուլ է պետք անցնել ժամանակին առերեսվելու համար: Ուիլբըրին հանդիպելու առաջին օրը Շարլոթը ողջունում է նրան «salutations» բառով, որով դիմում են և՛ ժամանող, և՛ մեկնող մարդկանց: Նույն բառով են Շարլոթի ձագերը ողջունում և հրաժեշտ տալիս Ուիլբըրին: Վերջինիս՝ ճանճերով սնվելու վերաբերյալ տված հարցին Շարլոթի պատասխանը բովանդակում է միջատների մի մեծ շարք՝ ճանճեր, փայտոջիլներ, մորեխներ, բզեզներ, ուտիճներ, թիթեռներ, ծղրիդներ և այլն, ինչպես հերոսն է ասում՝ «ցանկացած բան, որ իմ սարդոստայնում հայտնվելու չափ անուշադիր է» (White, 1980:39): Սա ևս ցույց է տալիս, որ սարդի կերպարը հեղինակը կերտել է որպես *ժամանակի* խորհրդանիշ: Երբ Ուիլբըրը խնդրում է նրան չասել իրեն այդ ամենը, Շարլոթն ասում է, որ ինքն այդպես է ստեղծված և ժառանգել է դա իր ծնողներից ու չգիտի՝ ով է եղել առաջին սարդը, որ հղացել է սարդոստայն հյուսելու գաղափարը: Եվ բացի այդ, եթե ինքը չուտի միջատներ, նրանք «չափազանց շատ կբազմանան ու կավերեն մոլորակը» (White, 1980:39-40), վերջինը մարդու մահկանացու լինելու ֆենոմենի բացատրություններից մեկն է, իսկ մեջբերման առաջին մասը ստեղծում է սարդերի պատմության դիախրոնիկ պատկեր, որը ցույց է տալիս թե՛ բնության մեջ կյանքի ցիկլային շարժումը, թե՛ ժառանգական հաջորդականության ապահովման մի նմուշ, ինչը նկատվում է նաև, երբ Շարլոթը մերժում է Ուիլբըրի հետ տոնախմբությանը մեկնելու առաջարկը՝ նշելով, որ պատճառը իր ապագա ձագերն են. եթե փորձենք տալ ավելի լայն ձևակերպում, կասենք, որ պատճառը, ըստ էության, կյանքի շարունակելիության ապահովման խնդիրն է:

*Շարլոթը կարճատես է*: Սա նշանակում է, որ նրա համար տարբերություն չկա՝ ով է մեռնողը կամ ծնվողը, նրա համար բոլորը նույնն են ու պիտի արժանանան նույն ճակատագրին, ինչը երևում է այն տեսարանում, որում նա Ուիլբըրին ասում է, որ պետք է Թեմփըլթոնի համար բավարար չափով սնունդ պահել (White, 1980:64), չնայած Թեմփըլթոնը սիրելի չէր գոմում ոչ մեկի համար. *ժամանակի ընթացքը հավասարապես ազդում է բոլորի վրա*:

Հաջորդ խորհրդանիշը *սարդոստայնն* է: Վերջինիս հեղինակը անդրադարձել է վեպի հրատարակումից դեռ շատ տարիներ առաջ՝ 1929 թվականին, կնոջը գրված նամակում, որում կար «Բնական պատմություն» վերնագրով բանաստեղծություն: Քեթրինն այդ ժամանակ հղի էր, և կնոջ հետ հասունացող կապը պատկերելու համար Է. Բ. Ուայթը նկարագրում է սարդի՝ թել առ թել սարդոստայն հյուսելու տեսարանը, ներկայացնում, թե ինչպես են սարդոստայնաթելերը միանում իրար, ինչպես իրեն կնոջը կապող անտեսանելի թելերը.

> *«Այսպես ես առաջ եմ գնում, ինչպես սարդերը*
> *Սարդոստայնում, որտեղ ճշմարտություն է նշմարվում,*
> *Ու մի մետաքսե թել եմ քեզ ձգում,*
> *Որ վերադառնամ»* (White, 2007:89):

Սա նոր կյանքի սկիզբն է, սարդոստայնի հյուսման ընթացքը նմանեցվում է կյանքի արարման ֆենոմենին, այդ պատճառով է ճշմարտությունը «տեղավորվում» սարդոստայնի վրա, իսկ *վերադարձը* հիշեցնում է կյանքի ցիկլային շարժումը: Հեղինակը վեպում հատուկ ուշադրության է արժանացնում սարդոստայնի ֆենոմենին. այն բարակ է ու նուրբ, բայց ավելի ամուր, քան երևում է: Սարդը հաճախ վերահյուսում է այն, քանի որ վրան հայտնվող միջատները անցքեր են բացում դրա վրա, և սրան այսչափ մանրամասն անդրադառնալով՝ հեղինակը ներկայացնում է կյանքի ինքնավերականգնվող էությունը: Կյանքը վերահյուսվում է, ինչպես սարդոստայնը: Շարլոթը ևս հրաշք է համարում հյուսման ընթացքը, դրա համար է իր ձվերն ամուր պահող բոժոժը բնութագրում «գլուխգործոց» (magnum opus - լատ. «հիանալի աշխատանք») բառով, ու նույն կերպ է տեսնում սարդոստայնը հեղինակը. *«Մշուշապատ առավոտներին սարդոստայնը իրապես գեղեցիկ էր: Ամեն սարդոստայնաթել զարդարված էր ցողի տասնյակ կաթիլներով, կարծես նրբաճաշակ քող լիներ, ու անգամ Էրվին նկատեց դա»* (White, 1980:77):

Է. Բ. Ուայթը վեպում ստեղծում է խորհրդանիշներ, որոնք վերաբերում են թե՛ ժամանակին և թե՛ ազատությանը: Իր «Ազատություն» էսսեում նա գրում է. «Իմ առաջին ու ամենամեծ սերը եղել է ազատությունը, անսահման *գրավիչ* այս օրիորդը, այս *վտանգավոր* ու *գեղեցիկ* [ընդգծումները – Ն. Հ.] վսեմ էակը, որ վերահաստատում ու պահպանում է բոլորիս» (White, 1940:3): Ուիլբըրը, դեռ երկուամսական լինելով, ձանձրանում է. *«Երբ բակում եմ, գնալու այլ տեղ չկա, միայն գոմն է, իսկ երբ գոմում եմ, գնալու այլ տեղ չկա, միայն բակն է»*

(White, 1980:16), ու նրան ձանձրացնում է իր չգիտակցված անազատությունը, քանի որ երբ նա սագի խորհրդով փախուստի փորձ է անում, նրան դուր է գալիս ազատությունը, համակարգից դուրս լինելը, սակայն այդ համակարգում կան տարրեր, որոնք ձգում են նրան, ու նա վերադառնում է: Պահանջմունքի բավարարման անհրաժեշտությունը նա զգում է ոչ թե տրամաբանական, այլ բնազդային մակարդակում: Երբ սագը հարցնում է՝ նրան դո՞ւր է գալիս այդ ազատությունը, նա վստահ չի լինում. *«Դուր է գալիս… այսինքն՝ կարծում եմ՝ հավանում եմ», իսկ հետո հեղինակը գրում է. «Իրականում ցանկապատից դուրս Ուիլբըրը օտարություն էր զգում՝ իրեն մեծ աշխարհից բաժանող ոչինչ չունենալով»* (White, 1980:17): Ազատության գաղափարը արտահայտվում է նաև ճոճանակի միջոցով: Այն ոչ միայն *ժամանակի* (վեպում ճոճանակին տրված նշանակությունից բացի՝ հաշվի առնելով նաև դրա արտաքին նմանությունը ժամացույցին), այլ նաև ապստամբ ոգու, ժամանակի պարտադրանքով ի հայտ եկած տաբուների մեջ ազատության հասնելու խորհրդանիշ է: Երեխաները նրա վրա մոռանում են ամեն ինչ, ազատ են զգում, «ազատագրված» իրենց ծնողներից, որոնք մղոններ հեռվից վախենում են այդ ճոճանակից՝ կարծելով, թե իրենց երեխան կընկնի, բայց *«ոչ մի երեխա երբեք չէր ընկնում»* (White, 1980:69): Է. Բ. Ուայթի վեպում ճոճանակն այնպես է պատրաստված, որ արտաքին ազդեցության անհրաժեշտություն չկա (White, 1980:68-69), նրա վրա հայտնվողն անհպում սկսում է ճոճվել: Տոնավաճառում տիկին Էրըբլը զգուշացնում է երեխաներին, որ «ամուր բռնվեն ճոճվելիս» (White, 1980:131). սա հնչում է ինչպես զգուշացում մի բանից, որն անխուսափելի է: Այս ճոճանակը նման է Է. Ա. Պոյի «Ճոճանակն ու հորը» պատմվածքում առկա համանուն օբյեկտին: Պատմվածքը սկսվում է տեսարանով, որում հերոսն ասում է, որ իր լսած վերջին խոսքը իր մահվան դատավճիռն է, որից հետո նա միայն աղմուկ է լսում. «Այդ աղմուկն իմ հոգում պտտման գաղափար առաջացրեց, թերևս որովհետև նման էր պտտվող ջրաղացքարերի ձայնին… Հենց այդ պահին էր, որ իմ ուղեղում գեղեցիկ մեղեդու պես հնչեց գերեզմանի քաղցր անդորրի գաղափարը… Հետո լռություն և անդորր իջավ, և տիեզերական խավարը դուրս մղեց մնացած ամեն ինչ...» (Պո, 1983:69-70): Նման խորհրդանիշներ առկա են նաև քննարկվող վեպում՝ ջրաղացքարերի «պտույտը», ինչպես և գերեզմանի «քաղցր» անդորրը: Երկու դեպքում էլ ներկայացվում է կյանքի շրջապտույտը, և քանի որ այդ շրջապտույտի փուլերից մեկը մահն է, այն քաղցր է համարվում, ընդունելի և բնական: Հետո Է. Ա. Պոն նկարագրում է ֆոսֆորային թեթև լույսով ողողված սենյակը, որը դիտելիս հերոսը նկատում է մի շատ կարևոր պատկեր. «Դա ժամանակի նկարն էր, ինչպես այն սովորաբար պատկերում են, բայց գերանդու փոխարեն նրա ձեռքին մի բան կար, որն ինձ առաջին հայացքից հին ժամացույցների վրա կախված ճոճանակ հիշեցրեց: Ես ուշադիր նայում էի այդ նկարին (որն ուղիղ իմ գլխավերևում էր), երբ ինձ հանկարծ թվաց, թե ճոճանակը շարժվում է: Հաջորդ պահին ես համոզվեցի, որ դա իսկապես այդպես է» (Պո, 1983:76): Հետո ավելանում է ճոճանակի

տատանման թափը. «Ցա՛ծ, շարունա՛կ ցած, նույնքան անողոք, նույնքան անխուսափելի: Ես շնչահեղձ էի լինում, ջղաձգորեն կծկվում էի նրա ամեն մի ճոճումից» (Պո, 1983:79): Երբ հերոսին վերջապես հաջողվում է խուսափել հսկա ճոճանակի մահացու հարվածից, առաջին բառը, որ գալիս է նրա մտքին, «ազատություն»-ն է (Պո, 1983:81), այսինքն՝ երբ հերոսին չի սպանում ժամանակի մահաբեր հարվածը, իսկ սա սովորաբար լինում է, երբ մարդը դեռ երեխա է, քանի որ երեխան չունի հասուն մարդու՝ ժամանակի զգացումը և ընկալումը, նա իրեն ազատ է զգում, և նույն ազատությունն է, որ զգում են Է. Բ. Ուայթի մանուկ հերոսները ճոճանակին: Իր «Ազատություն» էսսեում նա գրում է. «Մարդու ազատությունը կարող է երկու ձևով արտահայտվել. մեկը նրա՝ որպես մոլորակի վրա ապրող կենդանի էակի բնազդային ազատությունն է, մյուսը՝ գործնական ազատությունը, որ նա ստանում է որպես մարդկային հասարակության արտոնյալ անդամ» (White, 1940:3), և այդ «գործնական» ազատությունը երեխաները ձեռք չեն կարող բերել, քանի դեռ ենթակա են բնազդայինին:

Հաջորդ խորհրդանիշը շրջանաձև *կարուսելներն* են, որ պտտվում են իրենց առանցքի շուրջը: Վեպում հեղինակը անդրադառնում է դրանցից միայն մեկին, որ ուղղահայաց է, սակայն նկարում կարելի է տեսնել հորիզոնականը ևս (White, 1980:132): Այս կարուսելներին զուգահեռ հիշենք տեսարանը, որում գոմի նկարագրության մեջ հեղինակն այնտեղ դասավորված իրերը թվարկելիս նշում է նաև *սրաքարը* (White, 1980:14): Սա վեպում թերևս ամենալավ թաքցված խորհրդանիշներից է, քանի որ նախ՝ կլոր է, գործի է գցվում իր առանցքի շուրջը պտտելով, հետո՝ կարող է անվրեպ փոշիացնել իրեն հպվող ամենակարծր առարկաները: *Այս խորհրդանիշների ամեն պտույտը ցույց է տալիս ժամանակի ընթացքը, փոփոխությունների տարեկան շրջանը:*

Մեկ այլ խորհրդանիշ է *«8» թիվը.* այն խորհրդանշում է անվերջությունը: Վեպում նրան առնչվում ենք մի քանի տեսարանում: Առաջինը սարդի ոտքերի քանակն է, ինչը կապվում կերպարի՝ որպես ժամանակի խորհրդանիշ կերտված լինելու մասին ավելի վաղ նշված գաղափարին: Հաջորդը Ֆերնի տարիքն է, որ հուշում է, որ Ֆերնի հետ տեղի ունեցող փոփոխությունները մշտապես կատարվում են բոլոր մարդկանց հետ: Թվին հանդիպում ենք նաև սագի ձվերի տեսքով. դրանք ութն են, ինչը խորհրդանշում է կյանքի անվերջ վերստեղծվող էությունը, ու հատկանշական է, որ ձվերից միայն յոթն են նոր ծնունդ տալիս, սրանով անդրադարձ է կատարվում անվերջության մեջ ոչ միայն ծնունդի, այլ նաև մահվան անխուսափելիությանը, և նկատենք, որ ձուն, որից սագ չի ծնվում, փրկում է Շարլոթին և Ուիլբըրին. հեղինակը դարձյալ կապում է մահը ծնունդին՝ վերահմաստավորելով այն: Թիվը տեսնում ենք նաև համայնքային տոնավաճառի նախորդ օրվա տեսարանում, երբ Էրըբլների ընտանիքի բոլոր անդամները երեկոյան ժամը ութին քնած էին (White, 1953:118), ինչը ժամանակի ընթացքում մշտնջենական քնին, այսինքն՝ մահվանն առերեսվելու խորհրդանիշ է, ինչպես նաև տեսարանում, որում Ուիլբըրը սարդոստայն հյուսելու

անհաջող փորձ է անում, ու Շարլոթը բերում է Քուինսբորոյի կամրջի օրինակը՝ ասելով, որ մարդկանցից ութ տարի պահանջվեց այն կառուցելու համար. *«Մարդիկ նրա մի կողմից մյուսն են գնում անդադար՝ մտածելով, որ հակառակ կողմում իրենց ավելի լավ բան է սպասում, սակայն եթե նրանք կանգնեին կամրջի վրա և համբերատար սպասեին, գուցե ինչ-որ լավ բան հայտնվեր, բայց ո՛չ, մարդիկ անընդհատ շտապում են»* (White, 1953:60):

**Հերոսների զարգացումը ժամանակի համատեքստում**

Վեպի մանուկ հերոսները ժամանակի ընթացքում ենթարկվում են փոփոխությունների, միևնույն ժամանակ նկատվում է հասուն կերպարների մտավոր քարացածությունը, ինչը խոչընդոտում է ժամանակի բնական պահանջով առաջ եկող փոփոխությունների իրագործման հնարավորություններին: Երբ Ուիլբըրին առաջին անգամ հաջողվում է լքել իր առաջին տաք ու ապահով տունը, նա սկսում է երկմտել՝ արդյոք պետք է փախչի՞, թե՞ վերադառնա (White, 1980:19), նա իրականում չգիտի՝ ինչ է իրեն սպասում դրսում, և չիմացությունը նրա մեջ առաջացնում է վախի զգացում դրսի աշխարհի նկատմամբ: Երկրորդ գլխում («Ուիլբըր») հեղինակը ներկայացնում է իրականություն, որում ամեն օրը ուրախ է, ամեն գիշերը՝ խաղաղ: Ուիլբըրի համար տնակ է կառուցվում «խնձորի ծաղկած ծառի տակ» (White, 1980:8): Լ. Օ. Ուեյքը նկատում է, որ ծառի ընտրությունը պատահական չէ, սա նման է դրախտի. սա ապահով կյանքն է երկրի վրա, մանկությունը, որը, սակայն, չի կարող տևել երկար (Wake, 2007:83): Երրորդ գլուխը («Փախուստ») ներկայացնում է Ուիլբըրի առաջին առերեսումը մեծ աշխարհին, որից նա հրաժարվում է, քանի որ վախենում է, իսկ չորրորդ գլուխը («Միայնություն») սկսվում է միայնությամբ, անընդհատ տեղացող հորդ անձրևով, որի պատճառով անիմաստ է դառնում Ուիլբըրի՝ նախապես մանրամասնորեն ծրագրած ժամանակացույցը: Մանկությունը սովորաբար կապվում է ազատության, չպլանավորված, չկաղապարված կյանքի հետ, ու այն պահին, երբ Ուիլբըրը փորձում է իրեն սահմանափակել *՝իր առջև ժամային արգելքներ դնելով*, ավարտվում է նրա մանկությունը, և նա ոտք է դնում հասունացման փուլ, և այս փոփոխությունն արտահայտվում է նաև նրանով, որ իր ժամանակացույցում նա նշում է, որ պատրաստվում է մեկ ժամ լուռ կանգնել ու խորհել՝ ինչ է առհասարակ «ապրելը» (White, 1980:26):

Փոփոխություններից չի խուսափում մեկ այլ կերպար ևս՝ Թեմփըլթոնը: Նրան ներկայացնելու համար հեղինակը գործածում է դրական հատկանիշ ցույց տվող բառեր՝ դիմացից ավելացնելով «ոչ» ժխտական մասնիկը, ու նույն բառը նա գործածում է՝ պատասխանելու իրեն ուղղված ցանկացած խնդրանքի: Սա նրա ներհակ տրամադրվածությունն է արտաքին աշխարհի պահանջով եկող փոփոխությունների նկատմամբ, ինչը հետագայում փոխվում է՝ անկախ նրա կամքից. *«Ոչ մի խնդիր, ենթարկվում եմ ամեն ինչի»* (White, 1980:57):

Սկզբում մշտապես միայնակ հանդես եկող հերոսը վերջում սոցիալականացվում է, դառնում «կենդանական հասարակության մասը»: Թեմփըլթոնը վեպի երկրորդ կեսում օգնում է Շարլոթին Ուիլբըրի համար սարդոստայն հյուսել, գիտակցության է բերում ուշագնաց եղած Ուիլբըրին (White, 1980:149), շնորհավորում է Շարլոթին, երբ լսում է ձագերի լուրը (White, 1980:167), համաձայնում Շարլոթի ձվերի բոժոժը հասցնել Զաքըրմենի ագարակ (White, 1980:183):

Փոփոխություններ է կրում նաև Ֆերնը: Նա մարմնավորում է եկած բոլոր մարդկանց, որոնք այդպես էլ պատասխան չեն գտնում իրենց հարցերին՝ ինչո՞ւ կա աշխարհը, ինչո՞ւ կա անարդարություն, ինչո՞ւ կա խտրականություն, ինչո՞ւ է մարդու ժամանակը սահմանափակ, և եթե այն սահմանափակ է, իրավունք ունի՞ որևէ մեկը կրճատելու այն, ու նա ըմբոստանում է.

*– Դու պետք է սովորես տիրապետել քեզ:*

*– Տիրապետե՞լ ինձ: Սա կյանքի ու մահվան հարց է, ու դու խոսում ես ինձ տիրապետելու մասի՞ն* (White, 1980:2):

Զաքըրմենի ագարակում հայտնվելուց հետո Ուիլբըրը նոր ընտանիքում այլևս չի ընդունվում որպես սիրելի կենդանի: Այստեղ պատմությունը փոխում է ուղին՝ Ֆերնի տեսանկյունից անցնելով Ուիլբըրի տեսանկյանը: Սկզբում թվում է՝ Ֆերնն ու Ուիլբըրը անբաժան ընկերներ են լինելու. Ֆերնը փրկում է նրա կյանքն ու խնամում նրան, բայց հետո հանձին Հենրի Ֆասսիի՝ գտնում մեկին, որ խթանում է նրա օտարացումը Ուիլբըրից: Ֆերնի վերաբերմունքը կենդանու հանդեպ փոխվում է իր և Ուիլբըրի մեծացմանը զուգընթաց: Կյանքի մասին մարդկանց պատկերացումները, ըստ Ա. Ռուշդիի, ձևավորվում են քաղաքակրթական-մշակութային փոխանցումների արդյունքում, այսինքն՝ ինդիվիդուալների ցանկություններն առաջանում են համայնքի՝ նախապես նրանց համար «կազմած ծրագրի» համաձայն (Rushdy, 1991:37), սա նկատվում է Ֆերնի կերպարի զարգացման ընթացքին հետևելիս: Ուիլբըրի հետ Ֆերնը վերաբերվում էր, ինչպես տիկնիկի հետ, ու սա վկայող փաստ է տեսարանը, որում Ֆերնը մանկասայլակում տիկնիկի կողքին պառկեցնում է նաև Ուիլբըրին և դիտում իր երկու «նորածիններին»՝ զգուշորեն տեղաշարժելով մանկասայլակը, որ չարթնացնի նրանց (White, 1980:9), ինչն առավել համոզիչ է դառնում գրքում Գ. Ուիլյամսի պատկերազարդած նկարներով (White, 1980:6, 11): Ա. Ռուշդին այս տեսարանը համեմատում է Էյվըրիի՝ ոտքից գլուխ զինված խոհանոց մտնելու տեսարանի հետ՝ նշելով, որ սա նման է մշակութային այն դաստիարակությանը, որը հետագայում փոխելու է Ֆերնի ցանկությունների շրջանակը այնպես, ինչպես փոխել է Էյվըրիինը (Rushdy, 1991:53): Նույն ձևով սարդոստայնն ու նրա վրա գրված բառերը ազդում են և՛ մարդկանց, և՛ կենդանիների վրա, ուստի կարելի է եզրակացնել, որ սարդոստայնը ներկայացնում է նաև սոցիալ-հասարակական համակարգը, ըստ որի ձևավորվում է համայնքը, և Ֆերնը փրկում է Ուիլբըրին՝ համայնքի և նրա արժեքների մասին չունե-

նալով *գիտակցված* գաղափար, մինչդեռ Շարլոթը փրկում է Ուիլբըրին՝ ունենալով հստակ գիտելիք մարդկային համայնքի, ինչպես և փոփոխությունների մասին, որոնց ենթարկվում են անհատները ժամանակի ընթացքում:

Համայնքային տոնավաճառը բերում է Ֆերնին և Էյվըրիին երանելի ազատությունը, *«և նրանք կարող են վազել դեպի հրաշալի արկածները, և դրանցում չեն լինի ծնողներ, որ հսկեն նրանց, ու նրանք կլինեն ուրախ ու ազատ»* (White, 1980:131), այսինքն՝ տոնավաճառում երեխաներն առաջին անգամ միայնակ առերեսվում են կյանքին: Հասունացումը Ֆերնի մոտ արտահայտվում է ոչ միայն Ուիլբըրի նկատմամբ ուշադրության նվազմամբ, այլև նրա՝ կյանքի նոր փուլ ոտք դնելով. *«Նա հագավ իր ամենագեղեցիկ զգեստը, քանի որ գիտեր, որ տոնավաճառում տեսնելու է տղաների»* (White, 1980:119): Սա ոչ թե երեխայության, այլ կանացիության արտահայտություն է: Վեպի երկրորդ կեսում, երբ որոշվելու է Ուիլբըրի ճակատագիրը, հերոսուհին նախընտրում է ժամանակն անցկացնել Հենրիի հետ: Անցումը մանկությունից հասունություն տեղի է ունենում դրանք իրարից սահմանազատող կարևոր փուլով՝ պատանեկությամբ: «Ստյուարթ Լիթըլ» վեպի գլխավոր հերոս Ստյուարթը ևս ենթարկվում է այդ փոփոխությանը: Նրա առաջին աշխատանքը լինում է նավավարությունը, ու դա նրան շատ է դուր գալիս. «Ավելի ուրախ երբեք չեմ եղել» (White 1973:37): Ստյուարթի դեպքում Է. Բ. Ուայթը ներկայացնում է տղամարդու հասունացման ընթացքը, Ֆերնի դեպքում՝ կնոջ: Ստյուարթը ստեղծագործության վերջում որոշում է շարժվել դեպի հյուսիս, «ճանապարհը երկար էր թվում, սակայն նա զգում էր, որ ճիշտ ուղղությամբ է գնում» (White 1973:131):

Նման տեսարան առկա է նաև քննարկվող վեպում Ուիլբըրի մասնակցությամբ. երբ նա առաջին անգամ ցանկապատից դուրս է հայտնվում, նրա առաջ բացվում է անծայր անտառը, այստեղ ևս նշվում է, որ ճանապարհը հերոսին երկար էր թվում, սակայն նա չգիտեր՝ վերադառնա՞լ, թե՞ ոչ, բայց երբ բոլորը սկսում են վազել նրա հետևից, նա զգում է, որ կցանկանար տուն վերադառնալ (White, 1980:19), սա խորհրդանշում է նրա՝ արտաքին աշխարհ դուրս գալու համար անպատրաստ լինելը: Ըստ Մ. Գուբարի՝ «*դեպի հյուսիս ուղևորվել*»-ը փոխաբերություն է, որ խորհրդանշում է հասունացումը, և ինչպես Ստյուարթը, այնպես էլ Ֆերնը վերջում շարժվում են դեպի հյուսիս (Gubar, 2003:106-107). *«Երբ տիկին Էրըրը պատահաբար նայեց աստղալից երկնքին ու տեսավ իր փոքրիկ դստերը Հենրի Ֆասսիի մոտ նստած օդում ավելի ու ավելի վեր բարձրանալիս և տեսավ՝ ինչ երջանիկ տեսք ունի Ֆերնը, նա միայն տարուբերեց գլուխը»* (White, 1980:139): Նման մոտեցում առկա է նաև «Կարապի շեփորը» վեպում: Վերջինում ներկայացված է երկու զուգահեռ պատմություն, որոնցից մեկի կենտրոնում Սեմն է, մյուսի կենտրոնում՝ «Լուիս» անունով կարապը: Սեմն ու Լուիսը մտերմանում են, սկսում միասին հաճախել դպրոց, գտնում իրենց առաջին աշխատանքը, սակայն եթե Սեմն օգնում է Լուիսին, քանի որ հետաքրքրված է թռչուններով, ապա Լուիսը գրել և կարդալ է սովորում, որ կարողանա խոստովանել իր սերը սիրելի կարապին՝ Սերինային, և երբ նրան

հաջողվում է նվաճել Սերինայի սիրտը, *նրանք ևս դեպի հյուսիս են ուղևորվում*, դեպի Կանադա, որտեղ պետք է ծնվեին նրանց ձագերը (White 2000:243):

Բևեռների նման սիմվոլիզմը, ի դեպ, լիովին հիմնավորված է. դեռ սկզբում Զաքըրմենի գոմ տեղափոխվող *փոքրիկ* Ուիլբըրը տեղավորվում է գոմի *հարավային* կողմում (White, 1980:14): Դրանից բացի՝ բևեռներին անդրադարձ լինում է նաև, երբ Զաքըրմենը բացում է գոմի հյուսիսային դուռը (White, 1980:178), և հետո նկարագրվում է, թե ինչպես է մի փոքրիկ սարդ դուրս թռչում, հեռանում գոմից, սա խորհրդանշում է անցումը մանկությունից դեպի հասունություն: *Ազատության և հասունացման հասնելու նախապայման է ընտանիքից բաժանումը:* Ստյուարթը, Լուիսն ու Սեմը հեռանում են տնից, իսկ Ֆերնի ծնողները նրան թույլ են տալիս եղբոր հետ իրենցից առանձնանալ համայնքային տոնավաճառում: Հենրիի հետ առաջին ժամադրությունից ստացած տպավորությունների նկարագրության մեջ Ֆերնը նշում է, որ դա իր «երբևէ անցկացրած ամենալավ ժամանակն էր» (White, 1980:143), սա նույն արտահայտությունն է, որով Ստյուարթը նկարագրում է իր ազատության մի քանի րոպեները նավի վրա: Մանկության ավարտը պսակվում է ճանապարհորդությունների մի նոր, լիովին այլ հոսքի սկզբով: Սկզբում Ֆերնն օժտված է կենդանիների լեզուն հասկանալու ունակությամբ, բայց վերջում կորցնում է այն, և այդ բաժանման սահմանն աղոտացված է վեպում: Հաշվի առնելով նշվածը՝ կարող ենք առաջ քաշել վարկած առ այն, որ վեպում տեղ գտած մարդ-կենդանի բոլոր դիալոգներն իրականում մանուկ Ֆերնի երևակայության արդյունքն են, և սրա համար կան մի շարք հիմնավորումներ, որոնցից ամենաակնհայտն այն է, որ *ուղիղ երկխոսություն* Ֆերնի և որևէ կենդանու միջև չի լինում: Բացի դրանից՝ սարդի և ձկան պայքարի մասին Շարլոթի պատմած պատմությունը տիկին Էրբըբլին վերապատմելիս Ֆերնն ասում է. *«Չե՞ս կարող ուղղակի պատկերացնել ձկան ծանրության տակ ճկվող սարդոստայնը»* (White, 1980:106): Բնօրինակում գործածված «see» բառը, որ տեքստում թարգմանեցինք որպես «պատկերացնել», ցույց է տալիս մանուկ հերոսի՝ մտքում էիդետիկ (eidetikos-հուն. պատկերներին կամ իմացությանը վերաբերող, eidesis-գիտելիք, eidos-ձև, eidetic-մտավոր լինելու համար չափազանց մանրամասն ու կենդանի. այս բառը Ֆերնի պատկերացումների առնչությամբ գործածում է Փ. Քոստելլոն (Costello, 2016:21)) պատկերներ ստեղծելու ունակությունը: Իսկ Լ. Օ. Ուեյքը, բերելով Զաքըրմենների շան օրինակը, նկատում է, որ բոլոր կենդանիները չէ, որ խոսում են վեպում, և հավելում, որ խոսող կենդանիները յուրահատուկ կապ ունեն Ֆերնի հետ (Wake, 2007:86-87):

Շարլոթն իրեն բնութագրում է «versatile» բառով, որ նշանակում է «ճկուն», «բազմափոփոխական», ու սա փոփոխություն է, որին, ըստ բժիշկ Դորիանի, ենթարկվելու է նաև Ֆերնը. *«Ապշեցուցիչ է՝ ինչպես են փոխվում երեխաները տարեցտարի»* (White, 1980:111): Ֆերնը և նրա ընտանիքը կրում են «Էրբըբլ» ազգանունը. բառն անգլերեն նշանակում է «*հերկելի*», և սա խորհրդանշում է

նրանց՝ *փոփոխություններին հակամետ լինելը*: Փ. Քոսթելլոն գրում է, որ ըստ բժիշկ Դորիանի՝ երեխաները սովորեցնում են մեծահասակներին, որ պետք է ճկուն լինել. մարդիկ ներքևում են, հողին ամուր կառչած, և ճկունությունն է, որ կարող է մարդուն տալ հնարավորություն դառնալու «օդագնաց» (Costello, 2016:22) (այս բառով հեղինակը բնորոշում է Շարլոթի ձագերին, որոնք ծնվելուց հետո հեռանում են): Մարդը կյանքի, մահվան ու ժամանակի անվերջ հարաբերությունների կենտրոնում է, ու փոփոխություններն օգնում են նրան զարգանալու՝ այդպիսով պահպանելով նրա գոյությունը: Բնության և հասարակության միջև առկա պատնեշը լավագույնս ներկայացված է բժիշկ Դորիանի և տիկին Էրըբլի երկխոսության մեջ.

*– Չեմ հասկանում՝ ինչու եք ասում, որ սարդոստայնը հրաշք է. այն ընդամենը սարդոստայն է:*

*–Երբևէ փորձե՞լ եք ինքներդ հյուսել:*

*–Ո՛չ, բայց ես կարող եմ անձեռոցիկ ասեղնագործել և գուլպա գործել:*

*–Իհարկե՛, բայց ինչ-որ մեկը սովորեցրել է Ձեզ, այնպես չէ՞:*

*–Մայրս է սովորեցրել:*

*–Լավ, ո՞վ է սովորեցրել սարդին: Փոքրիկ սարդն առանց ցուցումների գիտի՝ ինչպես հյուսել սարդոստայն, մի՞թե դա հրաշք չեք համարում*[1]*:*

*–Կարծում եմ՝ այո: Ես երբեք այդ տեսանկյունից չէի նայել դրան: Մեկ է, չեմ հասկանում՝ ինչպես են այդ բառերը հայտնվել սարդոստայնի վրա, չեմ հասկանում ու չեմ սիրում այն, ինչ չեմ հասկանում* (White, 1980:109-110):

Տիկին Էրըբլը կաղապարված հասարակության վառ ներկայացուցիչ է, բնական ինչ-որ երևույթներ հասկանում է, քանի որ բացատրվում են տրամաբանորեն, սակայն կտրականապես մերժում է ընդունել դրանք: Նա առավել անհանգստանում է բնությունը սիրող դստեր համար, քան զենքի նկատմամբ հակում ունեցող որդու, քանի որ նրա համար անբնական է դստեր, ոչ թե որդու պահվածքը: Երեխաների ծայրահեղ տարբեր լինելն առավել տեսանելի է դառնում, երբ Ֆերնը գումար է խնդրում տիկնիկի ու փուչիկի, իսկ Էյվըրին՝ քաղցրակրեմի ու *«խաղալիք ինքնաթիռի համար, որ պետք է վարեր այնպես, որ նրանով հարվածեր այլ ինքնաթիռի»* (White, 1980:130): Ակնհայտ են առաջին ցանկության դրական մղումները, սակայն նկատենք նաև երկրորդում առկա ագրեսիան ու սննդի նկատմամբ հակումը: Բժիշկ Դորիանի կերպարը հեղինակը կերտել է ի հակադրություն տիկին Էրըբլի կերպարի: Նրա մասին հեղինակը գրում է միայն, որ նա երկար մորուք ուներ (White, 1980:107), սակայն ընդունել սա որպես արտաքինի նկարագրություն պետք չէ, քանի որ այդ դեպքում նա մի փոքր երկար կանդրադառնար կերպարի արտաքինին, իսկ այս դեպքում հերոսն իմաստնության խորհրդանիշ է, և խորհրդանշական են նաև

[1] Իր «Կարապի շեփորը» վեպում Է. Բ. Ուայթը նույն բառերն է գործածում՝ ներկայացնելու թռչնի բույնը. «Որտեղի՞ց գիտի թռչունը՝ ինչպես հյուսել բույն: Ոչ ոք նրան երբեք չի սովորեցրել» (White 2000:28)):

երկխոսության՝ վերը նշված տեսարանը պատկերող նկարները. տիկին Էրբըլը նստած է անհանգիստ, հենված չէ բազկաթոռին, ամուր բռնել է պայուսակը, իսկ սա խորհրդանշում է նրա չափազանց սոցիալականացված լինելը, և իսկ բժիշկ Դորիանը հանգիստ հենվել է բազկաթոռին և *փակել աչքերը* [ընդգծում – Ն. Հ.] (White, 1980:108-109): Այստեղ հեղինակը տիկին Էրբըլի կերպարի միջոցով ներկայացնում է կաղապարված հասարակությունը, հակադրություն ստեղծում հասարակության և բնության միջև: Հասարակությունը պարփակվում է իր ստեղծած սահմաններում, մինչդեռ ժամանակը չի ճանաչում ոչ մի սահման ու ընթանում է իր բնական հունով, և երբ մարդը հրաժարվում է տեղի տալ նրա հզորությանը ու ըստ նրա հոսքի՝ վերափոխել իր ստեղծած պատնեշները, ժամանակը կոտրում է իր առաջ ծառացած ցանկացած պատնեշ՝ արդյունքում ոչնչացնելով նաև մարդուն:

**Մահվան խորհրդանիշը և ժամանակը**

Վեպում ժամանակի խնդրին զուգահեռ առանցքային դեր ունի մահվան թեման: Կյանքի ավարտը սովորաբար արտահայտվում է երկու ձևով. մեկը բնական մահն է, որին ժամանակի անխաթար հոսքում բախվում են բոլորը, մյուսը՝ սպանությունը, մի էակի ոչնչացումը մեկ այլ էակի կողմից: Մարդկանց գերակայությունը կենդանիների հանդեպ Է. Բ. Ուայթի ստեղծագործություններում բացահայտում է նրա վերաբերմունքը կենդանիներից սնունդ ստանալու մշակույթի հանդեպ: Ուիլբըրին Ֆերնին նվիրելու տեսարանին հաջորդող տեսարաններից մեկում հեղինակը ներկայացնում է նոր խոհանոց մտնող Էյվըրիին, որ ոտքից գլուխ զինված է (White, 1980:4): Սրանով նա մարդու մեղսագործ բնույթն է ներկայացնում: Նա դեռ երեխա է, սակայն հասարակությունը պարտադրում է նրան մեծանալ համոզմունքով, որ որպես ֆիզիկապես ավելի ուժեղ էակ՝ ինքն ունի գերակայություն իրենից թույլ էակների հանդեպ, և կարևոր հանգամանք է այն, որ հաշվի է առնվում ոչ թե մարդու *բանական* լինելը, այլ *ֆիզիկական* ուժը (հիշենք գրքի երկրորդ էջում պատկերված նկարը, որում Ֆերնը փորձում է ֆիզիկական ուժով հաղթել հորը՝ թույլ չտալով սպանել Ուիլբըրին. ի տարբերություն եղբոր՝ նա դեռ չի հասել այն փուլին, երբ մարդն սկսում է ընկալել ֆիզիկական ուժերի տարբերությունը), մի բան, որ գործում է նաև կենդանիների մոտ, սակայն եթե կենդանին սպանում է մեկ այլ կենդանու՝ բնական պահանջներից դրդված, ապա մարդու դեպքում այլ է: Շարլոթը սպանում է միջատների, որոնք իր կենսամիջոցն են, ու միևնույն ժամանակ կանխում վտանգը, որ նրանք չափազանց շատ կբազմանան:

Բնության մաս կազմող էակները միմյանց վնասելու միտում չունեն, ու բնության այս ներդաշնակությունը հեղինակն արտահայտում է նաև կենդանիների հավաքին տալով «ժողով» անունը (այսպես է վերնագրված 12-րդ գլուխը), ու սրան հակադրվում է բառը, որով նա ներկայացնում է քահանայի ճառը հանրության առաջ՝ «քարոզ»: Սրան զուգահեռ հիշենք տեսարանը, որում Ֆերնը միջատ է գտնում ազնվամորու միջից ու դեն նետում պտուղը (White,

1980:70), այսինքն՝ բնական մի էակ, որով գոյություն է պահպանում բնության մաս կազմող մյուս էակը, մարդու համար տհաճ և անընդունելի է այն պատճառով, որ նրան իր գոյությունն ապահովելու համար անմիջականորեն անհրաժեշտ չէ: Է. Ռաթելը գրում է, որ նպատակ ունենալով մեղմացնել մարդկանց վերաբերմունքը Ուիլբըրի նկատմամբ՝ Շարլոթը նախ փորձում է ցույց տալ նրանց, որ Ուիլբըրը ևս «ինդիվիդուալ» է, ունի «սուբյեկտիվություն», ինչը խթանում է ընթերցողի ներգրավվածությունը Ուիլբըրին կառնոֆալոգոցենտրյալ [բառը գործածում է Ժ. Դերրիդան՝ նկատի ունենալով կենդանիներից սնունդ ստանալու մշակույթը, որ մսակեր (carno-carnivorous) մարդուն, մասնավորապես տղամարդուն (phallus), առավելություն է տալիս լոգոս (խոսք) չունեցող կենդանու նկատմամբ] շրջանակից հեռացնելու գործում (Ratelle, 2014:334): Զաքըրմենի անվան մեջ էրըբլներն «Անքլ» բառը ևս նշում են. հասկանալի է, որ Զաքըրմենը նրանց արյունակիցն է, սակայն սա նաև կերպարի տարածված լինելու գաղափարին է հարում, և սա է պատճառը, որ համայնքային տոնավաճառում Ուիլբըրի գլխավոր հակառակորդին հեղինակը դարձյալ նույն անունն է տալիս («Անքլ»)՝ փորձելով ցույց տալ նրա՝ որպես կերպարի տարածված լինելը, նրանում սուբյեկտիվության բացակայությունը և ամբողջից անանջատելի լինելը, ու սա արտահայտվում է նաև նրանով, որ Անքլը մրցույթում հաղթողի մրցանակն է ստանում, մինչդեռ Ուիլբըրը՝ *հատուկ*: Իր «Ազատություն» էսսեում Է. Բ. Ուայթը գրում է. «Ոչ թե գրված, այլ ասված բառն է տագնապային իրավիճակներում շարժում ամբոխների: Գրվածքը յուրաքանչյուր ոք իր ձևով է հասկանում, ոչ նրանով, որով իր կողքինն է հասկացել» (White, 1940:4):

Շարլոթը գրվածքներով է պայքարում մարդկանց դեմ, քանի որ այն, ինչ մարդկանց կողմից ընկալվում է ոչ միանշանակ, տալիս է մեկնաբանելու լայն հնարավորություններ: Շարլոթի կերպարի մեջ հեղինակը խտացրել է իմաստնությունն ու բնականությունը: «Թեև նա ընդունում է մահվան անխուսափելիությունը և դիտում այն որպես կյանքի բնական շրջափուլ, սակայն դեմ է գնում ոչ բնականին՝ սպանության մարդաստեղծ ավանդույթին, ուստի նաև ազատության խորհրդանիշ է, ազատություն հասարակական-սոցիալական բոլոր պայմանականություններից և ավանդույթներից: Ըստ Ա. Շիհի՝ Շարլոթն ապացուցում է, որ արտատեսակային ոչ բռնի համակեցությունը ոչ միայն հնարավոր է, այլ նաև անհրաժեշտ, և սրան հասնելու համար անհրաժեշտ է նաև մտքի ու արտահայտման ազատություն (Shih, 2016:251-252):

Ուիլբըրը, լսելով իր սպանության մասին լուրը, արտասվելով բղավում է՝ *«փրկեցե՛ք ինձ, փրկեցե՛ք»* (White, 1980:50), բայց հստակ մեկին չի ուղղում խոսքը, նա չի հասկանում՝ որն է անարդարության պատճառն առհասարակ, ինչու ինքը պիտի սպանվի, ինչու կա մահը, և ինչու են բոլորը դատապարտված մահանալու: Իր «Խոզի մահը» էսսեում Է. Բ. Ուայթը նկարագրում է մի քանի օր ու գիշեր, որ ինքն անցկացրել է մի հիվանդ խոզի հետ, որին ի սկզբանե մտադիր էր սպանել. «Խոզի տառապանքները շուտով դարձան երկրային

խղճուկության մարմնացումը» (White, 1979:21), – գրում է նա իր էսսեում, և ըստ Ք. Շամայի՝ այդ զգացումը դարձավ այս գիրքը գրելու նրա հիմնախթաններից մեկը (Schama, 2011): «Հարփըր & Րոու» հրատարակչության խմբագիր Ուրսուլա Նորդստրոմին ուղղված նամակում արծարծելով ագարակներում ապրող կենդանիներին սպառնացող մահվան վտանգի թեման՝ Է. Բ. Ուայթը գրում է. «Ես խոզ եմ պահել, օր օրի ավելի եմ ծանոթացել խոզիս հետ, և նա էլ ինձ հետ: Ես չեմ ուզում դավաճանել մարդու կամ այլ էակի: Մարդու պարտականությունն է լինել հուսալի, և ինձ անհանգստացնում էր այն, որ այդպիսին չեմ խոզիս համար» (https://www.themarginalian.org/2013/10/15/e-b-white-on-charlottes-web/):

Մ. Սիմսը գրում է, որ Է. Բ. Ուայթըն ընդունում է մահը որպես բնական երեվույթ, քանի որ եթե կա ծնունդ, կա նաև մահ, և չնայած որ մահն անխուսափելի է, անխուսափելի է նաև կյանքի հաջորդ շրջանը (Sims, 2011:205): Է. Բ. Ուայթը երաժշտության ու բնության միջոցով է ներկայացնում կյանքի շրջապտույտը. վեցերորդ գլուխը («Ամռան օրեր») սկսվում է ամառնամուտի չքնաղ նկարագրությամբ. շնչում է ողջ բնությունը, ծաղկում են ծառերն ու ծաղիկները, ու այս նորաթուխ կյանքը բնորոշող ամենակարևոր իրադարձությունը լինում է սագի ձագերի ծնունդը, որի մասին մայր սագից հետո առաջինը Շարլոթն է իմանում (White, 1980:44): Սա կյանքի սկիզբն է, ու սրան հակադրվում է տասնհինգերորդ գլուխը («Ծղրիդները»), որում հեղինակը նկարագրում է ամռան ավարտը ծղրիդների միջոցով: Վերջիններս իրենց պարտավորությունն են համարում զգուշացնել բոլորին, որ «ևս մեկ ամառ է մեռնում», և սա ցույց է տալիս բնության համակերպվածությունը մահվան գոյության հետ: Բնությունը ճանաչում է ժամանակի գերիշխանությունը, մեռնում է ու դարձյալ վերածնվում. «Ճահճի մոտ թխկին լսեց ծղրիդների երգն ու անհանգստությամբ վառ կարմիր կապեց» (White, 1980:114): Է. Բ. Ուայթն իր «Եվս մեկ անգամ դեպի լիճը» էսսեում հիշում է իր մանկության տարիներին անցկացրած ամառները լճի ափին, պատմում՝ ինչպես է տարիներ անց ինքը բերում իր որդուն նույն այդ վայրը, սակայն սկսում է հորդառատ անձրև տեղալ, բոլորը, այդ թվում և նրա որդին, մտնում են ջուրը՝ լողալու, և որդուն լողալիս տեսնելիս հեղինակը «զգում է մահվան սառնությունը» (White, 1979:202), սա ներկայացնում է եղանակային փոփոխությունների նույն սիմվոլիզմը, որը քննարկվող վեպում ներկայացված է Ուիլբըրի՝ մանկությունից հասունություն անցման նկարագրության մեջ:

*– Դե, ես գեղեցիկ չեմ խոսում: Բառերով չեմ կարող արտահայտել քո նվերը, բայց դու փրկել ես ինձ, Շարլո՛թ, և ես ուրախությամբ կտայի կյանքս քեզ համար, իրոք կտայի:*

*– Դու իմ ընկերն ես, դա արդեն մեծագույն բան է: Ես քեզ համար սարդոստայններ էի հյուսում, որովհետև հավանում եմ քեզ: Ի վերջո ի՞նչ է կյանքն ինքնին. մենք ծնվում ենք, ապրում մի փոքր ու մեռնում: Սարդի կյանքը ճանճեր բռնելու և ուտելու մի խառնաշփոթ է: Քեզ օգնելով՝ ես հավանաբար փորձում*

*էի գոնե մի քիչ բարձրացնել իմ կյանքը: Աստծուն է հայտնի, որ կյանքը կարող է արժևորվել դրանով»* (White, 1980:164):

Պարզ է, որ Ուիլբըրը իրոք երախտապարտ է Շարլոթին, սա առավելապես պարտքի զգացում է, քան իր քայլի դիմաց ոչինչ չակնկալող էակի զգացում, սա հասարակության կողմից ստեղծված բարոյական համակարգի ընդունում է այդ հասարակության մաս սկզբում չկազմող էակի կողմից, ինչպես Թեմփլթոնի դեպքում էր:

Շարլոթի մահվան նկարագրության մեջ հեղինակը գրում է, որ բոլորն ամեն ինչ հավաքում էին՝ վերադառնալու իրենց տուն, կյանքը դրանից հետո շարունակվելու էր իր բնական հունով: Ոչ ոք չկար Շարլոթի մոտ, երբ նա մահացավ, ոչ ոք չիմացավ, որ ամենի հիմքում այդ մոխրագույն սարդն էր (White, 1980:171): Մարդն առավել հակված է նկատելու ժամանակի թռիչքը, երբ հարազատ մեկին է կորցնում, սակայն դա ընդամենը մի պահ է, հետո նա դարձյալ վերադառնում է իր առօրյային ու մահացածին հիշում է միայն նրա հետ կապված հիշողություններով, ու դա կապված է նրա սպասումների հետ: Սպասելիս մարդը ոչ թե ժամանակի ընթացքն է նկատում, այլ իրեն նպատակակետից բաժանող հեռավորությունը. *«Կյանքը միշտ հարուստ ու կայուն է, երբ սպասում ես, որ ինչ-որ բան պատահի կամ ծնվի»* (White, 1980:176):

Վեպը սկսվում է Ուիլբըրի ծնունդով, ավարտվում Շարլոթի մահով ու փոքր սարդերի ծնունդով: Սա կյանքի պտտվող անիվն է: Թվում է՝ ծնունդը մարում է կորստի ցավը, սակայն *«Ուիլբըրը երբեք չմոռացավ Շարլոթին: Չնայած նա սիրում էր նրա երեխաներին ու թոռներին, նոր ծնված սարդերից ոչ մեկը չկարողացավ զբաղեցնել նրա տեղը Ուիլբըրի սրտում: Նա իր ուրույն տեղն ուներ: Հաճախ չի պատահում, որ հայտնվում է մեկը, որ թե՛ ճշմարիտ ընկեր է, թե՛ լավ հեղինակ: Շարլոթը երկուսն էր»* (White, 1980:184):

**Եզրակացություն**

Վեպում ներկայացված են մարդու, կենդանիների և բնության միջև արտատեսակային և ներտեսակային փոխհարաբերությունները: Հեղինակն առաջ է քաշում կենդանիների սպանդի դարավոր ավանդույթի խնդիրը՝ ներկայացնելով այն որպես մարդու մեղսագործ բնույթի հետևանք: Բնությունը նա ներկայացնում է որպես կատարյալ ներդաշնակության նմուշ, որի համար հավասարապես ընդունելի են *ծնունդը* և *մահը*: Հեղինակը բնությունը ներկայացնում է որպես ինքնավերականգնվող, վերստեղծվող էություն, որը չի ընդունում մարդու իշխանատենչ նկրտումներն իր նկատմամբ, պայքարում է դրանց դեմ և ի վերջո հաղթանակում: Հեղինակը *ժամանակի* փիլիսոփայական կատեգորիային առնչվող խորհրդանիշներ է կերտում՝ շեշտելու *ծնունդի* և *մահվան* առկայությունը աշխարհում, որտեղ կա շարժում, որովհետև վերջինս իր գոյությամբ ենթադրում է ժամանակի առկայությունը, և քանի որ սա զուտ բնական ֆենոմեն է, ընդունելի է բնության բոլոր տարրերի համար և ազդում է դրանց վրա

հավասարապես: Է. Բ. Ուայթը, հանձին Ֆերնի, ներկայացնում է մարդու զարգացման ընթացքը՝ նկարագրելով փոփոխությունները, որոնց նա ենթարկվում է ժամանակի ընթացքում հասարակության ազդեցությամբ:

**НАТЕЛЛА ОВАКИМЯН – *Концепт времени в романе «Паутина Шарлоты» Элвина Брукса Уайта*. –** Природа является распространённой темой в американской литературе, часто ассоциируемой с детской литературой. Одной из её общих черт является олицетворение животных, что позволяет воссоздавать персонажей, ситуации и события, напоминающие волшебный мир, но при этом опирающиеся на элементы реальной жизни. Авторы часто наполняют эти повествования фундаментальными философскими идеями, интерпретируя их через рассказ. Созданный текст часто несёт в себе важнейшую отличительную черту сказки - волшебство. Произведение Э. Б. Уайта представляет собой уникальное сочетание этих черт, поскольку в нём сгущены их основные элементы, а последний из компонентов имеет множественные и даже противоположные формы выражения, что делает роман более интересным и оригинальным, открывая широкие возможности для интерпретации.

**Ключевые слова**: *время, движение, природа, общество, изменение, развитие, социализация, смерть, жизнь*

**NATELLA HOVAKIMYAN** – ***The Concept of Time in the Novel "Charlotte's Web" by Elwyn Brooks White*.–** Nature is a prevalent theme in American literature, commonly associated with children's literature. One of its common features is the personification of animals, which allows for the re-creation of characters, situations and events reminiscent of the *unreal* world, yet grounded in elements of *real* life. Authors often infuse these narratives with fundamental philosophical ideas, interpreting them through storytelling. The created text often carries a most important characteristic feature of a fairy tale: *wonder*. E. B. White's work is a unique combination of these features because it condenses their essential elements, and the last of the components has multiple, and even opposite forms of expression which makes the novel more interesting and unique, offering wide possibilities for interpretation.

**Key words:** *time, movement, nature, society, change, development, socializing, death, life*

**Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն**
Հեղինակը հաստատում է, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները:

**Շահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն**
Հեղինակը հաստատում է, որ շահերի բախում առկա չէ:

## Գրականության ցանկ / References

Պո Է. Ա., Ճոճանակն ու հորը, Անուրջներ և մղձավանջներ, Երևան, «Սովետական գրող» հրատարակչություն, 1983 [Poe E. A., Tchotchanakn u hore, Anurjner yev mghdzavanjner, Yerevan, Sovetakan grogh, 1983]:

Gubar M., Species Trouble: The Abjection of Adolescence in E. B. White's Stuart Little, The Lion and the Unicorn, Volume 27, Number 1, 2003, The Johns Hopkins University Press, pp. 98-119.

Ratelle A., Ethics and Edibility in Charlotte's Web, Johns Hopkins University Press, The Lion and the Unicorn, Volume 38, Number 3, September 2014, pp. 327-341.

Rushdy A., "The Miracle of the Web": Community, Desire, and Narrativity in *Charlotte's Web,* The Lion and the Unicorn, Volume 15, Number 2, Johns Hopkins University Press, 1991, pp. 35-60.

White E. B., Charlotte's Web, Harper and Row Publishers, New York, Evanstone, San Francisco,

London, 1980.
White E. B., Death of a Pig, Essays of E. B. White, Harper Colophon Books, Harper & Row Publishers, New York, Hagerstown, San Francisco, London, 1979, pp. 17-24.
White E. B., Natural History, Letters of E. B. White, New York, London, Toronto, Sydney, Harper Perennial, 2007, p. 89.
White E. B., Once More to the Lake, Essays of E. B. White, Harper Colophon Books, Harper & Row Publishers, New York, Hagerstown, San Francisco, London, 1979, pp. 197-202.
White E. B., Stuart Little, New York, Harper & Row, 1973
White E. B., The Trumpet of the Swan, New York, Harper Collins Publishers, 2000.
Sims M., The Story of Charlotte's Web: E. B. White's Eccentric Life in Nature and the Birth of an American Classic, New York, Walker & Company, 2011.

**Համացանցային աղբյուրներ**

Costello P., Toward a Phenomenology of Transition: E. B. White's Charlotte's Web and a Childs Process of Reading Herself into the Novel, 2016 //https://www.academia.edu/30219178/Toward_a_Phenomenology_of_Transition_E._B._White_s_Charlotte_s_Web_and_a_Child_s_Process_of_Reading_Herself_into_the_Novel (01.08.2024).
Schama C., How E.B White Wove Charlotte's Web, 2011 //https://www.smithsonianmag.com/arts-culture/how-eb-white-wove-charlottes-web-180497405/ (05.08.2024).
Shih A., The Intellectual Scale of Children's Fantasy: Telling Ideas in the Works of Lewis Carroll, J.M. Barrie, A.A. Milne, and E.B. White, University of California, Los Angeles, 2017 // https://escholarship.org/content/qt4mr2q296/qt4mr2q296.pdf (01.08.2024).
Wake L. O., E. B. White's Environmental Web, University of Nebraska – Lincoln, 2007 // https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1008&context=englishdiss
White E. B., Freedom //HCC Learning Web (hccs.edu) (05.03.2020).
White E. B., To Ursula Nordstrom, North Brooklin //https://www.themarginalian.org/2013/10/15/e-b-white-on-charlottes-web/ (05.08.2024).

Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն
2026, Vol. 17, No. 2 (50), հունիս, 67-78
https://doi.org/10.46991/BYSU.B/2026.17.2.067

# FABRICATING REALITY AND MANUFACTURING ENMITY: HATE SPEECH AND THE CONSTRUCTION OF WAR DISCOURSE

**GAIANE MURADIAN**[*], **ANI SIMONYAN**[**]
***Yerevan State University***

The escalation from interpersonal clashes to systemic state violence is a reality skillfully constructed through language. In today's digital world, the line between free expression and deliberate verbal aggression or hate speech has become dangerously blurred, allowing political leaders and media outlets to fuel war-mongering discourse through multimodal means. Therefore, this article explores the complex mechanisms of hate speech and its ability to manipulate public opinion and fabricate consent for hostility. Using discourse analysis (including narrative analysis, critical discourse analysis, and multimodal analysis) as the primary methodology, the study identifies manifestations of hate speech that frame opponents as existential threats through systemic bias and manipulation. The findings suggest that linguistic brainwashing provides moral justification for aggression and emphasize that understanding the nature of provocative language is a vital societal defense. In an era where social media dictates the boundaries of truth, decoding military discourse is essential to countering polarization and preserving a shared objective reality.

**Key words:** *hate speech, war discourse, provocative language, falsified data, discrimination. in-group/out-group*

## Introduction

The 21st century has witnessed numerous transformations in the fields of media and technology. Modern media is filled with social advertisements, psychological videos,

[*] **Gaiane Muradian –** Dr. of Philology, Professor at the YSU Chair of English Philology
**Գայանե Մուրադյան –** բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ անգլիական բանասիրության ամբիոնի պրոֆեսոր
**Гаянэ Мурадян –** доктор филологических наук, профессор кафедры английской филологии ЕГУ
Email: g.murad@ysu.am ORCID ID:https://orcid.org/0000-0002-7588-5849
[**] **Ani Simonyan –** PhD Student at the Chair of English for Cross-Cultural Communication, Yerevan State University
**Անի Սիմոնյան –** ԵՊՀ միջմշակութային հաղորդակցության անգլերենի ամբիոնի ասպիրանտ
**Ани Симонян –** аспирант кафедры английского языка для межкультурной коммуникации ЕГУ
Email: ani-simonyan-94@mail.ru ORCID ID:https://orcid.org/0000-0002-7403-1913

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 20.04.2026
Գրախոսվել է՝ 23.04.2026
Հաստատվել է՝ 09.06.2026
© The Author(s) 2026

and shows productive, meaningful and peaceful conversations in various speech situations, however, rules and regulations are often violated during interactions making it impossible to avoid hate speech and war discourse respectively. Even if there are some rules to control the discriminatory discourse, there can always be found ways to violate them.

Social media sites and online news broadcasts serve as a mirror to reflect the current situation in the world. The fact that the Internet is now full of hatred and threats is very upsetting. Feeling free to express their ideas, people lose control and stop distinguishing the boundaries between freedom of speech and hostility. The problem requires immediate action as it is not realized only at a level of an individual but rather at a state level. The language of media is very often biased, antagonistic and often misleading as technology has made self-expression much easier than ever before.

It is not always easy to decode and understand the information behind the actual words used to construct and convey meaning. Hence, there is a need to think critically and have awareness about how to comprehend discourse in any interaction or speech situation with the aim of revealing the true message, the psychology of the speaker, the hidden intent and power relations. To go deeper into the meaning and to try to understand the various layers in the intent – discourse analysis can be applied. Discourse analysis is a qualitative research method of studying written, spoken and visual language in context to reveal meaning, power and social dynamics. It goes beyond the words and sentences and examines the context revealing the ways that contribute to the construction of meaning including non-verbal communication, sound, color, images (Shaw & Bailey, 2009).

As a comprehensive term, discourse analysis encompasses narrative analysis, critical discourse analysis and multimodal analysis. This method aims at examining natural language and the ways it can be used to construct meaning and social identities, and is commonly employed in such fields as political, social and cultural studies where context is of utmost importance. Without context, sentences are most often merely individual texts that do not reveal the entire message and serve as obstructions for the perception of information. It is only through their interconnection with other texts preceding and very often following them that the meaning becomes clear. Discourse analysis is trying to detect the factors that make texts meaningful and how they contribute to the constitution of social reality by "making meaning" (Phillips & Hardy, 2011, p. 4).

According to J. P. Gee (2011) language is always the reflection of different contexts and various perspectives. Consequently, discourse analysis allows us to decipher the latent messages in every speech situation and the nuances emphasizing power and authority. Discourse analysis is widely used in politics to go below the surface-level information and penetrate into the real message which is not obvious without context and additional cues.

**Building Enmity: How Language Maps the Road to War**

Being a natural human emotion, hatred can be manifested constantly and transitorily. Hence, we can distinguish between temporary severe anger and permanent hatred that might not be very conspicuous but can flare up at times. Hatred is conveyed verbally, visually and in written texts leading to the formation of **hate speech/hate discourse** which can be expressed in a variety of ways including the spread of disgust, contempt, blasphemy and slander, disapproval verbal arrogance and belittling.

When nothing is done to overcome hatred, it can culminate to its peak which is highly dangerous, posing threat to diverse social, ideological, racial, religious, ethnic and political groups. It can result in cleansing and symbolic or physical elimination of the opposite side. What is very important, hatred mostly revolves around identity-related issues. Sometimes differences in social, racial or ethnic identities become a reason for a conflict especially when one of the sides has a wish to expand its geography or to reach economic, religious or political power in the region or in the world (Hannachi, 2023). This is generally expressed in the form of reciprocal accusations, isolation of the side that is in a less favorable position, through discriminatory language trying to exalt one nation over the other to show how just, rightful and fair one side is, and how unjust and unfair the other side is. As a matter of fact, people do not take much notice of the language encouraging hatred and violence, thinking that those are merely words which will not escalate into serious actions or a full-blown conflict. However, it has been proved in a number of instances that words can prepare the ground for further action.

According to Hrant Dink Foundation (HDF), factors like cultural background, national identity, ethnicity, race, sex are the basis of hate speech and contribute to the marginalization of the vulnerable ones. The HDF posits that the media acts as a **"culture transmitter"** that can normalize and legitimize conflict (Güvengez, et al., 2020, p.8). When media outlets use identity markers, such as race, ethnicity, or sex, as a basis for **"symbolization"** (using an identity trait to convey a negative message) or **"distortion"** (making unfair generalizations), they contribute to the social polarization and the systematic marginalization of these groups (ibid, p.10). Although media has the power and influence to soften the tense situation, to normalize the differences and to promote diversity, today the opposite is being done more often than not.

As the European Commission against Racism and Intolerance (ECRI) suggests, hate speech is defined as the use of expressions that spread, incite, promote, or justify racial hatred, xenophobia, anti-Semitism, or other forms of hatred based on intolerance and comes in many forms of expression advocating, inciting, promoting and justifying hatred, violence and discrimination against a person or a group for various reasons (ECRI, 2015). It is a threat to the democratic society as, in case of being ignored, it can lead to violence and violation of human rights. Being an extreme form of intolerance, it can result in hate crimes as violence and hate speech are closely intertwined. Of course, it is very important to ensure freedom of speech but open calls to incite violence should be prohibited, and the boundary between hate speech and freedom of speech should not be blurred.

War discourse (call of arms in the outbreak of a war or an armed conflict) and hate speech are expressed widely in today's political speeches in particular. Language and social conduct play their mediating roles in persuading people to join one of the sides involved in the conflict by dividing masses into **in-groups** and **out-groups**. For example, the quote below from an interview of President of Ukraine V. Zelensky to the BBC on April 14, 2022 (conducted by Clive Myrie in Kyiv) focuses on his frustration with European countries (specifically Germany and Hungary) that were at the time resisting a full embargo on Russian energy exports.

*We don't understand how you can **make money out of blood**. Unfortunately, this is what some countries have been doing. European countries. For example, the oil embargo. I think this is one of the key issues. We do see that some are not ready for it.*

***All trade must be stopped with Russia so that it can't sponsor the killing of our children so that dollars and euros shouldn't be paid for our blood***.

This example shows how political discourse uses moral high grounds to draw sharp lines between *us* and *them*. By framing an economic decision (energy imports) as a moral choice between life and death, Zelensky effectively humanizes the victims while dehumanizing the financial transactions of the opposition. The in-group is defined by shared suffering and moral clarity. It includes Ukraine and its citizens (identified as the ones shedding *blood* and losing *our children*) and the allies (by implication, any country that has agreed to the embargo and stopped trading with Russia, aligning themselves with the "right" side of the conflict. The out-group is defined by greed and complicity. It includes Russia (the primary aggressor, framed as the entity that *sponsors the killing*) and hesitant European countries (specifically Germany and Hungary) which are framed as prioritizing *dollars and euros* over human life. By choosing trade over an embargo, they are cast as others who are indirectly profiting from the blood of the in-group. The humanizing mechanism is worked out through the following expressive means:

- ✓ The metonymy replaces *oil revenue* with *blood money***.** This makes the trade feel like a physical assault rather than a commercial contract;
- ✓ By stressing vulnerability, by mentioning *our children*, Zelensky appeals to universal protective instincts, making the out-group's hesitation seem not just politically slow, but fundamentally inhumane.
- ✓ The language emphasizing the in-group/out-group divide forces the listener to choose. You are either with the *children* (in-group) or you are with the *dollars and euros* (out-group). There is no middle ground for neutral economic policy in this rhetorical framework.

From a multimodal perspective, it should be mentioned that beyond the text, the multimodal impact is amplified by Zelensky's visual presentation. Dressed in a military fleece rather than a formal suit, he sits in a darkened, functional room in Kyiv. This visual uniform strips away the persona of a distant politician and replaces it with that of a front-line commander. It serves as a non-verbal anchor for his words; when he speaks of *blood* and *our children*, the visual reality of his wartime surroundings validates his moral authority and reinforces the urgency of the in-group's suffering. The weight of the discourse is also carried through the heavy pauses, the direct eye contact with Clive Myrie (and by extension, the Western viewer), and a tone that fluctuates between exhaustion and sharp indignation. These multimodal elements transform the oil embargo from a dry policy debate into an innate plea. By leaning into the camera when mentioning *dollars and euros*, he uses his physical presence to confront the viewer, making the out-group's economic hesitation feel like a hateful personal betrayal witnessed in real-time.

War is a type of organized social behavior and the role of language in mobilizing powers against the enemy and legitimizing open violence cannot be underestimated. The aim is to urge smaller groups to join larger ones. The construction of a shared identity ensures the success of the process. The out-groups are viewed as enemies and their actions are treated like a threat to the well-being and safety of the nation. Hence, the aim of political leaders is to justify their cause in starting the war and make their people believe in the final success. War rhetoric is used to emphasize the defensive aspect of the conflict which means that leaders need to persuade their nations that entering the war is the only sensible solution and the right way out of the situation. It is crucial to point

that the enemy has started the conflict posing a threat to their safety, thus the out-group or the aggressive enemy leaves no choice but respond to their action. For example, Azerbaijani President Aliyev's speech delivered during a meeting on July 15, 2022, reveals a sophisticated rhetorical strategy. Like the Zelensky example provided above, Aliyev uses moral high grounds to transform a complex territorial conflict into a binary struggle between justice and injustice.

*The Second Karabakh War is our* ***glorious history****. This war was* ***inevitable****. I have said this many times, and I want to say it again:* ***the war was inevitable and led to the restoration of justice, international law, and the national dignity of the Azerbaijani people.***

By stating the war was *inevitable,* Aliyev employs a common legitimization tactic. If a war is inevitable, the leader is merely responding to a historical necessity. This frame removes the moral burden of the outbreak of conflict. It suggests that diplomacy (the out-group's failed domain) was exhausted, leaving no choice but a military solution. It positions the state as a passive actor forced into an active role by the circumstances or the enemy's obstinacy. Aliyev defines the Azerbaijani in-group not just through territory, but through emotional and psychological restoration. By mentioning *national dignity***,** he taps into decades of collective trauma: specifically the feeling of humiliation following the First Karabakh War in the 1990s. The in-group is now framed as a proud people who have finally stood up. The war is presented as a healing of the national psyche, making the military action a prerequisite for the people's self-worth.

While not explicitly named in this specific sentence, the out-group (Armenia and the OSCE Minsk Group) is defined by their failure. If Aliyev is restoring *justice and international law*, the out-group is implicitly categorized as the embodiment of injustice and lawlessness**.** By framing the conflict as a legal and moral *restoration*, the opposing side's presence in the territory is categorized as an "error" that needed correction. He uses specific high-value keywords to bridge the gap between small groups and the larger national cause. This appeals to the intellect and the global community, justifying the war as a "police action" to enforce UN resolutions and framing the 2020 conflict not as an act of aggression, but as a "liberation war" that enforced UN Security Council resolutions regarding territorial integrity which had remained unfulfilled since the 1990s. In Aliyev's discourse, the hateful language serves to legitimize violence by coating it in the language of legality**.** He moves the conversation away from the horror of war and focuses on the *glorious* result. By framing the war as the only way to achieve *justice*, he ensures that any internal dissent or external criticism is viewed as an attack on the Azerbaijani *national dignity*. Visually, Aliyev frequently delivers such addresses from government halls or at the inauguration of reconstruction projects in recaptured territories. In this way he transforms the *glorious history* from a rhetorical claim into a physical reality. His formal suit and the prominent placement of the Azerbaijani flag serve as a non-verbal signal of state stability, suggesting that the war was not a descent into chaos, but a disciplined, institutionalized restoration of *international law* and *national dignity*. This multimodal impact is intensified by Aliyev's assertive delivery. He employs a steady, rhythmic cadence and a firm vocal tone that conveys finality. When he speaks of the war as *inevitable*, he often uses downward hand gestures or taps the podium – a kinesic marker of authority. This top-down communicative style reinforces the in-

group's identity as a disciplined nation that has successfully transitioned from victimhood to victory, making the *restoration of justice* feel like an objective, accomplished fact. Aliyev's direct gaze into the camera targets the in-group to instil pride, and the out-group to project defiance. By maintaining a posture of victor's composure, he reinforces the narrative that the military solution was the only "sensible" path, visually legitimizing the state's use of power as an act of historical necessity.

The provocative, biased, hateful discourse of war leaders cannot appear immediately. Its roots should be looked for in history, culture, ethnicity, religion (Güvengez, et al., 2020). Such discourse aims at suppressing and deemphasizing every piece of information that seems to be positive and favorable for those who are not in-group. It is argued that war language is not just about describing conflict but is a discursive tool used to construct social identities – specifically by framing the *us* (in-group) as morally superior and the *them* (out-group) as a hostile threat that must be neutralized. In other words, speakers who spread hatred and hostility, try to illustrate the in-group in the best light emphasizing their **"rightfulness"** and **"legitimacy"** (Hodges, 2015, p.1). It is crucial to show that war is imposed to them and the most reasonable response in the existing situation is to fight, and here come various language means to persuade that war is the only means to achieve their goals. To sound more convincing, the above mentioned war leaders and the media use literary tools (euphemism, metaphor, idiom) extensively: *border conflict* instead of *war* (Armenian media), *rival* instead of *enemy* (Armenian media), *individuals who left voluntarily* instead of *refugee* (Azerbaijani media), *special military operations* instead of *war* (Russian media and BBC), *only black and white, good and evil* (Zelensky), *brave enough to put an end to evil* (Zelensky), *They just need to do their homework* (Aliev), *They wanted more than they could digest* (Aliev), *not a cold war, not a hot war* (Zelensky), *fighting the occupiers with fire and sword of international law* (Zelensky), *on the white horse again* (Aliyev), *raise the white flag* (Zelensky).

When media and political actors normalize hate speech under the guise of national interest, they do more than justify a current conflict; they form a ground for the next one. Understanding war discourse and hate speech patterns is not just an academic exercise in linguistics, it is rather a necessary act of defence. By recognizing how our natural emotions of fear and belonging are being engineered, we gain the ability to question the so-called *inevitable* and find a path back to a language of humanization rather than elimination.

**State-led indoctrination in modern war discourse**

There are a number of cases of conflict situations all over the world but we have taken a look at two of them: Armenia-Azerbaijan and the Russia-Ukraine wars. In this respect there are numerous instances of hate speech and violent behavior on the Internet and social networking websites, recorded videos about war crimes to scare, intimidate and spread an atmosphere of fear and hostility.

The Russia-Ukraine war actually started in 2014 when Russia invaded the Crimea, and again escalated on February 24, 2022. As in case of any war situation, hate speech and war discourse are an inextricable part of war leaders' speeches, articles and various presentations of the conflict. Some instances of provocative language are discussed below.

On June 20, 2025 International Economic Forum's plenary session of question-and-answer part, Putin made the following "joke":

*I consider Russians and Ukrainians to be **one people**. In that sense, all of Ukraine is ours. There is a saying: **wherever a Russian soldier sets foot, that is ours**.*

Analysing a war time "joke" requires looking past the surface-level humour to the underlying geopolitical assertions. In the context of war discourse, jokes are rarely just jokes; they function as rhetorical tools to normalize aggression, assert dominance, and dehumanize the opposition. In war discourse, humorous language is as well used to justify territorial expansion and delegitimize the sovereignty of the opponent. By stating Russians and Ukrainians are *one people*, the speaker employs a **unification narrative.** While seemingly humorous, in a war context it serves to erase Ukrainian national identity. If they are the same, then Ukraine has no right to a separate state, culture, or borders. The phrase *that is ours* is a direct rejection of international law and sovereignty. It frames a sovereign nation not as a neighbor, but as a lost province or property. The line *wherever a Russian soldier sets foot, that is ours*, recasts military invasion as a natural method of border-making. It moves the discourse from special operations or defense into the realm of open imperialism. While the "joke" doesn't use traditional opinion, it fits the criteria of **systemic hate speech** as defined by international monitoring bodies. Denying a group's right to exist as a distinct entity is a precursor to more violent forms of hate speech. By subsuming Ukrainians into the Russian identity against their will, the speaker "others" those who resist as being anti-Russian or traitors. In the context of the recorded war crimes mentioned above, this joke functions as a **veiled threat**. It suggests that the presence of a *soldier* (an agent of violence) is the only legal requirement for ownership. This contributes to the atmosphere of fear by suggesting that no part of the country is safe. Hate speech often involves a dominant power mocking the agency of a marginalized or attacked group. Finding humor in the physical occupation of a territory where civilians are dying is a form of **moral deactivation**, making it easier for a population to accept violence committed in their name. Overall, the "joke" is an example of **aggressive humor**. It uses the folk-style proverb to make an illegal occupation seem like a common-sense reality. By humanizing the speaker, the discourse attempts to make extreme territorial claims feel approachable which is a common tactic in wartime propaganda to mask the gravity of human rights violations. In a multimodal framework, Putin's joke is not just a linguistic event but a performative act where his relaxed body language and the formal setting of the plenary session work together to soften the delivery of an aggressive geopolitical claim. The contrast between the auditory mode (the laughter of the audience) and the referential meaning of the text (territorial erasure) serves to validate the expansionist rhetoric, transforming a violation of international law into a shared, cultural common-sense moment. In multimodal discourse analysis, the humor serves as a semiotic bridge to connect the grim reality of the **visual mode** (warfare and soldiers) with a lighter **linguistic mode** to stimulate consent among the domestic audience.

Let us discuss another example by President of Ukraine v. Zelensky:

*We don't understand how you can make money out of blood. Unfortunately, this is what some European countries have been doing. Russian oil is being paid for with blood money.*

V. Zelensky's quote is from an exclusive BBC interview conducted by Clive Myrie in Kyiv on April 14, 2022. In the interview, Zelensky specifically singled out Germany and Hungary, accusing them of blocking efforts to embargo energy sales from Russia. He emphasized that for Ukraine, the issue was no longer about *business and money* but about *survival.*




**Figure 1: President Zelensky about Russian aggression**

When Zelensky says, *We don't understand how you can make money out of blood,* he is not just talking about economics; he is performing a **moral intervention**. In the world of international relations, in diplomacy, countries often separate trade from conflict. *Business as usual* is often a shield used to avoid taking sides. Zelensky's words are designed to shatter that shield. By using the expressive epithet *blood money,* Zelensky collapses that distance. He argues that a euro spent on Russian oil doesn't just stay in a bank; it transforms into the fuel for a tank or the casing of a missile. He wants to make it impossible for European leaders to look at their energy bills without seeing the human cost. He is moving the discourse from the financial to the existential (life vs. death). Unlike Putin's unification narrative, which attempts to erase an identity, Zelensky's rhetoric aims to indict an audience. By specifically calling out Germany and Hungary, he uses a **shame tactic**. In the context of 2022, this was not just a cry for help; it was an attempt to make the political cost of buying Russian oil higher than the economic cost of stopping it. Zelensky's language acts as a dehumanizer of the trade process. He wants the listener to stop seeing oil (a commodity) and start seeing blood (a human life). In this way he forces a choice: either with the victim, or funding the victimizer. Multimodality considers the environment of the speech. Zelensky's 2022 BBC interview is characterized by military-style t-shirt as a visual signifier of a nation under siege. It strips away the "suit and tie" of traditional diplomacy, signaling that the time for polite bureaucracy has ended. The visual reality of a war zone validates the urgency of his linguistic claims.

Though there are innumerable historical facts about the territory of Nagorno Karabagh being part of ancient Armenia, the Azerbaijani government and media claim Azerbaijan is the rightful owner of the land. The conflict has a long history, however, it escalated in 2020 and resulted in the deportation of all the Armenians from their native land. During this period and to this date, the Azerbaijani media and President Aliev have constantly tried to mislead international community and distort historical information to give rise to suspicion about Armenians being native in the Armenian highland. Not only is the direct opponent (Armenia) targeted but also those who support Armenia. Emmanuel Macron, the president of France, has always expressed his support for Armenians. As a result, the campaign against the French President drew in Azerbaijani children, who were enlisted to sing a song on public television insulting E. Macron and accusing him

of being pro-Armenian. The children's choir sang a song ridiculing the President of France (Natiqqizi, 2022). The three-minute song, as well posted on the network's Facebook page on October 18, 2022, features the presenter, Aziz Aliyev, singing along with the chorus of children. You can see the lyrics of the song below:

*He is pro-Armenian,*
*What can you say to this person?*
*He gives us false promises*
***He dances with Pashinyan***
*He* ***humiliated*** *himself like this*
*Say – who is that person*
***At the very center of Paris?***
*In* ***fluent French***
*Someone* ***talks nonsense***
***As if he is drunk****.*
*Say – who is that person?*
*EM-MAN-U-EL!*




**Figure 2: Azerbaijan public television video. children singing a song insulting French President Emmanuel Macron**

Let us now look at how power is maintained and how the "other" is constructed through language. The [Grab your reader's attention with a great quote from the document or use this space to emphasize a key point. To place this text box anywhere on the page, just drag it.]

lyrics perform three primary functions: **(1)** the de-legitimization of the diplomat by describing President Macron as someone who *talks nonsense* and acts *as if he is drunk*: the discourse moves from political disagreement to character assassination. By stripping Macron of his status as a rational world leader, the song suggests that French support for Armenia is not based on international law or ethics, but on an incompetent individual; **(2)** the guilt by association narrative via the line *He dances with Pashinyan*: The metaphor of social intimacy is used to frame diplomatic relations as betrayal. In the context of the conflict, d*ancing* with the enemy is framed as humiliation, i.e. you are either with the Azerbaijani cause or you are a humiliated puppet of the opposition; **(2)** the elimination of sovereignty by mocking Macron's *fluent French* and his presence *at the very center of Paris*: the song mocks the very identity and culture of France, signaling that even the *center* of Europe is subject to Azerbaijani ridicule if it opposes their territorial narrative. Multimodal analysis shows that the strongest semiotic choice is the use of children. In human communication, children represent purity and objective truth. By having children sing these insults, the state naturalizes hate speech. It suggests that even the youngest members of society know

that Macron is the enemy, making the geopolitical stance feel like an indisputable, generational fact. The presence of Aziz Aliyev (an adult authority figure) leading the children, serves as a visual bridge between state policy and social education. It is a literal performance of **indoctrination**, where the adult provides the so-called "truth" and the children provide the voice. The rhythmic chanting of *EM-MAN-U-EL*! transforms a political name into a mocking object. Music lowers the cognitive defences of the viewer; it is easier to remember a catchy melody than a dry political speech. The festive tone of the music contrasts sharply with the aggressive intent of the lyrics, creating an inappropriate experience for an outgroup listener but a unifying, celebratory experience for the in-group audience. Thus, the Azerbaijani song represents a shift from war discourse to hate-culture. While Putin uses historical revisionism and Zelensky uses moral existentialism, this song uses socialization. By involving children in the ridicule of a foreign head of state, the discourse ensures that the conflict is not just a matter of borders, but a core component of cultural identity. It transforms a complex geopolitical dispute into a simple, rhyming "truth" for the next generation.

On August 8, 2025 Armenia, The USA and Azerbaijan announced about peace through a common treaty referring to a road that would connect Azerbaijan to Nakhijevan via Syunik region. However, this did not stop Aliev's war rhetoric. He made it clear that if any Armenian government ever decides to deviate the agreement, there will be serious geopolitical consequences. Moreover, he aspires to see changes in the Armenian constitution referring to the Declaration of Independence and claims about more of Armenian territories.

Through the analysis of the Russa-Ukraine and Armenia-Azerbaijan conflicts, we see that language is not merely a reflection of war, but a primary engine that sustains it. Whether it is the use of aggressive humour to normalize imperialism, the appeal to *blood money* to collapse diplomatic distance, or the chilling enlistment of children to sing political songs, these rhetorical strategies serve a single purpose: the dehumanization of the other nation or the outgroup, carefully constructed on the image of fear, mockery, and existential threat.

**Conclusion**

The compelling analysis of how language and media are weaponized in modern conflict, demonstrate that modern wars are not merely a clash of arms, but a sophisticated construction of language. Through the lens of discourse analysis, we see that the transition from peace to systemic state violence is paved with the deliberate blurring of free expression and calculated hate speech. By reframing opponents as existential threats through systemic bias, political actors and mass media provide the moral justification necessary for aggression. As this paper has shown through the rhetoric of leaders like Zelensky, Putin, and Aliyev, the linguistic brainwashing of the 21st century utilizes multimodal tools, from military declarations to folk-style jokes to manufacture consent for hostility.

The urgency of these findings is emphasized by the fact that during the drafting of this research, the world witnessed a rapid escalation in global instability, most notably through additional dehumanization cycles: the Gaza-Israel and Iran-Israel-US conflicts. In these cases, social media does not just reflect the current situation; it acts as a force multiplier for provocative language. The use of dehumanizing metaphors, labeling entire

populations as *occupiers* – creats a digital environment where the boundaries of truth are dictated by tribal loyalty rather than objective reality. The escalating tension today offers a unique case of permanent war discourse. To counter this global trend of fabricating reality, it is essential to promote critical discourse literacy, enforce digital accountability, humanize the out-group. By focusing on shared human experiences rather than identity-related markers, it is possible to dismantle the in-group/out-group divide.

**ԳԱՅԱՆԵ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ, ԱՆԻ ՍԻՄՈՆՅԱՆ – *Իրականության կեղծում և թշնամանքի հրահրում. ատելության խոսք և պատերազմի խոսույթ* –** Միջանձնային բախումներից մինչև պետական համակարգված բռնություն այն իրականությունն է, որը հմտորեն կառուցվում է նաև լեզվի միջոցով: Ժամանակակից թվային աշխարհում ազատ արտահայտման և կանխամտածված խոսքային ագրեսիայի կամ ատելության խոսքի միջև սահմանը վտանգավոր կերպով լղոզվել է՝ թույլ տալով քաղաքական առաջնորդներին և զանգվածային լրատվամիջոցներին բորբոքել պատերազմական խոսույթը բազմաեղանակային գործիքների միջոցով: Հետևաբար, հոդվածում հետազոտվում են ատելության խոսքի բարդ մեխանիզմները և դրա՝ հանրային գիտակցությունը մտաշահարկելու և թշնամանքի համաձայնություն ստանալու կարողությունը պատերազմի խոսույթում: Որպես հիմնական մեթոդ կիրառելով դիսկուրսի վերլուծության մեթոդը (ներառյալ նարատիվ վերլուծության, դիսկուրսի քննադատական վերլուծության և բազմամոդալ վերլուծության մեթոդները)՝ ուսումնասիրությունը բացահայտում է ատելության խոսքի դրսևորումները, որոնք համակարգային կողմնակալության և մտաշահարկման միջոցով հակառակորդին վերաձևակերպում են որպես գոյաբանական սպառնալիք: Արդյունքները փաստում են, որ լեզվական «ուղեղների լվացումը» բարոյական հիմնավորում է տալիս ագրեսիային և ընդգծում, որ սադրիչ լեզվի էության ըմբռնումը հասարակական կենսական պաշտպանական միջոց է: Մի դարաշրջանում, երբ սոցիալական մեդիան թելադրում է ճշմարտության սահմանները, պատերազմի դիսկուրսի վերծանումը էական նշանակություն ունի մեդիայով հրահրվող բևեռացմանը դիմակայելու և ընդհանուր օբյեկտիվ իրականությունը պահպանելու համար:

**Բանալի բառեր –** *ատելության խոսք, պատերազմի դիսկուրս, սադրիչ լեզու, կեղծված տվյալներ, խտրականություն, ներխմբեր/արտախմբեր*

**ГАЯНЭ МУРАДЯН, АНИ СИМОНЯН – *Фабрикация реальности и производство вражды: язык и конструирование военного дискурса* –** Эскалация от межличностных столкновений до системного государственного насилия является реальностью, искусно выстраиваемой с помощью языка. В современном цифровом мире грань между свободой выражения мнений и преднамеренной речевой агрессией или языком вражды опасно размылась, что позволяет политическим лидерам и средствам массовой информации разжигать военный дискурс с помощью мультимодальных инструментов. В связи с этим в данной статье исследуются сложные механизмы языка вражды и его способность манипулировать общественным сознанием и фабриковать согласие на враждебность. Используя дискурс-анализ (включая нарративный анализ, критический дискурс-анализ, мультимодальный анализ) в качестве основной методологии, исследование выявляет проявления языка вражды, которые представляют оппонентов как экзистенциальные угрозы посредством системной предвзятости и манипуляций. Полученные результаты свидетельствуют о том, что лингвистическое «промывание мозгов» обеспечивает моральное оправдание агрессии, и подчеркивают, что понимание сути провокационного языка

является жизненно важной защитой общества. В эпоху, когда социальные сети диктуют границы истины, декодирование военного дискурса необходимо для противостояния поляризации и сохранения общей объективной реальности.

**Ключевые слова:** *язык вражды, военный дискурс, провокационный язык, фальсифицированные данные, дискриминация, ин-группа/аут-группа*

**Ethics Statement**
The authors confirm that all ethical requirements regarding the research have been met.

**Conflict of Interest Statement**
The authors confirm that there is no conflict of interest.

**References**

ECRI (European Commission against Racism and Intolerance). (2015). *ECRI General Policy Recommendation No. 15 on Combating Hate Speech*. Council of Europe. https://www.coe.int/en/web/european-commission

Gee, J. P. (2011). *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method. London:* Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203847886

Güvengez, S., Özkan, Ş., Saç, E., Sert, G., Söyler, M., & Tekin, F. (2020). *Hate speech and discriminatory discourse in media 2019 report*. Istanbul: Hrant Dink Foundation Publications.

Hanaachi, A. (2023). Spread of Hate Speech and Non-acceptance of the Other – From Social Factors to Political exploitation. *International Military Council on Climate and Security (IMCTC)*. https://www.imctc.org/en/eLibrary/Articles/Pages/article20122023.aspx

Hodges, A. (2015). War language. *The International Encyclopedia of Language and Social Interaction*, 1-10. London: John Wiley & Sons. https://doi.org/10.1002/9781118611463.wbielsi077

Phillips, N. & Hardy, C. (2002). *Discourse Analysis: Investigating Processes of Social Construction*. SAGE Publications, Inc. https://doi.org/10.4135/9781412983921

Shaw, S. E. and Bailey J. (2009). Discourse analysis: what is it and why is it relevant to family practice? *Family Practice*, 26, 413-419. doi:10.1093/fampra/cmp038

**Sources of Data**

Aliev, I. (2022, July 15). War was inevitable, Minsk group dead. Aliev's speech on Hetk. https://hetq.am/en/article/145646

Natiqqizi, U. (2022, October 18). Azerbaijan public TV enlists singing children to insult Macron. Eurasianet. https://eurasianet.org/azerbaijan-public-tv-enlists-singing-children-to-insult-macron

Putin, V. (2025, June 20). Plenary session of the 28th St. Petersburg International Economic Forum. Speech and Q&A. St. Petersburg, Russia. http://en.kremlin.ru/events/president/news/77222

Zelensky, V. (2022, April 14). An Interview to Clive Myrie on the BBC. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=qCSt1GDG-JI

Zelensky, V. (2022, April 14). Blood money being paid for the Russian oil. BBC news article. https://www.bbc.com/news/world-europe-61107725

Zelensky, V. (2022, April 14). Russian Oil is being paid for with blood money. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=qCSt1GDG-JI

Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն
2026, Vol. 17, No. 2 (50), հունիս, 79-91
https://doi.org/10.46991/BYSU.B/2026.17.2.079

# Discourse-Pragmatic Functions of Appositive Relative Clauses as Parenthetical Constructions

**ASTGHIK CHUBARYAN** [*]
*Yerevan State University*
**Marine Evoyan** [**]
*Vanadzor State University*

**Abstract**. Appositive relative clauses (ARCs) are conventionally described as a backgrounding device: the main clause carries the point of the utterance, while the appositive adds material the hearer could, in principle, do without. The present article considers to what extent that description is accurate. Drawing on Chafe's (1976) notion of information packaging, on the grounding distinction proposed by Hopper and Thompson (1980) and on relevance-theoretic accounts of inference, we examine attested examples from the Corpus of Contemporary American English (COCA) in the light of Loock's (2010) typology of relevance, subjectivity and continuative ARCs. The analysis is arranged as a progression from the most backgrounded type to the least. Relevance ARCs adjust what the addressee is assumed to know, establish the standing of an antecedent, and leave relations of cause, justification or concession for the hearer to infer. Subjectivity ARCs open a commentary level alongside the referential content of the main clause, either through overt evaluative and modal marking or, more covertly, through irony and presupposition. Continuative ARCs go furthest, adding an event or a step of argument that carries the same informational weight as the main clause, so that both clauses belong to the foreground. We argue that in all three cases the meaning of the sentence cannot be reduced to the sum of its two propositions, and that the implicit inter-clausal relation is what determines the semantic contribution of each ARC and the variation in its illocutionary force across contexts and interlocutors.

**Keywords:** *appositive relative clauses, parenthetical constructions, foregrounding and backgrounding, information packaging, inter-clausal relations, discourse pragmatics.*

## Introduction

[*] **Astghik Chubaryan** – Professor at the Chair of English Philology of the YSU
**Աստղիկ Չուբարյան** – ԵՊՀ անգլիական բանասիրության ամբիոնի պրոֆեսոր
**Астгик Чубарян** – профессор кафедры английской филологии ЕГУ Email: astghik.chubaryan@ysu.am ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4413-6044
** **Marine Evoyan** – Lecturer at the Chair of Foreign Languages and Literature of Vanadzor State Univer- sity
**Մարինե Էվոյան** – Վանաձորի պետական համալսարանի օտար լեզուների և գրականության ամբիոնի դասախոս
**Марине Эвоян** – преподаватель кафедры иностранных языков и литературы Ванадзорского государственного университета
Email: marine.evoyan@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0009-0004-5108-4491

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 12.02.2026
Գրախոսվել է՝ 23.02.2026
Հաստատվել է՝ 09.06.2026
© The Author(s) 2025

Among the constructions that interrupt the linear flow of an English sentence, appositive relative clauses (ARCs) are probably the most familiar. A clause such as *which represents 61,000 pilots*, set off by commas after *Air Line Pilots Association International*, looks at first sight like a courtesy to the reader. It can be skipped without damaging the grammar of the host sentence, and its content is seldom the reason the sentence was produced. Grammars and usage guides have long described ARCs in these terms, and the description is not wrong. It is, however, incomplete.

The limitations of this description become apparent once ARCs are examined in connected discourse rather than in isolated sentences. In some contexts, an ARC does little more than supply a missing piece of background information. In others, however, it conveys the speaker's evaluation of what has just been said, or it advances a narrative or an argument to its next stage, in which case it can hardly be regarded as background at all. The contribution of an ARC thus depends on two factors: how its content is weighted relative to that of the main clause, and the extent to which the speaker's own point of view enters the utterance. Both are pragmatic questions, and both have received considerably less attention than the morphosyntax of the construction. The present article addresses that imbalance through three related questions. First, how is information distributed between an ARC and its main clause, and under what conditions does the appositive cease to be backgrounded? Second, what semantic relations hold between the two clauses when no conjunction marks them, and how does the hearer recover them? Third, how do ARCs make room for the speaker's attitude alongside the propositional content of the main clause? We approach these questions through Loock's (2010) distinction between relevance, subjectivity and continuative ARCs, three types that differ in their syntactic organisation, semantic properties and pragmatic functions, and we examine them against examples taken from the Corpus of Contemporary American English (COCA). The aim is to show how ARCs, while syntactically subordinate, can display substantial pragmatic independence and contribute in their own right to the semantic structure and rhetorical organisation of an utterance.

Section 2 positions ARCs between subordinate clauses and parentheticals. Section 3 sets out the analytical framework, which combines information packaging and grounding with a relevance-theoretic view of inference, and introduces Loock's typology. Section 4 describes the data. Sections 5 to 7 examine the three types in turn, moving from the most clearly backgrounded to the one that most clearly belongs to the foreground. Section 8 draws the findings together, and Section 9 concludes.

**ARCs between subordination and parenthesis**

Relative clauses are traditionally divided into two classes. Restrictive relative clauses (RRCs), also called defining or identifying clauses, narrow down the reference of their antecedent. Non-restrictive clauses, variously labelled non-defining, non-identifying or appositive (ARCs), leave the reference of the antecedent as it is and say something further about it. The literature on the second class is now extensive (Emonds 1979; Safir 1986; Fabb 1990; Burton-Roberts 1999; Del Gobbo 2007; Arnold 2007; Loock 2010; de Vries 2012; Lee-Goldman 2012), and much of it is motivated by the awkward position ARCs occupy. In form they resemble RRCs, being introduced by a relative pronoun and attached to a nominal antecedent. In behaviour they come much closer to parentheticals.

Syntactic analyses divide accordingly. One family of accounts integrates the ARC into the structure of the main clause (MC), usually as an adjunct (Jackendoff 1977). Another denies it any syntactic attachment and locates its connection with the host at the level of discourse (Emonds 1979), a position that Haegeman (1991) captures with the term "orphanage". Overviews of the debate are given in de Vries (2006: 231–4), Loock (2010: 21–35) and Heringa (2011: 122–9). Whichever analysis is preferred, the debate makes it clear that ARCs are at most loosely integrated into their hosts.

This loose integration is the property ARCs share with parenthetical constructions, and it explains why they have so often been treated as one of the most thoroughly investigated forms of parenthesis (Jackendoff 1977: ch. 7; Sells 1984; McCawley 1988: ch. 13; Demirdache 1991; Del Gobbo 2003; Potts 2005). Emonds (1979: 216) points to the "essential similarity between parentheticals and appositive relatives". Safir (1986) treats both as "extra" constituents attached to sentences that are independently grammatical, and accounts for them at the level of his proposed LF. Some descriptions go further and grant ARCs a status close to, or identical with, that of independent clauses. For Fowler & Fowler (1949: 85), an ARC inserts an "independent comment, description or explanation", and Emonds (1979) describes such clauses as "interpolated" at the level of discourse.

These observations raise a question that syntactic work leaves open. If an ARC is only loosely tied to its host, what determines the weight its content receives when the sentence is interpreted? The semantics and pragmatics of ARCs remain much less studied than their morphology and syntax, and it is this side of the construction that the present study addresses.

**Analytical framework**

***Information packaging and grounding.*** Our starting point is Chafe's (1976) notion of *packaging*, a term he uses for "the kind of phenomena at issue, with the idea that they have to do primarily with how the message is sent and only secondarily with the message itself" (1976:28). The underlying idea is that the same information can be expressed in more than one syntactic form, and that the speaker's choice among these forms is constrained by semantic and pragmatic factors arising from the interaction of linguistic and extralinguistic circumstances. Choosing an ARC rather than a separate sentence or a coordinate clause is one such packaging decision.

The decision is usually taken to signal a difference in informational status. Loetscher (1973) and Cornilescu (1981) contrast the *"hot news"* of the MC with the *"not so hot news"* of the ARC, using the opposition to gauge how much each clause adds to the communicative significance of the utterance. Cotte (1997: 134–135) credits ARCs with a certain value while also stressing their degree of subordination, a combination that reflects their partial integration into the MC. Loock (2010) likewise regards the ARC as a syntactic resource for backgrounding, its content carrying less informational weight than that of the MC.

Loock does not stop at this observation, however. His interest lies in the motive behind the choice, which he frames as two questions: "Why do speakers use such a syntactic structure? What do they intend to convey when they make this particular linguistic choice?" His answer turns on the interaction between the two propositions, since it is this interaction that governs how the embedded content is understood and weighed against the meaning of the utterance as a whole. If the MC expresses P and the ARC expresses Q, the sentence does not simply assert *P & Q*. An ARC allows the speaker to link two propositions while leaving the semantic relation between them unstated, for the hearer to infer, so that the sentence ends up communicating more than the plain combination of its parts. Relations such as causality, consequence and concession, recovered in this way, help to explain why a speaker selects an ARC rather than, for instance, a coordinated clause. Their recovery depends to a large extent on co-text and context interacting with the encyclopedic knowledge the addressee is presumed to have (Loock 2010). Backgrounding, in other words, is not the same as insignificance. Even when the content of the ARC is assigned to the background and that of the MC to the foreground, the way the embedded proposition is perceived, valued and integrated can substantially affect the informational status of the MC itself.

To describe these weightings more precisely, we draw on the concept of *grounding* developed by Hopper and Thompson (1980). In their account, foregrounded clauses are those "comprising the backbone or skeleton of the text, forming its basic structure," while backgrounded clauses "put flesh on the skeleton, but are extraneous to its structural coherence" (Hopper &

Thompson 1980:281). Two diagnostics follow from this. Foreground clauses normally occur in temporal order, so that, in Labov's formulation, "a change in their order will result in a change in the temporal sequence of the original semantic interpretation" (Labov 1972:360). Background clauses are bound by no such order and can be left out without the utterance losing its structural coherence (Hopper & Thompson 1980: 282). It is also generally accepted that English relative clauses are not confined to the background and may convey foregrounded information (Depraetere 1996), a phenomenon Thompson (1987) calls "narrative subordination". The grounding framework therefore gives us a means of testing, case by case, whether a given ARC is doing background work or not.

***Relevance and inference.*** The second strand of the framework concerns how hearers work out what an ARC contributes. Grice's (1975) Cooperative Principle supplies two pertinent maxims. The Maxim of Relation requires contributions to be relevant, and the Maxim of Quantity requires the speaker to give the information that is needed without overestimating or underestimating the hearer's knowledge of the topic. Successful communication thus depends on a balance between the speaker's encoding of the message and the hearer's decoding of it, and much of the responsibility for that balance lies with the speaker, who has to fit the utterance to what the hearer is presumed to know so that it is neither obvious to the point of redundancy nor unduly hard to follow.

Sperber and Wilson (1986: 158) reformulate relevance in terms of costs and benefits. The information a speaker means to convey must be worth the effort the hearer spends processing it, and the form of the message must be the most effective way of conveying it. Relevance is accordingly a comparative notion governed by two factors that pull in opposite directions: an assumption is more relevant the greater its contextual effects and the smaller the effort needed to process it, and less relevant as the processing demands rise (Sperber and Wilson 1986: 125). On this view, an ARC that leaves its relation to the MC unstated still adds to what is communicated, because the hearer's inference feeds into an *explicature*, an enriched, context-sensitive interpretation built up through decoding, disambiguation, reference resolution and further pragmatic processes. Interpreting a sentence containing an ARC therefore involves more than putting together the content of its two clauses (Khalifa 1999: 27–28; Cornilescu 1981).

***Loock's typology.*** Loock (2010) organises the discourse functions of ARCs into three principal categories, which give their names to three types: relevance appositive relative clauses (RARCs), subjectivity appositive relative clauses (SARCs) and continuative appositive relative clauses (CARCs). With respect to grounding, RARCs and SARCs are the more conventional members of the class, since they provide contextual support, background detail or commentary on the MC. CARCs are the exception. Their content matches that of the MC in informational status, typically adding the next event in a narrative sequence (Huddleston & Pullum 2002: 1064), so that both clauses receive a foregrounded reading even though they remain semantically interdependent. This lack of an informational hierarchy has led some scholars to attribute to CARCs syntactic properties associated with independent clauses (Emonds 1979), and Loock (2010) suggests that the relative pronoun introducing a CARC behaves more like a coordinating element than a marker of subordination.

For the purposes of this study we find it useful to read the three types as points along a cline of informational weight. At one end stands the RARC, the prototypical backgrounding device. The SARC occupies a middle position, adding a second, evaluative layer to the utterance. At the other end is the CARC, which joins the MC in the foreground. Sections 5 to 7 follow this order.

**Data and method**

The examples analysed below are attested sentences from the Corpus of Contemporary American English (COCA; Davies 2008–). They come from the academic, newspaper and

magazine sections of the corpus and date from 1998 to 2019. Each is quoted as a complete sentence, and the ARC under discussion is given in bold. The examples are used illustratively rather than as a basis for frequency claims. The analysis is contextual-semantic and pragmatic: for each example we consider the informational status of the ARC relative to its MC, the relation between the two propositions, and the cues (connectives, adverbs, modal markers and lexical choices) that guide the hearer towards that relation.

**Relevance ARCs: adjusting what the hearer knows**

RARCs are the most frequent subtype of ARC in both spoken and written discourse (Loock 2010). In relevance-theoretic terms their main function is to reduce the hearer's processing effort, and speakers often use them for exactly this purpose. Cornilescu (1981: 58) describes them as the means by which speakers separate "hot news", the primary foregrounded information, from "not so hot news", the supplementary background material. A RARC does two things at once. It keeps the message clear and relevant for recipients who lack the relevant background, and it spares those who already have that background a separate and redundant statement. Loock (2010) identifies three discourse strategies served by RARCs: levelling the shared cognitive space, legitimising the antecedent, and providing explanation, justification or concession. We consider them in turn.

***Levelling the shared cognitive space.*** Loock (2010) defines the characteristic function of the RARC as follows: "The insertion of an ARC serves to provide supplementary information that compensates for discrepancies in shared knowledge. The addressees may not be familiar with the referent or the content of the ARC (hearer-new information), so the speaker aims to level the shared knowledge and reduce the gap between informed addressees (for whom the information is hearer-old) and uninformed addressees (for whom it is hearer-new)." Examples (1) and (2) show the strategy at work in news reporting and in academic prose, where the writer cannot know what each reader already knows.

(1) *Last week, Air Line Pilots Association International,* ***which represents 61,000 pilots****, urged Trump to take the " necessary steps to immediately end the shutdown of government agencies that is adversely affecting the safety, security and efficiency of our national airspace system. "* [COCA, News, 2019]

(2) *The state-owned Chinese Academy of Sciences,* ***which owns Legend computer****, also has unveiled the world's twenty-fourth fastest commercial supercomputer, Deepcomp 1800, as a sign of its capabilities.* [COCA, Academic, 2004]

In (1) the antecedent is a proper noun, *Air Line Pilots Association International*, which some readers will recognise and others will not. The RARC *which represents 61,000 pilots* is hearer-old for the first group and hearer-new for the second, and for the second group it is what makes the sentence interpretable. Without it, the weight of an appeal addressed to the President by this body would be hard to judge. The writer anticipates a possible gap in background knowledge between informed and uninformed readers and closes it in passing, which strengthens the coherence of the utterance without interrupting the report.

Example (2) works somewhat differently. *The Chinese Academy of Sciences* can be identified from its name alone, and the premodifier *state-owned* already tells the reader what kind of body it is, so the RARC *which owns Legend computer* is not needed to identify the antecedent. What it supplies is a fact about the Academy's commercial holdings that is likely to be hearer-new for many readers. Knowing that the Academy exists does not imply knowing that it owns a computer manufacturer, and it is precisely this detail that explains why a scientific institution should be unveiling a commercial supercomputer. Here the RARC narrows the gap in shared knowledge not about who the antecedent is but about why it is relevant at this point.

In both cases the RARC enlarges the semantic content of the antecedent and improves the audience's understanding of it, while remaining syntactically dependent and semantically backgrounded. Its contribution is to bring all readers, informed or not, to the point where the MC can be understood as intended.

***Legitimising the antecedent.*** A second use of the RARC is to show why a particular antecedent deserves its place in the discourse. Mentioning a person or an institution in the MC does not, by itself, tell an unfamiliar hearer who that is or why that person's view should count. The RARC supplies the credentials: details that establish the antecedent's credibility, authority or relevance, and so present it as a legitimate participant in the discourse, someone with grounds for offering an opinion, a judgment or a piece of information. The message as a whole becomes more meaningful and more coherent for every listener as a result (Loock 2010).

(3) *" He has probably been our most efficient judge, both in terms of getting out his opinions and getting to the heart of the issue, " Circuit Judge Lanier Anderson of Macon,* ***who has served on the appeals court since 1979****, said of Fay.* [COCA, News, 1998]

(4) *" I don't think we have complete answers yet as to why this happens, " says Naomi Roht-Arriaza,* ***who teaches international human rights law at the University of California's Hastings College of Law in San Francisco****.* [COCA, News, 1999]

The MC of (3) reports a favourable assessment of a fellow judge, Fay, as probably the most efficient member of the court. A reader who does not know Judge Anderson has no particular reason to give this assessment much weight. The RARC *who has served on the appeals court since 1979* provides the reason by invoking his long service on the same court, which puts him in a position to compare its judges. By supporting the antecedent's epistemic standing, the RARC lends both authority and coherence to the statement, and it does so above all for readers who lack the contextual background.

In (4) the legitimising work rests on professional expertise rather than on length of service. The MC quotes Naomi Roht-Arriaza's remark that complete answers are not yet available. The RARC *who teaches international human rights law at the University of California's Hastings College of Law in San Francisco* tells the reader why that remark is worth reporting, by identifying her as a specialist in the field. Coming from a specialist, even an admission of uncertainty is informative, and readers are thus given grounds to treat her assessment as credible and informed.

***Explanation, justification and concession.*** The third strategy exploits the implicit inter-clausal link most directly. Here the RARC explains or justifies the content of the MC, or introduces a contrast with it, but without the conjunctions, such as *because* or *although*, that would mark the relation explicitly in other clause types. A RARC may account for an event reported in the MC, give grounds for the speaker's view that something is important or acceptable, or concede a limitation or contrast. The relation is left to be inferred from context, and once inferred it subtly reframes the MC or its antecedent, making the message as a whole more relevant and more informative. Through this implicit connection the speaker communicates more than the two clauses would convey if simply added together (Loock 2010). In the terms introduced in Section 3.2, the inferred relation becomes part of the explicature of the utterance.

(5) *Charles' idea to grant opportunities for resentencing after 15 years would apply only to the federal prison system,* ***which represents a tiny fraction of the estimated 2.3 million incarcerated people across the country****.* [COCA, Magazine, 2019]

(6) *The freight railroads say indemnification merely protects them from risks they would not face if Congress had not insisted that Amtrak,* ***which owns little track of its own****, use their rails.* [COCA, News, 2004]

Read in isolation, the RARC *which represents a tiny fraction of the estimated 2.3 million incarcerated people across the country* in (5) could be taken as a plain statistical note on the federal prison system. In context it does more than describe its antecedent. The MC presents a proposal for resentencing and restricts it, through *only*, to the federal system, and the RARC turns that restriction into a concession, which can be spelled out as *although the idea would open the way to resentencing, it would reach very few of those in prison*. No concessive connective appears, yet the opposition between the ambition of the proposal and its limited reach is exactly what the clause is there to convey.

The relation in (6) is causal, though again there is no *because*. The MC reports the freight railroads' complaint that Congress obliged Amtrak to use their rails, and the RARC *which owns little track of its own* explains why such an obligation arose in the first place. Made explicit, the inference runs: "Because Amtrak owns little track of its own, it has to run its trains on rails that belong to the freight railroads". Leaving the causal link unmarked allows the writer to supply the explanation in passing, and leaves the reader to arrive at the appropriate interpretation from the context.

Across all three strategies, then, RARCs remain background clauses in the grounding sense, yet their contribution is far from incidental. They adjust what the hearer knows, establish the standing of the antecedent, and carry relations such as concession and cause that the MC alone does not express, increasing both the information the message conveys and its pragmatic coherence.

**Subjectivity ARCs: adding a commentary level**

With SARCs the speaker moves from report to commentary. A SARC expresses the speaker's or writer's own position on the proposition in the MC through a personal judgment or attitude, and in doing so further characterises or qualifies the content of the host clause. The evaluation may be overt or implicit. Loock (2010) observes that ARCs allow speakers to give opinions, comments or judgments on the propositional content of the MC, sometimes without being aware that they are briefly leaving the main line of discourse, and so create "a break between two levels: the referential/objective level vs. the commentary/subjective level. The ARC contains markers of modality, such as modal auxiliaries, vocabulary denoting judgment or appreciation." He further distinguishes explicit from implicit subjectivity, and we follow that division here.

**Explicit subjectivity** is signalled by recognisably evaluative or judgmental expressions, through which speakers state their own opinions or report the views of others. Examples (7) and (8), both from academic writing, illustrate it.

(7) *We thus witness the participation of leading members of the Eastern District's legal community in running the bankruptcy slave trade,* ***which perhaps is not surprising*** *given that " the characteristics of individuals who profited from the 1841 Bankruptcy Act were usually those of insiders -- either to the workings of the bankruptcy system in a given place, or to the particular circumstances of individual bankruptcies. "* [COCA, Academic, 2018]

(8) *We don't have a social worker anymore,* ***which I think, in this district, is sad*** *because there are so many social work issues in the households, attendance issues that really fall under that realm.* [COCA, Academic, 2015]

Both SARCs attach an evaluation to a factual assertion and keep the two clearly apart. The MC states what is the case, and the SARC proposes how the reader should regard it. Where the two examples differ is in how firmly the evaluation is put.

In (7), the MC reports that leading members of the Eastern District's legal community took part in running what the author calls the bankruptcy slave trade. The SARC *which perhaps is not surprising* presents this involvement as something to be expected, but does so cautiously. The adverb *perhaps* hedges the judgment, and the negated form *not surprising* stops short of calling the involvement predictable, so that the comment reads less as a firm opinion than as a courteous suggestion. The *given that* clause which follows supplies the grounds for it and indirectly encourages the reader to accept the involvement as normal or expected.

The SARC in (8), *which I think, in this district, is sad*, is more openly personal. Rather than reporting a fact, the speaker passes judgment on the loss of the social worker. The epistemic marker *I think* grounds the assessment in the speaker's own view, and the evaluative adjective *sad* names the attitude outright, with no hedge to soften it. The inserted phrase *in this district* narrows the judgment to local circumstances, and the *because* clause that follows justifies it by pointing to the social work issues in the households concerned. The comment is therefore considerably more direct than the one in (7).

Both SARCs, then, depart from factual exposition to introduce evaluation, but in (7) the evaluation is conveyed subtly and tentatively, while (8) articulates a recognisably personal opinion. The difference affects how far readers are drawn towards the speaker's particular view of the matter under discussion.

**Implicit subjectivity** conveys the speaker's attitude without stating an evaluation. The viewpoint is embedded in the wording and has to be inferred rather than read off the surface, so that an assertion may appear objective while communicating a personal judgment, one that readers can overlook and come to accept as fact. Where explicit subjectivity makes its evaluative orientation plain, implicit subjectivity offers a seemingly neutral account and lets the stance come through indirectly. How it is interpreted depends on the situational context and on the relationships among participants, and presuppositions and the framing of information often contribute to the effect. Loock (2010) places such cases between relevance and subjectivity ARCs: "Sometimes the subjectivity is so implicit that we need to create an extra subcategory of ARCs between relevance and subjectivity ARCs. ... We consider such ARCs as an exploitation of the complex inter-clausal link we mentioned earlier. Such a technique enables the speaker to say things without encoding them linguistically but paving the way for inferences that readers are meant to make." Example (9), from a newspaper text, is a case in point.

(9) *They'll just buy back more of their stock instead,* ***which, of course, they've been doing at a record pace the past year***. [COCA, News, 2018]

The SARC *which, of course, they've been doing at a record pace the past year* contains no evaluative predicate, and on the surface it simply adds a fact about recent share buybacks. It is nevertheless anything but neutral. Its subjectivity is carried by presupposition and a dry irony. The parenthetical *of course* presents the information as something the reader already knows and expects, and so presupposes a shared, sceptical view of how the companies in question behave. Together with *just* and *instead* in the MC, it implies that buying back stock is the predictable and less desirable use of the money, although nothing in the sentence says so. It is this divergence between the factual wording and the implied criticism that turns an apparently objective remark into a comment.

SARCs therefore bring the speaker's perspective into the discourse both overtly and covertly, with effects that range from courteous comment and observation to pronounced evaluation and irony. Which effect is achieved depends on how readers understand, interpret and respond to the content of the MC on which the SARC comments.

**Continuative ARCs: joining the foreground**

CARCs stand at the far end of the cline. Their content is not background to the MC but continuous with it: the relative clause introduces a further event, a further consequence or a further step in an argument, and in doing so becomes part of the foreground. Our analysis of this type builds on the general observation that English relative clauses can convey foregrounded information (Depraetere 1996) and seeks to show this capacity at work in CARCs, in line with what Thompson (1987) calls "narrative subordination". The four examples below come from academic prose and magazine journalism, and in each the narrative dynamism generated by the CARC makes its continuative function easy to recognise.

(10) *This new connection then led to broader and cheaper supply,* ***which subsequently spurred further demand****.* [COCA, Academic, 2019]

(11) *The survivor crawled home through miles of jungle to alert his fellow warriors,* ***who then counterattacked****.* [COCA, Magazine, 2014]

(12) *Warren told me she attributes this to the disillusionment surrounding Dodd-Frank, which ushered in a range of new regulations but left the details to regulators,* ***who promptly caved****.* [COCA, Magazine, 2013]

(13) *Amazon e-mails a receipt to Suffolk University's head of technical services,* ***who then catalogs the e-book for the local integrated library system****.* [COCA, Academic, 2012]

What the four examples share is narrative dynamism. In each, the CARC carries the discourse forward from the proposition of the MC to a new proposition while keeping the progression of ideas coherent. Although syntactically subordinate to and dependent on their MCs, these clauses show considerable pragmatic autonomy. They introduce new information that the reader needs in order to follow the developing narrative or argument, and that information carries as much weight as the MC instead of serving as an aside. Each CARC sustains topical continuity and supports the sequential organisation of the text, reinforcing both the unity of the topic and the coherence of the passage. Beyond this common ground, however, the examples differ clearly in how they relate to their MCs and in how they move the discourse on.

Example (10) builds an explicit chain of cause and effect, in which a new connection led to broader and cheaper supply and the improved supply in turn increased demand. The CARC *which subsequently spurred further demand* is foregrounded because it adds a new proposition closely tied, causally and temporally, to what precedes it. Its pragmatic contribution is to complete the causal chain and to present the final consequence as an integral part of the explanation. The verb *spurred* specifies the causal link, while the adverb *subsequently*, echoing *then* in the MC, reinforces the temporal and causal sequence and ties the CARC back into the ongoing discourse. Far from playing a subordinate descriptive or restrictive role, the clause adds propositional content that substantially enriches the semantic structure of the utterance.

In (11) the progression is purely temporal. The MC narrates one event, the survivor's journey home to alert his fellow warriors, and the CARC *who then counterattacked* narrates the next, with a change of agent from the survivor to the warriors. The adverb *then* places the second event after the first, and the order of the two clauses mirrors the order of the events, which is the property Labov (1972) associates with narrative clauses. Reversing them would change the story, and leaving the CARC out would deprive the sentence of its outcome.

Example (12) shows that the dynamism of a CARC need not be simply temporal or causal. The sentence contains two ARCs. The first, *which ushered in a range of new regulations but left the details to regulators*, supplies background on Dodd-Frank, and it is the second, *who promptly caved*, that is continuative. It does more than describe the noun phrase *regulators*. By reporting

what the regulators went on to do, it sets the outcome against the expectation raised by *a range of new regulations*, and so completes the explanation of the disillusionment mentioned in the MC. The adverb *promptly* and the informal verb *caved* sharpen the contrast between what the law promised and what followed. The contribution of the CARC is rhetorical as much as chronological: instead of simply moving events forward, it delivers the point on which the argument of the sentence turns.

Example (13) describes a procedure rather than a single occasion, and its CARC, *who then catalogs the e-book for the local integrated library system*, likewise goes beyond description. Both clauses are in the simple present with generic reference, and together they set out two successive stages of a routine workflow, the second of which is carried out by the person introduced at the end of the first. *Then* appears again as a resumptive adverb, but here it marks the next step in a procedure rather than a sequence of past events.

CARCs, in sum, keep the discourse moving and place additional propositional content in the foreground, but they do so by way of quite different relations, from causal connection and temporal progression to rhetorical opposition and the ordering of procedural steps.

**Discussion**

Taken together, the three types show that the familiar picture of the ARC as a backgrounding device holds for only part of the class, and even there only in a qualified sense. Table 1 summarises the findings.

**Table 1.** Informational status and pragmatic functions of the three ARC types

| Type | Informational status | Main pragmatic functions | Relation to the MC | Examples |
|---|---|---|---|---|
| RARC | Background | Levelling shared knowledge; legitimising the antecedent; explanation, justification or concession | Implicit cause and concession | (1)–(6) |
| SARC | Background, on a separate commentary level | Explicit evaluation, hedged or direct; implicit stance through irony and presupposition | Evaluation of the MC proposition | (7)–(9) |
| CARC | Foreground, on a par with the MC | Advancing a narrative or an argument | Cause, temporal sequence, contrast, procedural sequence | (10)–(13) |

Three points follow from the analysis. The first is that syntactic dependence is a poor guide to informational weight. Every clause examined here is formally subordinate, yet their pragmatic independence ranges from modest, as with RARCs that fill a gap in the hearer's knowledge, to considerable, as with CARCs that carry the next event or the next step of an argument. The grounding diagnostics of Section 3.1 make the difference visible. The RARCs in (1) to (4) could be omitted without loss of structural coherence, whereas omitting the CARCs in (10) and (11) would leave the sequence each passage sets out to describe incomplete.

The second point is that what unites the three types is not a common informational status but a common mechanism. In every case the relation between P and Q is left implicit, and it is the

hearer's recovery of that relation, whether it is concession, cause, evaluation or sequence, that gives the ARC its semantic contribution. This is why the meaning of a sentence containing an ARC exceeds the combination of its two propositions, and why one and the same construction can serve purposes as different as identifying an institution (1), conveying an unstated criticism (9) and completing a causal explanation (10).

The third point is that, because so much depends on inference, the force of an ARC is not fixed. Its contribution, and the illocutionary force it lends to the utterance, varies with the communicative context and with the knowledge and relationship of the interlocutors. The RARC in (1) is hearer-new for one reader and redundant for another; the hedged evaluation in (7) may pass almost unnoticed or be taken as an invitation to agree; and the implied criticism in (9) depends on the reader sharing the expectation the writer takes for granted.

**Conclusion**

This study has examined the discourse-pragmatic functions of appositive relative clauses as parenthetical constructions, using Loock's (2010) typology and attested examples from COCA. The findings suggest that the peripheral status traditionally assigned to ARCs understates what they do. RARCs supply background, but in doing so they level the knowledge of different addressees, legitimise antecedents and convey relations such as cause and concession by implication, drawing on the situational context. SARCs open a commentary level beside the referential content of the MC and convey the speaker's perspective through effects that range from courteous comment to irony, shaped by how the hearer interprets the MC. CARCs present foregrounded information despite their syntactic subordination and advance the discourse through causal, temporal, contrastive and procedural relations. In all three types, structural dependence coexists with considerable pragmatic independence, and it is this combination that allows ARCs to enrich discourse across a wide range of communicative contexts. A natural extension of the present work would be a quantitative study of how the three types are distributed across registers.

**ԱՍՏՂԻԿ ՉՈՒԲՔՐՅԱՆ, ՄԱՐԻՆԵ ԵՎՈՅԱՆ** – ***Ոչ սահմանափակող որոշիչ երկրորդական նախադասությունների խոսույթային գործաբանական գործառույթները որպես միջանկյալ կառույցներ*** – Հոդվածում քննության են առնվում ոչ սահմանափակող որոշիչ երկրորդական նախադասությունների խոսույթային գործառույթները՝ Չեյֆի (Chafe, 1976) տեղեկատվության կառուցվածքավորման տեսության շրջանակում: Այս մոտեցմամբ գլխավոր և ոչ սահմանափակող որոշիչ երկրորդական նախադասությունները էապես տարբերվում են իրենց տեղեկատվական կարգավիճակով. գլխավոր նախադասությունն արտահայտում է առաջնային բովանդակությունը, իսկ ոչ սահմանափակող որոշիչ երկրորդական նախադասությունը հաղորդում է ֆոնային տեղեկատվություն: Ուստի ամբողջ ասույթի մեկնաբանության համար վճռորոշ է գլխավոր նախադասության դերը: Ոչ սահմանափակող որոշիչ երկրորդական նախադասությունների ձևաբանական ու շարահյուսական առանձնահատկությունները լայնորեն հետազոտվել են, մինչդեռ դրանց իմաստաբանական արտահայտումն ու գործաբանական մեկնաբանությունը դեռևս համեմատաբար քիչ են ուսումնասիրված: Ըստ Լուքի (Loock, 2010) դասակարգման՝ ոչ սահմանափակող որոշիչ երկրորդական նախադասությունները լինում են երեք տեսակի՝ շարունակական (continuative appositive relative clauses, CARCs), առնչական (relevance appositive relative clauses, RARCs) և սուբյեկտիվ ոչ սահմանափակող որոշիչ երկրորդական նախադասություններ (subjectivity appositive relative clauses, SARCs): RARCs-ը և SARCs-ը սովորաբար հաղորդում են հավելյալ տեղեկություն՝ ապահովելով ֆոնային բովանդակություն: Մինչդեռ CARCs-ը իրադարձությունները ներկայացնում են գլխավոր նախադասության հետ նույն տեղեկատվական մակարդակում, ուստի երկու նախադասություններն էլ հանդես են գալիս որպես առաջնային միավորներ: Գլխավոր ու երկրորդական նախադասությունների սահմանազատման անորոշությունը ցույց է տալիս, որ ոչ սահմանափակող որոշիչ երկրորդական նախադասությունները զուտ լրացուցիչ կամ երկրորդական բաղադրիչներ համարել չի կարելի: Նախադասությունների միջև իմաստաբանական և ժամանակագրական տարաբնույթ հարաբերություններ հաստատելով՝ դրանք

զգալի ներդրում ունեն ասույթի ընդհանուր իմաստի ձևավորման մեջ: Պատճառականություն, հետևանք, հակադրություն կամ զիջում արտահայտող այդ հարաբերություններով է պայմանավորվում ոչ սահմանափակող որոշիչ երկրորդական նախադասությունների իմաստաբանական կշիռը: Դրանք բացահայտում են այս կառույցների իլոկուտիվ ուժի փոփոխականությունը՝ կախված համատեքստից և խոսքային փոխազդեցության մասնակիցներից:

Բանալի բառեր. *ոչ սահմանափակող որոշիչ երկրորդական նախադասություններ, տեղեկատվության կառուցվածքավորում, խոսույթային գործաբանություն, առաջնային–ֆոնային փոխազդեցություն, միջանկյալ կառույցներ:*

**АСТГИК ЧУБАРЯН, МАРИНЕ ЭВОЯН – *Дискурсивно-прагматические функции аппозитивных относительных предложений как вставных конструкций.* –** Аппозитивные относительные придаточные предложения (appositive relative clauses, ARCs) традиционно рассматриваются как средство оформления фоновой информации, передающее факультативные сведения по отношению к основному пропозициональному содержанию главной клаузы. В статье проверяется правомерность такой трактовки. Опираясь на теорию информационной упаковки У. Чейфа (Chafe, 1976), разграничение основного (foreground) и фонового (background) планов П. Хоппера и С. Томпсон (Hopper & Thompson, 1980), теорию релевантности и функциональную типологию Р. Лука (Loock, 2010), автор анализирует примеры из корпуса COCA в градуальной перспективе — от наиболее фоновых конструкций к интегрированным в основной план высказывания. Придаточные релевантности восполняют лакуны в знаниях адресата, мотивируя введение антецедента и обеспечивая инференциальный вывод причинно-следственных или уступительных отношений. Придаточные субъективности создают метакоммуникативный уровень оценки (эксплицитно или через пресуппозицию и иронию). Придаточные предложения продвигают повествование или аргументацию, функционируя в основном плане высказывания наравне с главной клаузой. Обосновывается некомпозициональность семантики ARCs: общее значение не сводится к конъюнкции пропозиций, а определяется имплицитным дискурсивным отношением между клаузами и контекстуальной вариативностью их иллокутивной силы.

Ключевые слова: *аппозитивные относительные придаточные, парентетические конструкции, взаимодействие основного и фонового планов, информационная упаковка, межклаузальные отношения, дискурсивная прагматика.*

**Ethics Statement**

The authors confirm that all ethical requirements regarding the research have been met.

**Conflict of Interest Statement**

The authors confirm that there is no conflict of interest.

**References**

Arnold D. (2007). Non-Restrictive Relatives are not Orphans. Journal of Linguistics, 43, 2, 272–309.

Burton-Roberts N. (1999). Language, linear precedence and parentheticals. The Clause in English, 33–52. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Chafe W. L. (1976). Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics and point of view. Subject and Topic, 25–55. New York: Academic Press.

Cornilescu A. (1981). Non-restrictive Relative Clauses, an Essay in Semantic Description. Revue roumaine de linguistique, 26.1, 41–67.

Cotte P. (1997). Grammaire linguistique. Paris: CNED Didier Erudition.

Del Gobbo F. (2003). Appositives at the Interface. PhD dissertation, University of California, Irvine.

Del Gobbo F. (2007). On the syntax and semantics of appositive relative clauses. Parentheticals, 173–201. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Demirdache H.K. (1991). Resumptive chains in restrictive relatives, appositives and dislocation structures. Massachusetts Institute of Technology.
Depraetere I. (1996). Foregrounding in English Relative Clauses. Linguistics, 34, 699–731.
Emonds J. (1979). Appositive Relatives Have No Properties. Linguistic Inquiry, 10.2, 241–243.
Fabb N. (1990). The Difference between English Restrictive and Nonrestrictive Relative Clauses. Linguistics, 26, 57–78.
Fowler H. W., Fowler F. G. (1949). The King's English. Oxford: Clarendon Press.
Grice H. P. (1975). Logic and conversation. Studies in Syntax and Semantics III: Speech Acts, 41–58. New York: Academic Press.
Haegeman L. (1991). Parenthetical Adverbials: the radical orphanage approach. Aspects of Modern linguistics, 232–254. Tokyo: Kaitakushi.
Heringa H. (2011). Appositional Constructions. Groningen: LOT: Netherlands Graduate School of Linguistics.
Hopper P., Thompson S. A. (1980). Transitivity in Grammar and Discourse. Language 56, 251–299.
Huddleston R., Pullum, G. K. (2002). The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge: CUP.
Jackendoff R. (1977). X-bar Syntax: A Study of Phrase Structure. Cambridge, MA: MIT Press.
Khalifa J. C. (1999). A Propos des relatives appositives. Syntaxe, sémantique, pragmatique. Anglophonia, 6, 7–29.
Labov W. (1972). The transformation of experience in narrative syntax. Language in the Inner City. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
Lee-Goldman R. (2012). Supplemental relative clauses: internal and external syntax. Journal of Linguistics 48(3), 573–608.
Loetscher A. (1973). On the Role of Nonrestrictive Relative Clauses in Discourse. Papers from the Ninth Regional Meeting, Chicago Linguistic Society (April 13–15), 356–368.
Loock R. (2010). Appositive relative clauses in English: discourse functions and competing structures. John Benjamins Publishing.
McCawley J. D. (1988). The Syntactic Phenomena of English, Volume 2, Chapter 13. Chicago: CUP.
Potts C. (2005). The Logic of Conventional Implicatures. Oxford: OUP.
Safir K. (1986). Relative clauses in a theory of binding and levels. Linguistic Inquiry 17(4), 663–89.
Sells P. (1984). Syntax and Semantics of Resumptive Pronouns. Ph.D. thesis, University of Massachusetts, Amherst.
Sperber D., Wilson D. (1986). Relevance: Communication and Cognition. Oxford: Blackwell.
Thompson S. A. (1987). Subordination and Narrative Event Structure. Coherence and Grounding in Discourse, 435–454. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
Vries M. de. (2006). The syntax of appositive relativization: on specifying coordination, false free relatives, and promotion. Linguistic Inquiry 37(2), 229–70.
Vries M. de. (2012). Parenthetical main clauses – or not? On appositives and quasi-relatives. Main Clause Phenomena: New Horizons, 177–202. Amsterdam: John Benjamins.

**Data source**

Davies, M. (2008–). The Corpus of Contemporary American English (COCA). Retrieved from https://www.english-corpora.org/coca/
Akademicheskij proekt Publ. (in Russian).

Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն
2026, Vol. 17, No. 2 (50), հունիս, 92-106
https://doi.org/10.46991/BYSU.B/2026.17.2.092

# ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆԻ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆՈՐԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՆԱՐԻՆԵ ԴԻԼԲԱՐՅԱՆ*, ՄԱՆԵ ԱՂԱՋԱՆՅԱՆ**
*Երևանի պետական համալսարան*

Մեծ լուսավորիչ պատվանունը կրող Խաչատուր Աբովյանը գրականություն է մտել ոչ միայն աշխարհաբարով և Քանաքեռի բարբառով գրված երկերով, այլև գրաբարով: Նրա գրաբարագիր ժառանգության ուշագրավ մասն են կազմում ուղեգրությունների ժանրին պատկանող երկու առանցքային գործեր, որոնցից առաջինը նկարագրում է Ֆրիդրիխ Պարրոտի գլխավորած արշավախմբով դեպի սրբազան Մասիսի գագաթ վերելքի պատմությունը, իսկ երկրորդն իր աշակերտներին հասցեագրված ճանապարհորդական նոթերն են Թիֆլիսից դեպի Հայաստան ներքին խորհրդական սենատոր բարոն Հանի և նրա տիկնոջ հետ՝ Շուլավերից Լոռի, Ալեքսանդրապոլ, Անի, ապա՝ Սարդարապատ, Արմավիր և Էջմիածին: Տեղագրական և ժողովրդագրական կարևորագույն տեղեկություններ պարունակող այս ոչ մեծածավալ գրական երկերում Աբովյանը հարյուրից ավելի նորակազմ բառեր է կիրառում, որոնց զգալի մասը նորաբանություններ են, այսինքն՝ նոր հասկացությունների՝ գիտությունների, պաշտոնների, պետական-հասարակական կյանքի իրողությունների անվանումներ, որոնց մեծամասնությունը համագործածական է դարձել արդի արևելահայերենում, շրջանառության մեջ է դնում օտար նվաճողների կողմից անվանափոխված տեղանունների մոռացված բնիկ հայկական ձևերը, ստուգաբանում է դրանք: Հետազոտված նորակազմությունները ստեղծվել են գրաբարի բառակազմական և իմաստաբանական օրինաչափություններին համապատասխան: Հին հայերենի բառաստեղծման մեծ ներուժը կիրառելով՝ գրողն ապացուցում է, որ լեզվի ինքնության պահպանման կարևոր կռվանը ոչ միայն քերականական համակարգն

* **Նարինե Դիլբարյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի դոցենտ
**Нарине Дилбарян** – кандидат филологических наук, доцент кафедры истории армянского языка и общего языкознания ЕГУ
**Narine Dilbaryan** – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at the YSU Chair of History of the Armenian Language and General Linguistics
Էլ. փոստ՝ narine.dilbaryan@ysu.am ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1212-0029
** **Աղաջանյան Մանե** – ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության և ընդհանուր լեզվաբանության ամբիոնի ասպիրանտ
**Мане Агаджанян** – аспирантка кафедры истории армянского языка и общей лингвистики ЕГУ
**Mane Aghajanyan** – PhD Student at the YSU Chair of the History of Armenian Language and General Linguistics Էլ. փոստ՝ mane.aghadzhanyan@ysu.am ORCID ID: https://orcid.org/0009-0002-1001-2024

Ստացվել է՝ 13.05.2026
Գրախոսվել է՝ 18.05.2026
Հաստատվել է՝ 09.06.2026

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.
© The Author(s) 2026

է, այլև ամենից առաջ բառապաշարը, որն ունակ է արտացոլելու ժամանակի բոլոր փոփոխությունները։

**Բանալի բառեր –** *Խաչատուր Աբովյան, ուղեգրություններ, գրաբար, արդի արևելահայերեն, բառապաշար, նորակազմություններ, նորաբանություններ, եզրույթներ*

***Ներածություն***

1829-1838 թթ. Խաչատուր Աբովյանը, լինելով կրթյալ և նվիրյալ հոգևորական, իր տարբեր ժանրերի գրական երկերը գրում է հին հայերենով՝ գրաբարով։ Բանասիրական և պատմական տեսանկյունից չափազանց ուշագրավ այս շրջանին են պատկանում նրա կարևորագույն ուղեգրությունները, ամենից առաջ «Ճանապարհորդութիւն պարոն պրոֆեսսոր Պարրոտի եւ Խաչատուր դպրի Աբովեան։ Համառօտ ստորագրութեամբ հանդերձ Արարատեան լերին, որ է ՄԱՍԻՍ», այն թվագրված է. «Ի 1829 ամի Տեառն, ի սեպտեմբերի 9, ի Սուրբ Էջմիածին», ապա՝ «Առ բարեսնունդ եւ սիրելի աշակերտս իմ», վերջինս գրվել է «ի 25 մայիսի 1838 ամին, յէջմիածին»։ Ինչպես ակնհայտ է վերնագրից, այն նախատեսված է աշակերտների համար, ըստ էության յուրօրինակ ուղեցույց է, պատմական, ազգագրական ու տեղագրական հարուստ տեղեկություններ պարունակող ուսուցողական նյութերի ժողովածու, որոնց միջոցով ամենայն հայոց ուսուցիչ դարձած Աբովյանը ձգտում է հայ աշակերտների մեջ արթնացնել ու ձևավորել հայրենագիտություն և հայրենատիրություն՝ Լոռիից Փամբակ, ապա՝ Անիից Արմավիր, Սարդարապատ, Էջմիածին ու Երևան։ Խ. Աբովյանը հիշյալ ուղեգրությունների միջոցով ձևակերպում է բանաձևային հստակեցում ունեցող պատգամ՝ հայրենիքը սիրում են ճանաչելով. *«Քանի՛ցս, քանիցս ամօթ կալաւ զիս՝ զի օտար կին ոք ի հարցանելն զանուան տեղեաց պատահելոց մեզ՝ մնայի ափիբերան։ Այս խրատ լիցի մեզ, սիրելի ընկերակիցք իմ, զի ուր և լիցուք, ջանադիր լիցուք քաջ նկատել և իմանալ զանուանս և զպատմութիւն այնոցիկ և տարաբախտութիւն ազգին մերոյ, բայց ես լռեմ»*[1]*։*

Գրաբարով է թարգմանված նաև Ֆրիդրիխ Պարրոտի «Ուղևորություն դեպի Արարատ» գիրքը, որն Աբովյանը սկսել է 1835 թվականի մարտի 27-ից, բայց անավարտ է թողել։ Նշենք, որ ուղեգրական բովանդակության այս ինքնուրույն և թարգմանական գործերը լույս են ընծայվել Խաչատուր Աբովյանի երկերի լիակատար ժողովածուի յոթերորդ հատորում՝ համապատասխան ծանոթագրություններով, որոնց մի մասը կարևոր արձանագրումներ են պարունակում Աբովյանի լեզվաբանական հայացքների և հայոց նոր գրական լեզվի զարգացման մասին նրա պատկերացումների ու ձգտումների վերաբերյալ[2]։ Եվ միայն

[1] **Աբովյան Խ.** (2025)։ Ուղեգրություններ, Խ. Աբովյանի տուն-թանգարան, Եր., էջ 70։

[2] Տե՛ս **Աբովյան Խ.** (1956)։ Երկերի լիակատար ժողովածու, 7-րդ հատոր, Հայկական ՍՍՌ հրատարակչություն, Եր.։

շուրջ 70 տարվա դադարից հետո բոլորովին վերջերս Խ.Աբովյանի տուն-թանգարանի ջանքերով առանձին գրքով լույս տեսան Խ.Աբովյանի ուղեգրությունները, ընդ որում՝ առաջին անգամ գրաբարից աշխարհաբարի են փոխադրվել գրաբարով գրված վերոնշյալ երկու ուղեգրությունները[3]:

Մեր այս հետազոտությունը նվիրված է մեծատաղանդ գրողի ուղեգրությունների լեզվի բառապաշարին, որի միջոցով կփորձենք բացահայտել, թե հին հայերենի վերակենդանացման և վերստին ժողովրդախոսակցական լեզու դարձնելու ուղղությամբ ինչպիսի ծրագրեր է ունեցել Աբովյանը և, ի վերջո, ինչու է հրաժարվել այդ ճանապարհից՝ հին հայերենի հիմքի վրա բարբառների և ժողովրդախոսակցական լեզվի միջոցով նոր գրական լեզու ձևավորելու, զարգացնելու ուղին ընտրելով: Հետագայում *Լուսավորիչ* պատվանունը վաստակած Աբովյանը հայտնի է որպես կրթության և գրականության ոլորտում նոր գրական հայերենի առջև դարպասները բացելու և ժողովրդական լեզվով հայոց գրականությունն ու կրթությունն առաջ մղելու իր շրջադարձային ջանքերով:

Աբովյանի գրական, հոգևոր ժառանգության շուրջ տասնամյակներով ձևավորվել է որոշակի կածրատիպ, թե նա ի սկզբանե գրաբարը համարել է անցյալի վերապրուկ և անվարան առավելություն է տվել բարբառներին ու առօրյա խոսակցական լեզվին՝ աղճատելով նվիրյալ հոգևորական եղած գրողի, ուսուցչի, ազգային գործչի խորքային վերաբերմունքը գրաբարի հանդեպ: Այդ իսկ պատճառով արդիականացված գրաբարով գրված նրա երկերը գրեթե դուրս են մղվել լեզվաբան հետազոտողների ուշադրության դաշտից: Այն հանգամանքը, որ Խաչատուր Աբովյանը գերազանց տիրապետել է գրաբարին, հաստատում են գրաբարով գրված նրա բազմաթիվ գործերը՝ և՛ գեղարվեստական, և՛ չափածո, և՛ արձակ, և՛ հրապարակախոսական, և՛ նամակագրական: Աբովյանի գրաբարագիր ժառանգության մարգարիտները դեռ սպասում են իրենց նոր լեզվաբան ուսումնասիրողներին պահոցների կամ տարբեր հին հրատարակությունների խեցիներում: Այդ գործերը բացահայտում են Աբովյանի կյանքի այն շրջանը, երբ երիտասարդ, հայրենասեր հոգևորականը, ապա Դորպատի համալսարանի նախանձախնդիր, հեղափոխական ուսանողը տոգորված էր գրաբարը՝ իբրև համաժողովրդական լեզու վերակենդանացնելու, վերաշինելու գաղափարով: Իսկ այդ համազգային նպատակը պահանջում էր գրաբարը բարձրացնել որակապես նոր մակարդակի՝ համապատասխանեցնելով ժամանակի պահանջներին, հարստացնելով ձևավորված նոր հասկացությունների ու իրողությունների անվանման համար ստեղծվող նոր բառերով՝ ինչպես փոխառյալ, այնպես էլ բարբառային, հեղինակային, ինչպես նաև գրաբարով գրված գեղարվեստական երկերով: Ճիշտ է, հետևողական փորձերից հետո Աբովյանը հրաժարվում է հին հայերենի վերակենդանացման փորձերից, քանի որ ժամանակի ժողովրդական-խոսակցական հայերենն արդեն

[3] Տե՛ս **Աբովյան Խ.** (2025): Ուղեգրություններ:

ձևավորված ինքնուրույն վտակ էր՝ մայր գետից հեռացած, բայց Աբովյանի ստեղծած բազմաթիվ նորակազմությունները, եզրույթներն ու գիտաբառերը գրաբարագիր նրա գործերից սահուն անցում են կատարում նոր հայերեն՝ անխախտ դարձնելով հին և նոր գրական հայերենների ժառանգորդական կապը։

**Դեպի Արարատ լեռը**

Քննությունը սկսենք «Ճանապարհորդութիւն պարոն պրօֆեսսօր Պարրոտի եւ Խաչատուր դպրի Աբովեան. Համառօտ ստորագրութեամբ հանդերձ Արարատեան լերին, որ է Մասիս» ուղեգրության նորակազմություններից՝ դրանք ենթարկելով իմաստաբանական և ձևաբանական վերլուծության, միաժամանակ բացահայտելով գրողի կիրառած գործուն բառակազմական կաղապարները։ Առանձին կնշենք փոխառյալ և օտար բառերը՝ փորձելով բացահայտել լեզվական և արտալեզվական այն գործոնները, որոնց ազդեցությամբ Աբովյանը ջանացել է հարստացնել հին գրական հայերենի բառապաշարը։ Հետազոտության ընթացքում կիրառել ենք տարաժամանակյա քննության, համեմատության, վերականգնման, ինչպես նաև բառավիճակագրական նկարագրության լեզվաբանական մեթոդները։ Բառապաշարը քննել ենք հին հայերեն (գրաբար) → նոր գրական հայերեն (աշխարհաբար) երկմիասնության մեջ։

Յուրօրինակ ոճով շարադրված ուղեգրություններն Աբովյանին նորովի են բացահայտում՝ ցույց տալով բառաստեղծ-բառաշինարար լինելու շնորհը։ Աբովյանական նորակազմություն համարել ենք այն բառային միավորները, որոնք վկայված չեն ՆՀԲ-ում, ապա՝ «Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի»[4] աշխատություններում։

Ուղեգրություններում առկա նորակազմ բառերը հին հասկացությունների անվանումների նոր հոմանիշներ են և նոր հասկացություններ արտահայտող բառեր։ Այսպես՝ ուղեգրություններում Աբովյանը ստեղծում է հետգրաբարյան շրջանի մասնագիտությունների անվանումներ՝ **հանքաբան, տնկաբան, աստղաբաշխ**, **օդաչափ**, ընդ որում, ի տարբերություն «Դորպատյան օրագրեր»-ի, որտեղ ևս նա կիրառում է այս բառերը, զուգահեռաբար չի բերում դրանց փոխառյալ տարբերակները։

«Ճանապարհորդութիւն պարոն պրօֆեսսօր Պարրոտի եւ Խաչատուր դպրի Աբովեան» երկում գտել ենք 28 նորակազմ միավոր, որոնք վկայված չեն ո՛չ ՆՀԲ-ում, ո՛չ ԱԲՀԼ-ում։ Նշենք, որ այս ուղեգրությունը բացվում է «Նախասահմանութիւն» չափածո ընդարձակ բանաստեղծությամբ, որտեղ Աբովյանը Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» հերոսի տվայտանքներով փորձում է հասնել աստվածային Սուրբ երրորդությանը, հանդգնում մերձենալ Երկնային հոր սեղանին և օթևանին (փոխաբերությամբ առլեցուն այս աղոթք-ձոներգի

[4] **Հայր Մկրտիչ Աւգերեան եւ Հայր Գրիգոր Ճէլալեան** (1865)։ Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, Սուրբ Ղազար, Վենետիկ։ **Հայր Գաբրիէլ Աւետիքեան, Հայր Խաչատուր Սիւրմէլեան, Հայր Մկրտիչ Աւգերեան,** հ. 1, 2 (1979, 1981)։ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Եր.։

մեջ Աստծո **օթարանն** ու սեղանը Արարատ լեռն է), ապա զգալով հողածնի իր անկարությունն ու թշվառությունը՝ անառակ որդու օրինակով նա աղերսում է ներողամիտ լինել իր հանդեպ՝ անարժանին չհեռացնել Հոր գրկից, չնետել սանդարամետ՝ հավիտյան տանջանքների: Ձոներգում Աբովյանը գործածել է 3 նորակազմություն՝ **շնորհածիր, ակնահայեաց** և **հիւրել**: **Շնորհածիր** բարդությունն ունի *գոյական+հողակապ+գոյական* հայերենում ամենակենսունակ կաղապարը, որն արտահայտում է հատկանիշ՝ *շնորհներով գծված* իմաստով, ***կենդանագիծ*** բառի հոմանիշն է՝ Աստուծո պատկերը բացահայտող: **Ակնահայեաց** բառն արդեն *գոյական+հողակապ+բայահիմք* կաղապարն ունի գործողության հատկանիշի իմաստով՝ *ակնահայաց նշմարել, աչքերը հառած տեսնել*[5]: **Հիւրել** պարզ բայն այսօր կենսունակ չէ, բայց իմաստով թափանցիկ է՝ *հյուրընկալվել* բարդ բայի նախօրինակն է:

Այժմ անդրադառնանք բուն ուղեգրության մեջ վկայված նորակազմությունների բնութագրին: Նորակազմություններից 22-ը գոյականներ են, որոնցից 12-ը *-ութիւն* բնիկ ածանցով ստեղծված պարզ կամ բարդ վերացական անուններ են՝ **լեզուագիտութիւն, կացնահարութիւն, հանքաբանութիւն, հետամտութիւն, ձիւնահեղութիւն, յարգութիւն, նեղսակրութիւն, շնորհաւորութիւն, տնկաբանութիւն, սողոսկնութիւն, փորձառութիւն, օթութիւն**: **Տնկաբանութիւն**-ը, **հանքաբանութիւն**-ը, **լեզուագիտութիւն**-ը նորաբան եզրույթներ են, որոնք անվանում են ժամանակին ձևավորված գիտությունները, և դրանցից կարող են կազմվել այդ մասնագիտությունների կրողների անվանումները՝ **տնկաբան, հանքաբան, լեզուագէտ**: **Տնկաբանութիւն**-ը մշակովի բույսերի ուսումնասիրությանը վերաբերող գյուղատնտեսական գիտություն է, իսկ **հանքաբանութիւն** եզրույթը ժամանակակից ձևակերպմամբ *երկրաբանություն* է, **լեզուագիտութիւն**-ը ներկայիս արդի արևելահայերենում գործածական է, բայց որպես մասնագիտության անվանում կենսունակ դարձավ *լեզվաբանություն* բառը: Էդ.Աղայանի բառարանում *լեզվագիտություն* բառն ունի երեք իմաստ. առաջին երկուսը վերաբերում են լեզվի իմացության կրող կամ շատ լեզուներ իմացող լինելուն և միայն վերջին՝ երրորդ իմաստով այն *լեզվաբանության* հոմանիշն է[6]: Նորակազմ գիտաբառ-եզրույթ են նաև **ֆիզիքական արհեստ, բժշկական, մաթէմաթիգական արհեստ** կապակցությունները, որոնցից առաջինն ունի *բնագիտություն* իմաստը, երկրորդը՝ *բժշկագիտություն*, իսկ վերջինը՝ *մաթեմատիկա*: Ընդհանրապես *արհեստ* բառը Աբովյանը կիրառում է *գիտություն* նշանակությամբ: Իր ժամանակի համար նոր այս մասնագիտությունների հայերեն անվանումներն Աբովյանը գործածում է ուղեգրության այն հատվածում, որտեղ հականե-հանվանե ներկայացնում է իր վեց նորագյուտ ընկերներին: Մեջբերենք այս հատվածից մի փոքր դրվագ՝ բացահայտելու Ա-

[5] Հմմտ. **Աբովյան Խ.** (1956): Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 7, էջ13:
[6] Տե՛ս **Աղայան Էդ.** (1976): Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., էջ 537:

բովյան փաստավավերագրի ստուգապատում լինելը. երիտասարդ հոգևորականը կարծես երկաթյա վստահ էր, որ դարերի համար է գրում իր ուղեգրությունը՝ որպես Արարատի գագաթը ելնելու հերոսապատում, որտեղ ամեն ինչ պետք է հավաստի և ճշգրիտ լինի, որպեսզի ոչ ոք և ոչինչ չմոռացվի կամ ստվերվի, միաժամանակ նա իր խոսքը օժտում է բարձր հուզականությամբ. Աբովյանն անսահման հպարտ էր, որ հոչակավոր, աշխարհ տեսած, կիրթ մարդիկ եկել են Հայաստան՝ Արարատի գագաթը բարձրանալու, և իրեն բաժին է ընկել նման բարձր պատիվ ու առաքելություն՝ նրանց ուղեկցելու: Այսպես. «Առաջինն և գլխավոր սոցա էր նա ինքն պարոն պրոֆեսսոր Պարրօտն՝ պատուով՝ *Նդվօրնիյ սովետնիկ*, այր ազնվական… կատարեալ ոչ միայն ըստ օրինի կրթութեանցն, այլ նաեւ մարդկային և քաղաքական վիճակի անուանի **աշխարհաշրջիկ** լեալ յամենայն մայրաքաղաքս Եւրոպիոյ, եւս և ի վերայ մեծամեծ լերանց Ասիոյ եւ Եւրոպիոյ, պարկեշտ յամենայն վարս… գիտակ **ֆիզիքական արհեստից** եւ **բժշկականութեան** եւս և զանազան լեզուաց: 2. Բասիլիոս Թէոդորոս. ազգաւ Ռուս, այր բարգաւաճ ուսմամբ՝ տեղեակ **մաթէմաթիգական, աստղաբաշխական արհեստից** ևս զանազան լեզուաց:

3. Մաքսիմոս Բէհագել. ազգաւ Գերմանացի, ծնեալ ի Ֆէդրիսհօֆ գեղջ՝ որ ի սահմանս Դէրպտու և զարգացեալ ի նոյն համալսարանի, այր հեզահոգի և մարդասէր, գիտակ **հանքաբանութեան**, նկարչութեան և զանազան արհեստից:

4. Կարոլոս Շիման. ծնեալ ի Գուրլանդ՝ որ ի շրջակայս Միտավայ քաղաքի ազգաւ Գեր‹մանացի›, զարգացեալ ի նոյն համալսարանի, այր շնորհագեղ և զուարթերես. գիտակ **կենդանաբանութեան և բժշկական արհեստից** և զանազան լեզուաց:

5. Յոլիոս Հէյն. Գեր‹մանացի›, ծնեալ ի Դէրպտ քաղաքի և զարգացեալ ի նմին համալսարանի՝ պատանի հրաշագեղ և համեստակենցաղ՝ տեղեակ տնկաբանութեան և բժշկական արհեստից և զանազան լեզուաց»[7]: *Սույն հատվածի նորաբանությունները նշել ենք թավով:*

Հետաքրքիր է, որ գրաբարում, ապա և արդի արևելահայերենում համագործածական **յարգանք, շնորհաւորանք, օթեւան** ածանցավոր կազմությունների հետ, կամ դրանց փոխարեն Աբովյանը ստեղծում է ***-ութիւն*** ածանցով նոր կառույցներ՝ **յարգութիւն, շնորհաւորութիւն, օթութիւն**: *-ութիւն* ածանցը հնդեվրոպական *tion ածանցից է ծագում՝ *-ոյթ* և *-իւն* ածանցների բաղարկումից[8]: Լ. Հովսեփյանը գրաբարում համարում է վերջածանցավոր բառերի բաց խմբեր կազմող ածանցներից մեկը՝ *-ումն, -ական, -իչ, -ող* մասնիկների հետ մեկտեղ[9]: Նման ածանցներով ստեղծված բառերի իմաստը մթագնած չէ, իմաստային,

---

[7] **Աբովյան Խ.** (1956): Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 7, էջ 22-23:

[8] Հմմտ. **Ջահուկյան Գ.** (2010): Հայերենի ստուգաբանական բառարան, Եր., էջ 811:

[9] Տե՛ս **Հովսեփյան Լ.** (1987): Գրաբարի բառակազմությունը, Եր., 1987, էջ 188:

գործառական առանձնահատկությունները հստակ են: Արդի արևելահայերենում նշյալ ածանցները փոփոխություններ չեն կրել և շարունակում են բնիկ կամ փոխառյալ արմատներից շարունակ նոր բառերի բաց, այսինքն՝ անընդհատ համալրվող շարքեր ստեղծել: Երիտասարդ Աբովյանը հակված էր իր շարադրանքը հարստացնել նորակազմություններով՝ վեր հանելով գրաբարի բառակազմական մեծ ներուժը, այն համապատասխանեցնելով իր ժամանակի պահանջներին:

Յուրօրինակ կառուցվածք ունի **նեղսակրութիւն** նորագյուտ բառը, որը նշանակում է *նեղություններ կրելը՝ դժվարությունը*, այն բաղադրված է *նեղս* գրաբարյան հոգնակի հայցականից և *կիր* բայարմատից, որոնց միացել է *-ութիւն* գոյականակերտ ածանցը. «Մնացեալ անդէն զաւուրս երիս, յետ բազմադիմի տարժանմանց և **նեղսակրութեանց**՝ հասեալ նոցա մինչև ց 13.000 ոտնաչափ բարձրութիւնս և ո՛չ կարացեալ այլևս բարձրանալ ընդ զառիվերս, դարձան յետս առ մեզ, ուր ի **օթութիւն** ինչ ևս պատահեալ պարոն պրոֆեսսորին, որով և ի սակաւ միջոցս մնաց արգելեալ»: Արդի հայերենում համագործածական բառ է դարձել ուղեգրության մեջ վկայված **փորձառութիւն** բարդածանցավոր միավորը, իսկ **ծաղկախոտ** գեղեցիկ կաղապարն ավելի շատ բնորոշ է բանաստեղծական խոսքին և վկայված է արդի հայերենի բառարաններում: Ինչպես նաև **սառցատուն** հոդակապավոր բարդությունը[10], Աբովյանն այսպես պատկերավոր է բնութագրում Արարատի բարձունք տանող տարածքը, որը ծածկված էր **ձիւնաշեղջերով.** ահա ևս մեկ գեղարվեստական նորագյուտ գոյական:

Ուղեգրության ժանրը Աբովյանը դարձնում է բանաստեղծական՝զուտ փաստական, ստուգապատում շարադրանքը հարստացնելով գեղարվեստական գեղեցիկ պատկերներով, որոնք հիմնականում վերաբերում են դեպի լյառը Մասիս տանող ճանապարհի բնության նկարագրությանը նորագյուտ ածականների միջոցով: Ուղեգրության մեջ գտել ենք 25 նորակազմ ածականներ, որոնք վկայված չեն ո՛չ ՆՀԲ-ում, ո՛չ «Առձեռն բառարանում»՝ **աստղաբաշխական, բնահոս, գետանման, գերեզմանանման, գորովասիրտ, դառներերս, դառնամրրիկ, դժոխասասան, երեքգագաթեան, լուտերական, ծանրածանր, համեստակենցաղ, հօտանման, հնաշէն, ձիւնասաստ, շամբախիտ, շիրիմաձեւ, մանրաքար, մարմանդաբեր, վաղեմնափոխ, վտանգաբեր, վշտամբեր, փղձկասիրտ, քաջագետ, օդաչափական**:

Ինչպես արդեն ակնհայտ է, նշյալ գրեթե բոլոր ածականներն արդի արևելահայերենում համագործածական և բովանդակությամբ թափանցիկ կառույցներ են, բառակազմական կենսունակ կաղապարներ՝ ածանցավոր, բարդ, բարդածանցավոր: 26-ից միայն մեկն է նորաբանություն՝ փոխառյալ **լուտերական** բառը, որը հայերենում քրիստոնեական դավանաբանության այս հոսանքի հիմնադրի՝ Մարտին Լյութերի անունով տառադարձվում է *լյութերական:* **Օդաչափական**-ը (օդի ջերմաստիճանը չափող) նորաբան եզրույթ է, արդի

[10] Հմմտ՝ **Աղայան Էդ.** (1976): Արդի հայերենի բացատրական բառարան, էջ 626 և 1281:

արևելահայերենում *օդերևութաբանական* ածականի նախաձևը: **Երեքգագաթեան** ածականն այժմ կիրառական չէ, որովհետև փոխարինվել է *եռագագաթ* կազմությամբ: -*եան*-ը հնդեվրոպական ածանց է, որն ունի սեռական-տրական հոլովաձևերի իմաստ[11]: Հետագայում այն կդառնա հայոց ազգանվանակերտ հիմնական մասնիկը: **Աստղաբաշխական** եզրույթն արդի արևելահայերենում իմաստափոխվել է, կորցրել իր համագործածական բնույթը. մինչև 20-րդ դարի 40-ական թվականները այն դեռ գիտաբառ էր: Ստեփանոս Մալխասյանցն իր բառարանում *աստղաբաշխությունը* սահմանում է. «…գիտութիւն, որն ուսումնասիրում է երկնային մարմինների տեսանելի, իսկական շարժումները, նրանց մեծութիւնը, հեռաւորութիւնը, յատկութիւնները»[12], իսկ ածականը նշանակում էր այդ գիտությանը վերաբերող, թեև որպես վերջին իմաստ Մալխասյանցը բերում է «*աստղաբաշխական թիւ*» կապակցությունը՝ «*շատ մեծ, բազմամիլիոնավոր թիւ*» նշանակությամբ: Արդեն Էդ. Աղայանի բացատրական բառարանում *աստղաբաշխական* միավորը առանձին բառհոդված չունի, այն համարվում է հնացած բառ: *Աստղաբաշխ* բառի բացատրության մեջ այն բերվում է սոսկ իբրև կայուն կապակցության բաղադրիչ՝ «աստղաբաշխական թիվ», որն ունի Մալխասյանցից վերցված բացատրությունը՝ «*շատ մեծ, բազմամիլիոնավոր թիվ*»[13]: Խ. Աբովյանի ուղեգրության մեջ այն արտահայտում է *աստղաբանությանը* բնորոշ իմաստը, այսինքն՝ վերաբերում է տիեզերական մարմինների շարժումների ուսումնասիրությանը: Վերոնշյալ ածականները վերջածանցավոր են՝ հիմնականում բաղադրված -*ական* ածանցով, որը ինչպես գրաբարում, այնպես էլ արդի արևելահայերենում ամենագործուն ածանցներից է, այն արտահայտում է որևէ հատկանիշի կրող լինելու իմաստը, ստեղծում է հարաբերական ածականներ, որոնք ունակ են դառնալու գոյականներ, այսպես օրինակ՝ *լյութերական > լյութերական հավատի կրող > լյութերական մարդ*: Լ. Հովսեփյանը գրաբարի բառակազմությանը վերաբերող իր աշխատության մեջ դրանք բնորոշում է որպես nomen agentis[14]: Մնացած բոլոր նորակազմ ածականներն արտահայտում են որակական հատկանիշ, *ա* հոդակապով միավորված գործունակ կաղապարներ են՝ **բնահոս, գետանման, գորովասիրտ, դառներերս, դժոխասաստ, համեստակենցաղ, հնաշէն, ձիւնասաստ, մարմանդաբեր, վտանգաբեր, վշտաբեր, քաջագետ**: ***Դառներերս, դժոխասաստ, ձիւնասաստ, վտանգաբեր, վշտաբեր*** ածականները գունեղ բնորոշում էին դեպի լյառը Մասիս տանող ճանապարհի դժվարությունները, տեղանքի ու եղանակի դժնի հանգամանքները:

---

[11] Հմմտ. **Ջահուկյան Գ.** (2010): Հայերենի ստուգաբանական բառարան, էջ 803:
[12] **Մալխասեանց Ստ.** (1944): Հայերէն բացատրական բառարան, Եր., հ. 1, էջ 263:
[13] **Աղայան Էդ.** (1976): Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., հ. 1, էջ 114:
[14] Տե՛ս **Հովսեփյան Լ.** (1987): Գրաբարի բառակազմությունը, էջ 188:

Ունենք երկու դիմավոր բայական ձևեր՝ **վերաճեմել, օթագայել** բայերից, և երկու դերբայ՝ **գերհանդիսացեալ, վերոյիշատակեալ**: **Վերաճեմել** բայի իմաստը թափանցիկ է՝ *վերև ելնել,* **օթագայել** նշանակում է բաց օդում շրջել. «Անագան ելեալ ի վանացն, հազիւ ուրեմն ժամանեցաք ի փոքրիկ անտառն՝ որ անկանի առ ստորոտովք նորա, ուր **օթագայեցաք** բազում քաղցրութեամբ՝ իբրև պարիսպ շրջապատ ունելով մեզ զծառաստանս անտառին» (20): Արդի հայերենում ունենք *բացօթյա* բառը, որ նշանակում է *բաց օդում:* **Վերաճեմել**-ը բարդաձանցավոր է՝ *վեր+ճեմ+ել,* օթագայել-ը ևս՝ *օթ +գայ, +ել,* որտեղ *գայ*-ը *գալ* բայի եզակի երրորդ դեմքի ձևն է: Վերջինս գեղեցիկ կազմություն էր, բայց ոչ կենսունակ: **Վերաճեմել** բառը Աբովյանը գործածում է ոգեշունչ նկարագրության մի հատվածում, երբ բազում դժվարություններ, անհաղթահարելի թվացող սառույցները **կացնահարութեամբ** կոտրելով (դարձյալ նորակազմ միավոր է), ձյան **սողոսկնութիւնը** (*սայթաքուն, դյուրասահ լինելը*. ՆՀԲ-ում վկայված *սողոսկիմ* և *սողոսկումն* բառերի արմատից *-ութիւն* ածանցով կազմված ածանցավոր նոր բառ է), ճանապարհի **նեղսակրութիւնը**, ծանրածանր վիճատությունը հաղթահարելով՝ արշավախմբի անդամներն ի վերջո ականատես են դառնում բաղձալի Արարատ լեռան բացվող պատկերին իր ողջ վեհությամբ. բիբլիական լեռը Աբովյանը կոչում է «*սիրալի*» մակդիրով, որի միայն տեսքից արշավախմբի անդամների բազմատանջ ոտքերը երկնային ուժ են ստանում **վերաճեմելու** դեպի սրբատեղի՝ ամբողջ աշխարհի ծննդատեղի և այնտեղ ամրացնելու խաչը. «Ոտք լքեալք և ծունկք կթուցեալք՝ վազս առեալ **վերաճեմէին** ի սքանչելի դիտարանն: Ետես զսխրալին, ետես և հրճուեցաւ ցանկութիւնն՝ որ ածեալ տանէր զմեզ ի հանդէս բերկրալւոյն, ի ծննդատեղին ամենայն աշխարհի» (18):

Արդի հայերենի բարձր ոճերում կիրառելի է Աբովյանի գործածած **վերոհիշատակյալ** դերբայական կազմությունը, որի ժամանակակից տարբերակն է՝ *վերը հիշատակված* հարադրությունը: **Գերհանդիսացեալ** հունաբան նախածանցով նորակազմ դերբայը Աբովյանը կիրառում է *տպավորիչ հանդես գալ* իմաստով՝ նույն նախադասության մեջ *յարգանք* ընդունված կազմության փոխարեն գործածելով նորագյուտ **յարգութիւն** կառույցը. «Եկեալ սոցա ի սուրբ Աթոռն էջմիածին, կացին անդէն զաւուրս երկու՝ որք ցուցանելով զինքեանս ըստ ամենայնի ի գեղեցիկ կրթութիւնս **գերհանդիսացեալ** ո՛չ սակաւ յարգութիւն ընկալան ի մեծամեծաց տեղւոյն» (14):

**Պտույտ հայրենի եզերքով**

Այժմ անցնենք «Առ բարեսնունդ եւ սիրելի աշակերտս իմ» երկի նորակազմություններին: Վերնագրից արդեն պարզ է, որ այս աշխատությունն Աբովյանը գրել է իր պաշտելի աշակերտների համար, որպեսզի նրանց սրտերում և մտքերում վառ պահի հայրենասիրությունը, որը կարող է ծնվել և ամրանալ միայն հայրենագիտությամբ: Կարճառոտ հուզումնառատ նախաբանում Աբովյանն ուսուցչական հիացումն ու գնահատանքն է արտահայտում ազնվա-

կան բարքով, առաքինի վարքով և համեստ բնույթով իր սաների հանդեպ: Ապա բացատրում, թե ինչու, Էջմիածնի մի փոքր խցում նստած, 300 վերստ հեռու նրանցից, գրում է իր այս կարոտալի թուղթ-նամակները: Նա տենչում է պատմել աշակերտներին իր ճանապարհորդությունների մասին երեք պատճառով. առաջին՝ մայիս ամսին հայոց դաշտերն ու ձորերը ցնծում են բյուրատեսակ ծաղիկներով ու բույսերով, երկրորդ՝ երևելի անձինք, որոնք իր զրուցակից ընկերներն են, ամեն րոպե հարստացնում են իր միտքը նորանոր գիտելիքներով, որոնք ինքը պետք է փոխանցի իր սաներին, և երրորդ՝ ամենից ցանկալին՝ մեր սիրելի հայրենիքի պատկերն ու քաղցրությունն է, որ հատկապես ուժգին է զգում երկար ժամանակ հայրենիքից հեռացած, զրկված հոգին: Ահա այս երեք զգացումերով առլեցուն՝ Աբովյանն իր ճանապարհորդական նոթերն է գրում, որպեսզի աշակերտները մանրամասն ծանոթանան հայրենի աշխարհի գեղեցկությանը՝ Կոդայի դաշտը, Շուլավերը, Լոռին, Փամբակը, Անին, Սարդարապատը, Էջմիածինը, Կողբը, Երևանը:

Տեղագրական բնույթի ուղեգրության մեջ 3 բայական նորակազմություն ունենք՝ **զուարճաբանել, վերակրկնել, սրավառեալ**: **Զուարճաբանել** գեղեցիկ կազմությունն առանձնացնենք, որովհետև **զուարաճաբան** արմատից Աբովյանը ստեղծել է համարմատ գոյական՝ **զուարճաբանութիւն**: Արդի արևելահայերենում այս բային փոխարինում է *զվարճախոսել* հոմանիշը, որից էլ *զվարճախոսություն* գոյականն ունենք: **Սրավառեալ** անցյալ դերբայը կազմվել է *սրավառել* անորոշի ձևից՝ *սրով զինվել* բովանդակությամբ: **Վերակրկնել** ածանցավոր բայն արդի հայերենում ևս գործածական է՝ վերստին կրկնել նշանակությամբ:

Ճանապարհորդական այս նոթերում 23 նորակազմ գոյական ենք գտել, որոնք բնութագրում են նշված վայրերի բնությունը, մարդկանց բարքերը, զբաղմունքը՝ **ազնուախոհութիւն, արտասուարան, արիաջանութիւն, բարեփայլութիւն, մաքսատուն**, **ձիարձակութիւն, հրացանարձակութիւն, զինաշարժութիւն, կիսալուսին, հայելադահլիճ, թնդանօթ, քարաշեղջ, սեղանատուն, պատկերագծութիւն, խաշնարածութիւն, տարաբախտութիւն, վարժատուն, կայսրուհի, հիմնաքար, զուարճաբանութիւն, չքադարան, զինուորականութիւն, սոպոռութիւն, իրաւարան, թութունաման:** Այս բառ-հասկացություններն արտահայտում էին Ռուսական կայսրության ռազմաքաղաքական, պետական, տնտեսական, իրավական հարաբերությունների հաստատումը Արևելյան Հայաստանում, որն աստիճանաբար դառնում էր համաշխարհային քաղաքակրթության, պետականաշինության զարգացումներին հաղորդակից միավոր, և հայոց լեզուն էլ համապատասխանաբար հարստանում էր նոր բառ-հասկացություններով: Բառակազմական տեսանկյունից կարող ենք արձանագրել, որ գոյական անունների դեպքում դարձյալ ամենակենսունակը *-ութիւն* գոյականակերտ ածանցն է, որն ավելանում էր հիմնականում բաղադրյալ հիմքերին՝ **հ*(ու)*ր/ա/ցան/արձակ+ություն, զին/ա/շարժ+ություն, զին/ուոր/ական+ութիւն,**

**ազնու/ա/խոհ+ություն, բար/ե/փայլ+ություն, արի/ա/ջան+ություն, պատկեր/ա/-գծ+ություն, զուարճ/ ա/բան+ություն** ևն: Բարդ բառերի կազմության ամենաարդյունավետ կաղապարը *գոյական+ա հոդակապ+գոյական* կառույցն է՝ **մաքս+ա+տուն, վարժ+ա+ տուն, սեղան+ա+տուն, հայել+ա+դահլիճ, կիս+ա+լուսին, հիմն+ա+քար:** *-ություն* ածանցով ունենք բարբառային *սոպո **բառից կազմված** սոպոռություն* կառույցը՝ *կոպտություն, ստահակություն* նաև *համառություն* իմաստային անցումներով[15]:

Նորակազմությունների առյուծի բաժինը 32 ածականներն են, որոնք առավել գունեղ և հիարժան են դարձնում հայրենի եզերքի նկարագրությունները՝ **ազգաշէն, ամենաթանկագին, ապաբախտ, արժանայիշատակ, բարձրանիստ, գազէտապատում, գոյնզգոյն, երկնաբարբառ, երկնատիպ, երկնամբարձ, երեխայական, թեթևահաւատ, խստակրօն, ծանրաշարժ, ծառազուրկ, ծիծաղադեմ, կենդանաբարբառ, ճարտարաշէն, հսկայաբազուկ, ձեզապիսի, մահաշունչ, շքեղաճեմ, շքեղապանծ, ռուսահանդերձ, սգապատում, տարաբախտ, տխրադէմ, տխրագին, չքնաղատիպ, չքնաղապաճոյճ, փլայատակ, քնքշասուն:** Աբովյանի կիրառած այս ածականները գերակշիռ մեծամասնությամբ արդի արևելահայերենում ամրակայված որականիշ բառեր են, որոնք, ինչպես և գոյականները, բաղադրվել են նախ՝ գոյական+ա+գոյական կաղապարով՝ **ազգ+ա+շէն, արժան+ա+յիշատակ, երկ(ի)ն+ա+բարբառ, երկ(ի)ն+ա+տիպ, ծիծաղ+ա+դեմ, հսկայ+ա+բազուկ, ճարտար+ա+շէն**, **մահ+ա+շունչ, ռուս+ա+հանդերձ, գազէտ+ա+պատում, ս(ու)գ+ա+պատում, տխ(ու)ր+ա+դէմ,** ապա՝ ածական+ա+բայարամատ կաղապարով՝ **շքեղ+ա+ճեմ, շքեղ+ա+պանծ, բարձր+ա+նիստ, ծանր+ա+շարժ, չքնաղ+ա+պաճոյճ, քնք(ու)շ+ա+սուն,** ինչպես նաև՝ ածական+ա+գոյական հիմքերով՝ **խ(ի)ստ+ա+կրօն, թեթև+ա+հաւատ, չքնաղ+ա+տիպ** ևն: Ունենք նաև նախածանցավոր և վերջածանցավոր կառույցներ, բայց դրանք փոքրաթիվ են՝ **տար+(ա)բախտ, տ(ու)ն+աւոր, ձեզ+(ա) +պիսի:** Վերջինս յուրօրինակ կազմություն է ձեզ նման իմաստով՝ երկրորդ դեմքի անձնական դերանվան, հոդակապի և պիսի ածանցից բաղադրված: Պէս-պիսի-ն Լ. Հովսեփյանը գրաբարում համարում է ածանցակերպ, քանի որ դրանք որոշ չափով պահպանում են իրենց բառային իմաստը և կարող են հանդես գալ որպես անկախ արմատներ[16]: Առանձնացնենք նաև **գազէտապատում**՝ թերթին հատուկ պատմություն նշանակությամբ կառույցը, որտեղ ունենք ռուսական փոխառություն+ա+բնիկ գոյական հիմքերը: Ունենք նաև մեկ մակբայ՝ **կատաղաբար,** որը ևս արդի արևելահայերենի բառապաշարում իր տեղն է գտել[17]:

---

[15] Տե՛ս Հայոց լեզվի բարբառային բառարան (2001): Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Եր., էջ 2141:

[16] Հմմտ. **Հովսեփյան Լ.** (1987): Գրաբարի բառակազմությունը, էջ 189:

[17] Տե՛ս **Աղայան Էդ.** (1976): Արդի հայերենի բացատրական բառարան, էջ 699:

Գրաբարագիր ուղեգրություններում Աբովյանը հազվադեպ է օտար բառեր գործածում՝ ապացուցելով մայրենի լեզվի բառապաշարային ճկունությունը թե՛ բնության, տեղանքի, թե՛ ժողովրդական վարքուբարքի, թե՛ կրոնական արարողությունների կամ մասնագիտական աշխատանքների նկարագրության ընթացքում հայեցի կառույցների կիրառության գեղարվեստական մեծ ներուժը: Օտար լեզուներից փոխառությունները կիրառված են ըստ խիստ անհրաժեշտության, դրանք հատկապես վերաբերում են պաշտոնների, մասնագիտությունների կամ կոչումների անվանումներին՝ **նռդվորնի սովետնիկ** (խորհրդական ռուսական ցարի արքունիքում), **բարոն / բարոնէս** (եվրոպական ազնվական տիտղոս կրող այր և կին), **սարդար** (պարսից շահի կողմից նշանակված կուսակալ Երևանի նահանգում), **մաքսատուն** (տամօժնի), **մեչիդ** (մզկիթ), **հարամխանէ** (հարեմի հարկաբաժին), հաճախ այդ բառերի կողքին հեղինակը փակագծերում բերում է հայերեն համարժեքներ՝ **ֆելդեդեր (գրատար)**, բայց ունենք նաև հակառակ երևույթը, այսպես՝ **ի պատշգամբէ** բացառականով կազմությունից հետո Աբովյանը բերում է **ի բալկոնէ** բառաձևը, կամ **«ռուս զօրականք, թուանքչի անուանեալ»** մեկնաբանությունը (նկատի ունի հրացանավորներին), որից կարող ենք եզրակացնել, թե որոշ գրական հայերեն բառեր ժողովրդախոսակցական լեզվում դուրս էին մղվել օտար կամ բարբառային համարժեքների բազմակի կիրառության պատճառով, և Աբովյանն այս կերպ փորձում էր և՛ ապահովել լեզվի անաղարտությունը, և՛ իր գրահյուսի հասկանալիությունը: Բնիկ հայերեն բառերի դուրս մղվելու այս իրողությունը մեծապես վերաբերում էր նաև տեղանուններին: Ազգային ինքնության պահպանմամբ մտահոգ Աբովյանը իր ուղեգրությունների տարբեր հատվածներում օտարների կողմից վերանվանված մեր բնակավայրերի հայոց տեղանուններն է վկայակոչում, ինչպես, օրինակ, «Երևան» հատվածում. «Ի Քարվանսարայ ասացեալ տեղւոջէ, ուր է Սուդագեան՝ բարոնն առեալ զիս ընդ իւր միայն՝ գնացաք ի **Գեօքչայ** կամ ի հին քաղաքն **Գեղարքունի**, ուր բնակին գաղթական Հայք Բայազետացիք…» (60): Աբովյանն ի սկզբանե տագնապում էր մեր տեղանունների համատարած աղճատման իրողությունից՝ հրաշալի գիտակցելով, որ թշնամին ոչ միայն տարածքներ է նվաճում, այլև հետևողական ճգնում է նվաճված տարածքում իսպառ ջնջել բնիկ ժողովրդի պատմական անվանումները, լեզուն, քանի որ դրանք կենդանի վկայություններ են այդ երկրի իրական տերերի մասին, ուստի թյուրքացված տեղանունների կողքին նա ամեն պատեհ առիթով հիշատակում է բնիկ անվանումը, բացատրում, թե այնտեղ որտեղից գաղթած հայեր են ապրում: Այսպես՝ «Շուլավեր» հատվածում գրողը նշում է. «Բնակիչքն բոլորովին Հայք են և խոսին զբարբառս Ղարաբաղացւոց» (42): Բնութագրական է նաև «Փամբակ» բաժնում Գյումրիին վերաբերող մեկնաբանությունը. «Նորին կայսերական մեծութիւն, ի լինելն աստ, բարեհաճ գտանելով ընդ բոլոր շինութիւնն, և ձեռամբ իւրով դնելով զհիմնաքար եկեղեցւոյն՝ որ

ի մէջ ամրոցին, հրամայեալ է կոչել զանունն քաղաքին ո՛չ **Գիւմրի**, այլ **Ալէք-սանդրապօլ**) յանուն կայսրուհւոյն» (46)։

Իր սիրելի աշակերտների համար մեր ոսկեղենիկ մայրենի գրաբարով բացահայտելով հայրենիքի պատմությունը՝ Աբովյանն ամենից առաջ նրանց ուսուցանում է տեղանունների ստուգաբանությունը. մեջբերենք Երևան տեղանվան մասին նրա գեղեցիկ ակնարկը Արարատի **երկնամբարձ** նորակազմ մակդիրով. «Երևան մինն ի հին քաղաքացն Հայաստանի, այժմ մայրաքաղաք նահանգին Հայոց՝ եթէ ո՛չ ընդդեմ լիցի ստուգաբանութեան պատմագրաց մերոց՝ որք զանուն նորա ասեն եղեալ ի Նոյէ ի հայիլն նորա ի տապանէ **երկնամբարձ** գագաթէ Արարատայ և ի տեսանիլն զցամաքն զառաջինն՝ որ և գոչէ՝ «Երևեցաւ ցամաքն»… այն զի իբրև ի հայելւոջ երևեցուցանէ զայն տեսարան չքնաղ, զոր ի սակաւ տեղիս տեսեալ է իմ յԵւրոպայ կամ յԱսիայ» (57-58)։

Մեր քննած ուղեգրությունների մեջ անընդմեջ վեր է հառնում Արարատ լեռը՝ որպես ազգային ինքնության անմահության խորհրդանիշ։ Արարատի հանդեպ պաշտամունքով տոգորված Աբովյանն իր սաներին սովորեցնում է հպարտ կանգնել սրբազան լեռան շուրջ սփռված հողի վրա, սովորել պատմությունը, այն ներկայացնել աշխարհին, չնսեմանալ, չվախենալ նվաճողներից, ինքնահաստատվել. «*Դէպ ի հարաւ արձանանայ քեզ երկնատիպն Արարատ (Մասիս)՝ սպիտակահեր վարսիւք զարդարեալ։ Չգիտեմ՝ ո՞ր զգացմունք տիրեն մարդոյ՝ ի տեսանելն զայս ահաւոր յիշատակարան այնքան երևելի անցից։ Աստ ազատեցաւ ազգն մարդկային յաշխարհածուփ ջրհեղեղէ։ Միմիայն Արարատ կարէր անմահ կացուցանել զանուն ազգի և աշխարհի մերոյ*» (49)։

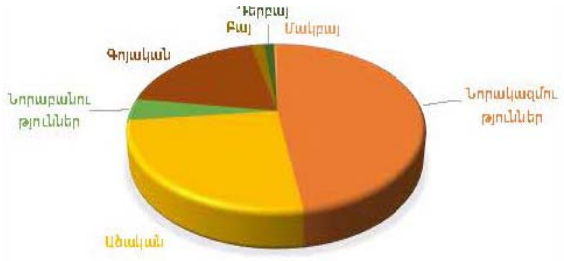
**Եզրակացություն**

1829-1838 թթ. Խաչատուր Աբովյանի գրաբարով գրած ուղերգրություններում հին հայերենի բառապաշարը զգալի տեղաշարժերի է ենթարկվում։ Նորակազմությունների մի մեծ շերտ գալիս է համալրելու 19-րդ դարի գրական լեզուն, որն արդեն մաքուր գրաբարը չէր, այլ գրաբարի, բարբառների, որոնք առլեցուն էին թուրքերենից, պարսկերենից, նաև ռուսերենից ու եվրոպական տարբեր լեզուներից կատարված հախուռն, անհարկի մեծաթիվ փոխառություններով, յուրօրինակ համաձուլվածք էր, որն աստիճանաբար զտվում էր՝ վերածվելով նոր գրական արևելահայերենի։

Լեզուների ինքնության պահպանման կարևորագույն հիմքերից մեկը նրանց բառապաշարն է, որքան էլ պնդեն, թե լեզվի ինքնության մեջ առաջնային բաղադրիչը քերականություն է, միևնույնն է, օտար փոխառություններով խճողված լեզուները դատապարտված են ձուլման։ Ուստի պատահական չէր, որ Աբովյանն իր գրական երկերում եռանդուն դառնում է լեզվաշինարար՝ իր ժամանակի հայերենը հարստացնելով նորակազմ գոյականներով, ածականներով, բայերով և մակբայներով։ Ընդ որում՝ նորակազմությունները համապատասխանում են գրաբարի բառակազմական օրինաչափություններին, նորաբան հասկացություններին տրվող հայերեն համարժեքները ևս կազմվում

են լեզվում առկա, ընդունված միավորներով, համագործածական կաղապարներով, որոնք դյուրըմբռնելի են: Ուղեգրություններից առանձնացրել ենք շուրջ 113 նորակազմ միավոր, որոնցից 100-ը վկայված են արդի արևելահայերենի բառարաններում, այսինքն՝ հետագա դարերում կիրառելի և ընդունելի բառային միավորներ են: Այսինքն՝ Խաչատուր Աբովյանի որդեգրած ուղին՝ նոր հայերենի բառապաշարը համալրել գրաբարյան բառակազմության և իմաստաբանության հիմնական առանձնահատկությունների հաշվառմամբ, լիովին արդարացրել է իրեն՝ հաղթահարելով ժամանակի փորձությունը:

Հավարտ՝ հետազոտության արդյունքները ամփոփենք տրամագրով: Ըստ կատարած քննության՝ բերված 113 նորակազմ միավորներից 60-ը **ածականներ** են, 45-ը՝ **գոյականներ**, արձանագրել ենք 4 **բայ**, 3 **դերբայ և** 1 **մակբայ**:




**НАРИНЕ ДИЛБАРЯН, МАНЕ АГАДЖАНЯН – *Новообразованные слова в путевых заметках Хачатура Абовяна.*** – Хачатур Абовян, носящий почётное прозвание «Великий просветитель», вошёл в литературу не только произведениями, написанными на современном армянском языке (ашхарабаре) и канакерском диалекте, но и на древнеармянском языке (грабаре). Значительную часть его древнеармянского (грабарского) наследия составляют два ключевых произведения, принадлежащие жанру путевых записок, из которых первое описывает историю восхождения к священной горе Масис экспедиции под руководством Фридриха Паррота, а второе представляет собой адресованные его ученикам путевые заметки из Тифлиса в Армению вместе с тайным советником, сенатором бароном Ганом и его супругой - из Шулавери в Лори, Александрополь, Ани, затем - в Сардарапат, Армавир и Эчмиадзин. В этих небольших по объёму литературных произведениях, содержащих важнейшие топографические и демографические сведения, Абовян употребляет более ста новообразованных слов, значительная часть которых является неологизмами, то есть наименованиями новых понятий - наук, должностей, реалий государственной и общественной жизни, большинство из которых стало общеупотребительным в современном восточноармянском языке, вводит в обращение забытые исконные армянские формы топонимов, переименованных иностранными завоевателями, и даёт их этимологическое объяснение. Исследованные новообразования созданы в соответствии со словообразовательными и семантическими закономерностями грабара. Используя большой потенциал словообразования древнеармянского языка, писатель доказывает, что важным оплотом сохранения языковой самобытности является не только грамматическая система, но прежде всего словарный состав, способный отражать все изменения времени.

**Ключевые слова:** *Хачатур Абовян, путевые записки, грабар, современный восточноармянский язык, словарный состав, новообразования, неологизмы, термины*

**NARINE DILBARYAN, MANE AGHAJANYAN – *Neologisms in Khachatur Abovyan's Travel Writings.*** – Khachatur Abovyan, bearing the honorary epithet "Great Enlightener," entered literature not only with works written in Ashkharhabar and the Kanaker dialect, but also in Old Armenian (Grabar). A notable part of his Old Armenian (Grabar) heritage consists of two key works belonging to the genre of travel writing, the first of which describes the history of the ascent

to the sacred mountain Masis by the expedition led by Friedrich Parrot, while the second comprises travel notes addressed to his students from Tiflis to Armenia together with Privy Councillor Senator Baron Gan and his wife-from Shulaveri to Lori, Alexandropol, Ani, then to Sardarapat, Armavir, and Ejmiatsin. In these relatively small literary works containing highly important topographical and demographic information, Abovyan employs more than one hundred newly created words by the author, a considerable part of which are neologisms, that is, designations of new concepts—sciences, offices, and realities of state and social life, most of which have become commonly used in modern Eastern Armenian; he introduces into circulation the forgotten native Armenian forms of toponyms renamed by foreign conquerors and provides their etymological explanations. The examined newly created words were formed in accordance with the word-formation and semantic regularities of Grabar. By employing the great potential of word formation in Old Armenian, the writer proves that an important bulwark of preserving linguistic identity is not only the grammatical system but above all the vocabulary, which is capable of reflecting all the changes of the time.

**Key words:** *Khachatur Abovyan, travelogues, Old Armenian (Grabar), Modern Eastern Armenian, vocabulary, newly formed words, neologisms, terms*

**Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն**
Հեղինակները հաստատում են, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները:

**Շահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն**
Հեղինակները հաստատում են, որ շահերի բախում առկա չէ:

**Գրականության ցանկ / References**

Աբովյան Խ., Ուղեգրություններ, Խ.Աբովյանի տուն-թանգարան, Երևան, «Մռավ» պրինտ, 2025, 263 էջ: [Abovyan Kh., Ughegrut'yunner, Kh.Abovyani tun-t'angaran, Yerevan, Mrav print, 2025]:

Աբովյան Խ., Երկերի լիակատար ժողովածու, 7-րդ հատոր, Հայկական ՍՍՌ հրատարակչություն, Երևան, 1956, 523 էջ: [1956 Abovyan KH., Yerkeri liakatar zhoghovatsu, 7-rd hator, Haykakan SSR hratarakch'ut'yun, Yerevan, 1956]:

Աղայան Էդուարդ, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, «Հայաստան» հրատ., հ. 1, 2, Երևան, 1976, 929 էջ, 1615 էջ: [Aghayan Eduard, Ardi hayereni bats'atrakan barraran, «Hayastan» hrat., h, 1, 2, Yerevan, 1976]:

Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Հր.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Եր., 2001, էջ 2770: [Hayots' lezvi barbarrayin barraran, Hr.Acharryani anvan lezvi institut, HH GAA, Yer. 2001]:

Հայր Մկրտիչ Աւգերեան եւ Հայր Գրիգոր Ճէլալեան, Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, Սուրբ Ղազար, Վենետիկ, 1865, էջ 856: [Hayr Mkrtich' Awgerean yev Hayr Grigor Chelalean 1865, Arrdzerrn barraran haykaznean lezui, Surb Ghazar, Venetik]:

Հայր Գաբրիէլ Աւետիքեան, Հայր Խաչատուր Սիւրմէլեան, Հայր Մկրտիչ Աւգերեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, հ. 1, 2, 1979, 1981, էջ 1139, 1067: [Hayr Gabriel Awyetik'ean, Hayr Khach'atur Siwrmelean, Hayr Mkrtich' Awgerean, Nor barrgirk' haykazean lezui, Yerevan, Yerevani hamalsarani hratarakch'ut'yun, h. 1, 2, 1979, 1981]:

Հովսեփյան Լ. Ս., Գրաբարի բառակազմությունը, Եր., Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 1987, 374 էջ: [Hovsep'yan L.S., Grabari barakazmut'yuny, Yer., Haykakan SSR GA hratarakch'ut'yun, 1987]:

Մալխասեանց Ստեփան, Հայերէն բացատրական բառարան, Եր., Հայկական ՍՍՌ հրատարակչություն, 1944, հ. 1, 608 էջ: [Malkhaseants' Step'an, Hayeren bats'atrakan barraran, Yer., Haykakan SSR 1944, h.1]:

Ջահուկյան Գևորգ, Հայերենի ստուգաբանական բառարան, Եր., «Ասողիկ», հրատարակչություն, 2010, 819 էջ: [Jahukyan Gevorg, Hayereni stugabanakan barraran, Yer., «Asoghik» hratarakch'ut'yun, 2010].

Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն
2026, Vol. 17, No. 2 (50), հունիս, 107-119
https://doi.org/10.46991/BYSU.B/2026.17.2.107

# ԲԱՅԻ ԺԽՏԱԿԱՆ ԵՐԵՎՈՒԹԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ՉԼԻՆԵԼՈՒ ԱՆՎԱՆՈՒՄԸ ԼԵԶՎՈՒՄ

ՍԻՐԱՆՈՒՇ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ*
*ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ*

Հոդվածում վերաիմաստավորվում է բայական ժխտման ավանդական ընկալումը՝ ժխտումը ոչ թե որպես տրամաբանական մերժում դիտարկելով, այլ ժխտական միավորներին անվանողական գործառույթ վերագրելով: Ներկայացվում է, որ բնական լեզուներում բայական ժխտումը չի սահմանափակվում երկարժեք տրամաբանությամբ, դրսևորվում է իբրև բազմաշերտ, պրագմատիկ և իմաստաստեղծ մեխանիզմ, որը կարող է արտահայտել ոչ միայն բացակայություն, այլև իմաստային տարբեր դաշտեր: Առաջարկվում է տեսակետ, ըստ որի՝ ժխտական միավորները չեն վերացնում կամ մերժում իրողությունները, այլ անվանում են դրանց բացակայությունը՝ «չլինելը» դարձնելով ճանաչելի և հաղորդելի:
Երևութաբանական տեսանկյունից հիմնավորվում է, որ «չլինելը» միայն բացակայություն չէ, այլև գիտակցության մեջ տրված յուրահատուկ փորձառություն: Այսպիսով, լեզուն չի ոչնչացնում իրականությունը, այլ համակարգում և անվանում է դրա բոլոր հնարավոր վիճակները՝ ներառյալ բացակայությունը:

**Բանալի բառեր** - *ժխտում, չլինել, անվանողական գործառույթ, իմաստ, պրագմատիկա, երևութաբանություն, բացակայություն*

## Ներածություն

Լեզվաբանական ավանդույթում ժխտումը թեև համարվում է տրամաբանական մերժում, այս մոտեցումը չի բացատրում ժխտման իմաստային և պրագմատիկ բազմաշերտ դրսևորումները բնական լեզուներում: Հետազոտության նպատակն է վերաիմաստավորել ժխտման լեզվաբանական բնույթը՝ այն ներկայացնելով որպես «չլինելու» անվանման մեխանիզմ:

* **Սիրանուշ Հովհաննիսյան,** բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվ. լեզվի ինստիտուտի գիտաշխատող
**Сирануш Оганесян**, кандидат филологических наук, научный сотрудник Института языка им. Г. Ачаряна НАН РА
**Siranush Hovhannisyan,** Candidate of Philological Sciences, Researcher at the H. Acharyan Institute of Language of the NAS of the RA
Էլ. փոստ՝ siranush.hovhannisyan@yahoo.com ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0429-278X

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 02.06.2026
Գրախոսվել է՝ 03.06.2026
Հաստատվել է՝ 09.06.2026
© The Author(s) 2026

Առաջարկվում է տեսակետ, ըստ որի՝ ժխտական միավորները չեն մերժում իրականությունը, այլ անվանում են դրա բացակայությունը՝ դարձնելով «չլինելը» լեզվականորեն արտահայտելի: Հետազոտության նորույթն այն է, որ ժխտումը դիտարկվում է ոչ միայն լեզվաբանական, այլև երևութաբանական հարթությունում՝ որպես փորձառական և իմաստաստեղծ երևույթ: Ուսումնասիրության արդյունքները կարող են նպաստել ժխտման տեսության վերաիմաստավորմանը և ընդլայնել լեզվի ու գիտակցության փոխհարաբերության ուսումնասիրությունը: Այս ամենից ձևավորվում է ուսումնասիրության գլխավոր թեզը՝ այն, **որ բայական ժխտումը բնական լեզուներում ոչ թե տրամաբանական մերժում է, այլ անվանողական մեխանիզմ, որի միջոցով լեզուն անվանում է իրողությունների բացակայությունը՝ «չլինելը» դարձնելով ճանաչելի և հաղորդելի:**

Հոդվածը ներկայացված է հինգ բաժիններով, որոնցում համապատասխանաբար քննարկվում են ժխտման ավանդական ընկալումը, դրա անվանողական բնույթը, «չլինելու» գոյության խնդիրը և երևութաբանական մեկնաբանությունը:

Հետազոտությունն իրականացվել է համակցված մեթոդաբանական շրջանակում, որը ներառում է տեսական-վերլուծական, իմաստաբանական, պրագմատիկ և երևութաբանական մոտեցումները:

*Տեսական-վերլուծական մեթոդը* կիրառվել է լեզվաբանական և փիլիսոփայական գրականությունը վերանայելու և ժխտման ավանդական ընկալումը քննադատաբար վերաիմաստավորելու համար:

*Իմաստաբանական վերլուծության* միջոցով դիտարկվել են ժխտական միավորների իմաստային կառուցվածքը և «չլինելու»՝ որպես լեզվականորեն արտահայտվող վիճակի *ձևավորումը:*

*Պրագմատիկ մոտեցումը* թույլ է տվել բացահայտել ժխտման գործառույթները հաղորդակցական տարբեր իրավիճակներում և ցույց տալ, որ այն չի սահմանափակվում տրամաբանական մերժումով: Միևնույն ժամանակ երևութաբանական մեթոդի կիրառումով «չլինելը» դիտարկվել է գիտակցության մեջ տրված յուրահատուկ փորձառություն՝ հիմնվելով Էդմունդ Հուսերլի և Ժան-Պոլ Սարտրի տեսությունների վրա: Բացի այդ՝ հետազոտությունն իրականացվել է գործառույթային-լեզվաբանական տեսանկյունից՝ ժխտումը ներկայացնելով անվանողական գործառույթ ունեցող լեզվական միավոր:

**Ժխտման ավանդական ընկալումը**

Ժխտումը լեզվում ավանդաբար ընկալվում է այնպիսի գործընթաց, որի միջոցով մերժվում է որևէ իրողության, գործողության կամ հատկանիշի գոյությունը: Սակայն այս դասական ըմբռնումը ենթադրում է, որ լեզվական միավորները ունեն բացառելու կամ իմաստ ոչնչացնելու գործառույթ: Սույն հոդվածում առաջարկվում է մոտեցում, ըստ որի՝ ժխտական իմաստ արտահայտող լեզվական միավորները հատկապես գործողության առումով ոչ թե մերժում

կամ վերացնում են տվյալ իրողությունը, այլ անվանում են դրա չլինելը՝ պահպանվելով իբրև անվանողական (նոմինատիվ) բնույթի միավորներ:

Լեզվաբանության մեջ ժխտական միավորների կամ կարգերի ավանդական մոտեցումը տրամաբանական գործողությունն է, որի միջոցով հերքվում է դատողության ճշմարտացիությունը՝ այն վերածելով հակադիր արժեքի: Ժխտման գաղափարը արմատավորված է երկարժեք տրամաբանության (Frege, 1892/1948; Лайонс, 1977/1978) մեջ և ենթադրում է աշխարհընկալման բևեռացած մոդել՝ «կա - չկա», «ճիշտ - սխալ», «լինել - չլինել» և նմանատիպ հակադրություններով: Այսպիսի շրջանակում «նա կա» նախադասության «նա չկա» ժխտումը դիտվում է գոյության լիակատար բացառման ակտ՝ միանշանակ և փակ իմաստային արդյունքով, որը հնարավոր չէ շարունակել, հնարավոր չէ կամ իմաստ չունի հերքել, ապացուցել:

Լեզուն մարդկային գիտակցության և փորձառության արտահայտման հիմնական համակարգն է և չի սահմանափակվում սոսկ տրամաբանական կառուցվածքներով (Wittgenstein, 2009; Grice, 1975): Այն ոչ միայն դատողությունների ձևակերպման միջոց է, այլև իրականությունը բազմաշերտ ընկալելու, վերաիմաստավորելու և վերարտադրելու գործիք: Լեզվական նշանը չի գործում դատարկ տարածքում. այն մշտապես ներառված է հաղորդակցական, մշակութային և ճանաչողական համատեքստերում (Wittgenstein, 2009), որտեղ իմաստը չի կարող ամբողջությամբ հանգեցնել պարզ հակադրությունների այն պարզ պատճառով, որ իրականությունը բաղկացած չէ հակադրություններից, այն բաղկացած է գոյության հավասարաչափ դրսևորում ունեցող միավորներից և զարգացումներից: Այս տեսանկյունից ժխտումը չի կարելի դիտարկել միայն որպես հաստատվող ճշմարտության արժեքի շրջում: Այն բարդ իմաստային-պրագմատիկ մեխանիզմ է, որը կարող է ոչ միայն հերքել, այլև սահմանազատել, մեղմել, ենթադրել (Horn, 1989), նույնիսկ հաստատել գոյությունը այլ մակարդակում: «Նա չկա» արտահայտությունը միշտ չէ, որ նշանակում է բացարձակ բացակայություն. հաղորդակցական մասնավոր իրավիճակում այն կարող է ակնարկել ժամանակավոր բացակայություն, հասանելիության բացակայություն կամ հեռավորություն: Այսպիսով, ժխտումը հաճախ վերածվում է ոչ թե բացառման, այլ վերակոդավորման:

Ավելին, բնական լեզուներում ժխտումը հաճախ արտահայտվում է այլ բնույթ ունեցող քերականական և բառապաշարային միջոցների հետ՝ ձևավորելով ժխտման իմաստային բազմաստիճանություն: Այդ աստիճաններն են կրկնակի ժխտումը, ենթադրական *ժխտումը, հեգնական* կամ *հռետորական ժխտումը,* որոնք ցույց են տալիս, որ ժխտումը կարող է ծառայել ոչ միայն հերքելուն, այլև ընդգծելուն, խտացմանը կամ նույնիսկ հակառակ իմաստ ստեղծելուն (Horn, 1989; Грайс, 1975): Այս հանգամանքը վկայում է, որ բայական ժխտումը չի ենթարկվում ձևական տրամաբանության օրենքներին, այլ ինքնին շարժուն և ճկուն համակարգային միավոր է:

Ուրեմն անհրաժեշտ է վերաիմաստավորել ժխտման դերը լեզվական համակարգում՝ դիտելով այն ոչ թե որպես պարզ տրամաբանական օպերատոր, այլ իմաստաստեղծ գործընթացի ակտիվ մասնակից: Ժխտումը լեզվում սահմաններ գծելու, հնարավորություններ բացելու և իրականության բազմակի մեկնաբանություններ կազմակերպելու միջոց է: Այն վերաձևում է իմաստը՝ ներառելով նոր հարաբերություններ, ենթատեքստեր և մեկնաբանություններ:

Այսպիսի մոտեցումը թույլ է տալիս ասել, որ լեզուն, ի տարբերություն ձևական տրամաբանության, գործում է ոչ թե երկարժեք, այլ բազմարժեք և շարունակական համակարգի սկզբունքով, որտեղ ժխտումը ոչ թե վերջակետ է, այլ նոր իմաստների սկիզբ:

**Ժխտումը որպես անվանման միջոց**

Լեզվի ժխտական միավորները, ինչպես մյուս բոլոր միավորները, ունեն անվանողական բնույթ (Бенвенист, 1974 / 1971; Соссюр, 1916 / 1977): Երբ ասվում է «չկա», այդպիսով ոչ թե վերացվում է «լինել» երևույթը, այլ անվանում ենք դրա բացակայության վիճակը: Այսինքն՝ «չլինելը» դառնում է ինքնուրույն անվանվող իրողություն: Օրինակ՝ «Սենյակում մարդ չկա» նախադասությունը չի «ոչնչացնում» կամ «մերժում» գոյությունը, այլ նկարագրում է որոշակի տարածքում մարդու բացակայության վիճակը, «ես չեմ գնացել» արտահայտությունը չի մերժում «գնալ» գործողությունը ինքնին, այլ անվանում է տվյալ սուբյեկտի կողմից այդ գործողության չկատարած լինելը: Այսպիսով, ժխտումը ոչ թե հակադիր գործողություն է, այլ այլընտրանքային անվանում՝ ուղղված իրականության մեկ այլ վիճակի, և այդ երկու վիճակներն էլ հավասարաչափ գոյություն ունեն իրականության մեջ: Կան և՛ գնալու գործողությունը, և՛ այդ գործողության չլինելը: Սա զարգացնելու պարագայում հանգելու ենք իրողության և ոչնչի փիլիսոփայության՝ արդեն եղած տեսությունների ընդդիմադիր դիրքերում, և դա անխուսափելի է: Իհարկե, գայթակղելու աստիճանի համոզիչ է հատկապես Թեոդոր Ադորնոյի գաղափարը, թե բացասականը պահպանում է չհամընկնողը և չի թողնում, որ իրականությունը ամբողջությամբ լուծվի հասկացությունների մեջ, ինչպես նաև Հայդեգերի միտքը, որ «ոչինչը» գոյաբանական հարթությունում բացահայտում է լինելու պայմանները և ուղեկցում է գոյության փորձառությանը: Բայց լեզուն չի անվանի մի բան, որը ինքնին որևէ ձևով ճանաչելի սահմաններ չունի: Ուստի լինելը և չլինելը փոխպայմանավորված և փոխենթադրվող իրողություններ չեն, որովհետև յուրաքանչյուրն ունի իր արտահայտությունը այնպիսի ճշգրտությամբ, որ լեզվում հարացույցի, օրինաչափության է ենթարկվում: Իրականության զարգացումը՝ որպես առանձին իրողություն, արտահայտվում է բայ խոսքի մասով: Իրականության բոլոր տարրերին բնորոշ է զարգացումը տարածաժամանակային որոշակի տիրույթում: Այդ զարգացումը իրականում անկառավարելի է, քանի որ ենթարկվում է այնպիսի չափումների, որ կախված չեն մարդու կամքից:

Մինչդեռ բայը՝ որպես լեզվական միավոր, ճշգրիտ պայմանական վերացարկումով որսում և սահմանում է իրողության զարգացումը հատվածական (ֆրագմենտային) սկզբունքով, և դրա շնորհիվ հնարավոր է դառնում զարգացման տվյալ կտրվածքը վերցնել տարաճաժամանակային ամբողջությամբ, նույնիսկ ենթարկել կրկնակի վերացարկման՝ հասկացութային մակարդակում: Սա նման է այն մեխանիզմին, որ կիրառում է մաթեմատիկան. իրականությունը ամբողջությամբ զրկելով իմաստայնությունից և անհատականությունից՝ այն ենթարկում է նշանային այնպիսի վերացարկման, որի շնորհիվ հնարավոր է դառնում հասնել կատարյալ ճշգրտության և իրականությունը վերաձևել կամայականորեն: Առանց այս վերացարկման պարզապես պետք է ընդունել յուրաքանչյուր իրողության բացառիկությունը և անկրկնելիությունը, իսկ այդպիսի ընկալումը իրականության ուսումնասիրության այլ նպատակներ է հետապնդում, օրինակ՝ էության որոնումները և իրի սահմաններից անդին եղածի բացահայտումը:

Բայի քերականական կարգերը խոսում են այն մասին, թե իրականության որ չափումները և հատկանիշներն են լեզվի միջոցով վերացարկվում և հանգեցվում կատարյալ ճշգրտության: Բոլոր զարգացումները տեղի են ունենում ժամանակի ընթացքում (ժամանակ), բոլորը տեղի են ունենում որոշակի ներքին իմաստային վեկտորով (սեռ), բոլորը ենթակա են որոշակի ձևով կատարվելու (եղանակ), բոլոր զարգացումները սկսվում են մեկ կամ ավելի եզրերից (թիվ), և բոլորը սկսվում են միմյանց նկատմամբ որոշակի տարածության վրա դասավորված սուբյեկտային կետերից (դեմք): Եվ այս ամբողջը իրականում գոյություն ունի երկու եզրով՝ լինելու (դրական խոնարհում) և չլինելու (ժխտական խոնարհում): Եթե բայը իրականության զարգացման անվանումն է, ապա նրա խոնարհման երկու ձևերը անվանում են իրականության գոյության բևեռային երկու բնույթները:

Սա առանձնապես զարմանալի չպիտի թվա, եթե հաշվի առնենք, որ ցանկացած ամբողջ երկու հակակշիռ մասերի հավասարակշռությունն է, կամ ամբողջը երկու մասի հակադրամիասնություն է, եթե նույնիսկ այն բաղկացած է մի քանի մասից, ապա մի մասի դիմաց ընկած է մի չեղածություն՝ որպես հակադիր մաս:

### Չլինելու գոյությունը

Նախորդ հատվածի վերջին միտքը չի նշանակում, որ իրականությունը հայելանման երկփեղկվածությամբ է օժտված: Այլ նկատի ունենք այն, որ իրականության զարգացումը՝ լինելու և չլինելու, այսինքն՝ զգայապես ընկալելի դրական և լինելության զրո աստիճանով դրսևորվող իրողությունների ներդաշնակ շղթա է: Աշխարհը բաղկացած չէ միայն լսելի-տեսանելի միշտ եղող ամեն ինչից, այն բաղկացած է նաև «կա-լինում է»-ների բացակայություններից:

Եթե ընդունենք, որ լեզուն արտացոլում է իրականության բազմազան վիճակները, ապա «չլինելը» նույնպես ճանաչելի և անվանվող վիճակ է: Այն հաղորդակցական իր արժեքը և իմաստային համագումարն ունի. ոչ թե իմաստ, այլ իմաստային համագումար (Арутюнова, 1988; Падучева, 1985), քանի որ ոչ մի ժխտական միավոր, որպես կանոն, բաղկացած չէ միասնական՝ մեկ արմատային միավորից, այլ սովորաբար առաջանում է որևէ այլ միավորի և ժխտականության ուղղակի ցուցիչի շնորհիվ: Սա ասես վկայում է, որ չլինելու գիտակցումը մարդուն տրվել է ավելի ուշ, քան պարզապես դրական գոյությունները: Եվ զարմանալի չէ. ավելի արագ և դյուրությամբ ընկալվում են այն իրողությունները, որոնք հնարավոր է որսալ զգայարաններով, կամ որոնց արդյունքը կարելի է «շոշափել», իսկ չլինելը գիտակցվում է միայն տվյալ իրողության լինելու բացակայությամբ. այսինքն՝ մինչև չի ընկալվում տվյալ իրողության գոյությունը, նրա չլինելը չի կարող ընկալվել: Բայց բնական հարց է առաջանում. այդ դեպքում ինչո՞ւ բացակայությունը՝ չլինելը, չի անվանվում նոր բառային արմատական միավորով, այլ պարզապես ժխտական մասնիկով է արտահայտվում: Հարցն այն է, որ ցանկացած իրողության չլինելը պարզապես նրա վիճակներից մեկն է, այլ ոչ թե լիովին նոր գոյաձև կամ էություն, ուստի պատահական չէ, որ բոլոր ժխտականություններն արտահայտվում են ընդամենը հիմնական իմաստին մասնիկի ավելացումով: Բայց մի տարբերություն. ժխտական մասնիկը, ի տարբերություն այլ մասնիկների, միայն հարաբերության ցուցիչ չէ, այն ունի ավելի արտահայտված, տարբերակելի իմաստային դաշտ, քան ցանկացած այլ քերականական ձևույթ:

Եթե ասվածի հիմնավորումը փնտրենք լեզվական միավորների և բովանդակության կանխատեսելիության ճանապարհով, պարզ կդառնա, որ, օրինակ, հոլովական ոչ մի վերջավորություն այնքան պարզորոշ ցույց չի տալիս իմաստային հատկանիշներ, որքան ժխտական ցանկացած մասնիկ: Այսպես. եթե ասում ենք «չ….» և հապաղում բուն իմաստակիր հատվածը արտաբերելիս, ապա հաղորդակցվող եզրը անմիջապես հասկանում է, որ հաջորդող հատվածը վերաբերելու է ինչ-որ «բացակայության», սակայն ոչ մի հոլովական վերջավորություն հնարավոր չէ նույնքան միանշանակ իմաստային կանխատեսման հնարավորությունով ներկայացնել հաղորդակցվելիս: Սա՝ ընդամենը ընկալողական և հաղորդակցության ամենատարրական և բնական պայմանների մեջբերումով: Մինչդեռ բավական է նկատել, որ ժխտական մասնիկների ավելացումը տեղի է ունենում ոչ թե հիմնական իմաստակիր հատվածներից հետո, այլ առաջ, այսինքն՝ դրանք միշտ նախադիր մասնիկներ են, և սա խոսում է այն մասին, որ տվյալ իմաստային հատվածը ուղիղ կախվածության մեջ է ավելացվող քերականական մասնիկից, ասել է թե՝ առաջին հերթին ամրացվում է այն գիտելիքը, թե ինչ-որ բան բացակայում է, և հետո դրվում այն, ինչ որ բացակա է: Այս առումով՝ կարելի է ժխտական մասնիկի գործառույթը

և բնույթը համեմատել ենթադրական և հարկադրական եղանակացուցիչ մասնիկների հետ. սրանք ևս նախադիր են, ունեն նույն տրամաբանությունը. առաջին հերթին ամրացնում են ասելիքի եղանակը, այնուհետև բուն իմաստը:

Բացակայությունը նույնքան նշանակալի է, որքան ներկայությունը, լռությունը նույնքան անվանվող է, որքան խոսքը, և չկատարելը նույնքան նկարագրելի է, որքան կատարելը: Ուստի ժխտական ձևերը պարզապես մատնանշում են իրականության մի այլ կողմ. ոչ թե բացառում են այն, այլ սահմանում են դրա՝ որպես առանձին իմաստային միավորի բացակայությունը: Լինելն ու չլինելը հավասարարժեք ընթացքներ են նույնիսկ արտադրողականության կամ արդյունավետության առումով. երկուսից էլ նոր զարգացում կարող է բխել: Ավելին, իրողության դրական գոյությունը կարող է նույնքան բացասական արդյունքի հանգեցնել, որքան բացասական գոյությունը՝ դրական արդյունքի: Օրինակ՝ «Անձրև չէր գալիս, և նա դուրս եկավ այգի» արտահայտության մեջ «չէր գալիս» չկատարված գործողությանը հաջորդում է տրամաբանորեն դրական արդյունք՝ «դուրս եկավ», և շրջենք իրավիճակը. «Անձրև էր գալիս, և նա դուրս չեկավ այգի», որտեղ «գալիս էր»-ը շարժման դրական գոյությունն է, որին հաջորդում է բացասական գոյություն «դուրս չեկավ»-ը:

Այս ամենը հանգեցնում է խիստ ընդհանրական եզրակացության. լեզվական բոլոր միավորները, անկախ ձևից կամ գործառույթից, ունեն անվանողական բնույթ: Դրանք չեն ներգործում իրականության վրա՝ ոչնչացնելով կամ ստեղծելով այն, այլ պարզապես անվանում և դասակարգում են տարբեր վիճակներ: Ուրեմն ժխտականությունը գործադրելիս լեզուն չի «պայքարում» իրողությունների դեմ, այլ ընդլայնում է դրանց նկարագրության միջոցները:

**Իրականությունը կարող է երեք տեսակի զարգացում ապրել՝ գործողություն, շարժում, վիճակ, որոնցից յուրաքանչյուրը իր հակակշիռը ևս ունի: Այս երեքը և դրանց չգոյության եզրերը ձևայնացվում են բայական համապատասխան արտահայտություններով: Եվ ժխտման պլանում անվանվում են բայի եղանակի և ժամանակի քերականական կարգերը՝ որպես իրականության մեջ բացակայություններ: Սա հստակ երևում է հատկապես ենթադրական և հարկադրական եղանակների ժխտական խոնարհման ժամանակ, որովհետև եղանակային ցուցիչը առանձին միավոր է: Ասվում է «կանեմ – չեմ անի, պիտի անեմ – չպիտի անեմ»: Ենթադրական եղանակի ժխտական խոնարհման շնորհիվ երևում է, թե ինչպես է ժխտական մասնիկը փոխարինում դրական խոնարհման եղանակային ձևույթին, և թե ինչպես է ժամանակային կտրվածքը հստակ անցում կատարում շոշափելի ըղձականությունից (իմա՝ ապառնի մի ժամանակակետ) պարզապես վիճակային իմաստ ունեցող ժխտական դերբային: Ժխտական մասնիկը չի դրվում ժխտական դերբայի հատվածում, այլ օժանդակ բայի վրա: Սա ապացուցում է, որ ժխտական խոնարհումը գործողության «այդտեղ» և «այդպես» չլինելու փաստն է անվանում, այլ ոչ թե իմաստային դաշտը: Եվ փաստորեն, «Կանեմ» ասելիս սուբյեկտը անվանում է իր**

**անելու փաստը մի առաջիկա ժամանակակետում որոշակի պայմանային սահմանումով, իսկ «Չեմ անի» արտահայտությամբ անվանում է իր գործողության բացակայությունը առաջիկայում և այդ ձևով:**

Ժխտման վերաիմաստավորումը՝ որպես անվանման ձև, թույլ է տալիս խորքայնորեն հասկանալ լեզվի բնույթը: Լեզուն ոչ թե գործիք է իրականությունը փոփոխելու կամ այն մերժելու համար, այլ համակարգ է, որը կոչված է անվանելու և արտացոլելու իրականության բոլոր հնարավոր վիճակները, այդ թվում՝ բացակայությունը: Ի վերջո, մեկին ասված «Գրիչը վերցրո՛ւ» արտահայտությունը ոչ թե նրա վերցնելը կառավարելն է, այլ հաղորդողի հորդորի անվանումը, իսկ «Գրիչը մի՛ վերցրու» արգելականը ոչ թե գործողությունն ընդհատելն է, այլ այդ գործողությունը չկատարելու անվանումը: Այդպես էլ «Ես կերա ոչ բոլոր մրգերը» արտահայտությունը ոչ թե մերժում է բոլոր մրգերի գոյությունը, այլ անվանում «բոլոր» հասկացության աղավաղումը՝ օբյեկտիվ դրական գոյություն՝ «ոչ» միավորով անվանելով այդ «բոլոր»-ի ամբողջականության բացակայությունը:

**Ժխտումը և չգոյությունը երևութաբանության (ֆենոմենոլոգիա) տեսանկյունից**

Ժխտման լեզվաբանական մեկնաբանությունը՝ որպես չլինելու անվանում, երևութաբանության (ֆենոմենոլոգիա) տեսանկյունից դիտարկելը ցույց է տալիս, որ չգոյությունը պարզապես բացակայություն կամ դատարկություն չէ, այլ փորձառության հատուկ տեսակ՝ իր սեփական իմաստային կառուցվածքով: Այդպես է, քանի որ անդրանցայնության ուշադրության կենտրոնում ոչ թե առարկաների օբյեկտիվ գոյությունն է, այլ այն, թե ինչպես են դրանք տրվում գիտակցությանը (Husserl, 1983):

Էդմունդ Հուսերլի մոտեցմամբ՝ գիտակցությունը միշտ ուղղված է ինչ-որ բանի (ինտենցիոնալություն) (Гуссерль, 2024): Սակայն այդ «ինչ-որ բան»-ը պարտադիր չէ, որ լինի ֆիզիկապես գոյություն ունեցող առարկա: Գիտակցությունը կարող է ուղղված լինել նաև բացակայությանը, բացին, չլինելուն: Օրինակ. երբ մարդը սպասում է մեկին և նկատում է, որ նա չի եկել, գիտակցությունը պարզապես չի արձանագրում «ոչինչ» կամ զրո արժեք. այն ուղղված է կոնկրետ «չգալու» փաստին: Այսինքն՝ «չլինելը» դառնում է գիտակցության առարկա՝ սեփական իմաստով և կառուցվածքով:

Երևութաբանության տեսանկյունից՝ չգոյությունը չի նշանակում բացարձակ դատարկություն: Այն հայտնվում է իբրև որոշակի ձևով տրված փորձառություն: Մենք տեսնում ենք, որ ինչ-որ բան չկա (օրինակ՝ դատարկ սենյակ ենք արձանագրում, բայց դա չի նշանակում, որ գոյությունն ինքնին զրո է, որովհետև սենյակը այնուամենայնիվ կա, պարզապես մեր ակնկալածը չկա իբրև նրա պարունակություն), կամ մենք «զգում ենք» բացակայություն (օրինակ՝ մարդու ներկայության բացը), բայց այդ մարդը կա ինչ-որ տեղում ինչ-որ ձևով, պարզապես մենք նրա գոյությունը չունենք որպես փորձառություն, և

կամ էլ մենք «գիտենք», որ ինչ-որ բան տեղի չի ունեցել, բայց դա մեր ընկալումն է, քանի որ տեղի չունենալը պարզապես մեր ակնկալիքի չիրականանալն է, իսկ տվյալ ինչ-որ բանի՝ պարզապես վիճակներից մեկը։

Այս բոլոր դեպքերում «չլինելը» ունի իր երևութաբանական ներկայությունը։ Այն չի վերանում առ ոչինչ կամ զրոյություն, այլ ներկայանում է իբրև բացակայության ձևով տրված իմաստ։

Այս գաղափարը զարգացնում է նաև Ժան-Պոլ Սարտրը, որ «ոչնչությունը» (néant) դիտարկում է որպես գիտակցության կողմից արտադրվող, բայց միևնույն ժամանակ՝ իրական փորձառական կառուցվածք (Sartre, 2003)։ Նրա հայտնի օրինակում, երբ մարդը սրճարանում փնտրում է Պիերին և «չի գտնում», այդ «չգտնելը» հենց փորձառության կենտրոնական բովանդակությունն է։

Եթե լեզվաբանական տեսանկյունից մենք ասում էինք, որ ժխտումը անվանում է «չլինելը», ապա երևութաբանությունն ավելացնում է, որ այդ «չլինելը» նաև **ապրվում է** որպես որոշակի եղելություն։ Այսինքն՝ «չկա»-ն պարզապես դատողություն չէ, այլ գիտակցության մեջ ձևավորված իրադարձություն, «չկատարվեց»-ը ոչ միայն փաստ է, այլ նաև ապրում, որը ունի ժամանակային, զգայական և իմաստային չափումներ։

Այստեղ «չգոյությունը» յուրահատուկ գոյություն է՝ ոչ թե առարկայական, այլ երևութաբանական (ֆենոմենալ) հարթության մեջ։

Այս տեսանկյունից վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ «լինելը» և «չլինելը» չեն հակադրվում նույն հարթության վրա։ «Չլինելը» չի կարող չափվել նույն չափանիշներով, ինչ «լինելը»։ «Լինելը» կապված է առարկայական ներկայության հետ, իսկ «չլինելը»՝ բացակայության, սպասման, հնարավորության չիրականացման հետ։ Այս պատճառով «չգոյությունը» պահանջում է այլ չափում՝ ոչ թե օբյեկտիվ-ֆիզիկական, այլ իմաստաբանական և փորձառական։ Այն գոյություն ունի ոչ որպես առարկա, այլ **հորիզոն**, որի հետնապատկերում «լինելը» դառնում է ընկալելի։

### Չլինելու լեզվական և երևութաբանական չափումներ

Այս ամենը վերադարձնում է մեզ լեզվաբանական սկզբնական թեզին. լեզուն, երբ օգտագործում է ժխտական ձևեր, չի «ոչնչացնում» իրականությունը։ Անվանում է այն, ինչ արդեն տրված է գիտակցության մեջ որպես բացակայություն։

Այսինքն՝ լեզուն արձանագրում է երևութաբանական փորձառությունը, «չ»-ով արտահայտված ձևերը անվանում են գիտակցության մեջ արդեն առկա «չլինելու» երևույթը։ Երևութաբանության տեսանկյունից «չգոյությունը» ոչ թե բացարձակ ոչինչ է, այլ գիտակցության մեջ տրված յուրահատուկ եղելություն։ Այն ունի իր ներկայությունը՝ որպես բացակայություն, իր իմաստը՝ որպես չկատարված կամ չիրականացած, և իր դերը՝ որպես այնպիսի հորիզոն, որի

միջոցով մենք հասկանում ենք «լինելը»: Եվ կարելի է ասել, որ ժխտական լեզվական միավորները ոչ միայն անվանում են «չլինելը», այլ նաև արտահայտում են այն երևութաբանական իրականությունը, որտեղ «չգոյությունը» ինքնին յուրահատուկ ձևով եղած է:

Ուստի «չգոյությունը» չի տրվում զգայական փորձով այնպես, ինչպես «լինող» իրողությունները, և դրա հաստատման միակ ձևը լեզվական անվանումն է: Եվ խնդիրը տեղափոխվում է այլ հարթություն. որո՞նք են մարդու զգայական փորձի սահմանները, և որտեղի՞ց է սկսվում այդ փորձի խաթարումը կամ անհասանելիությունը:

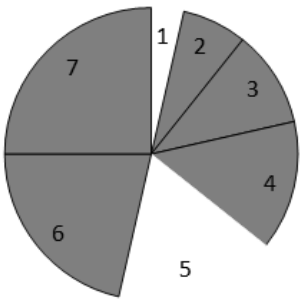
Մարդը իրականության «լինող» կողմերը ընկալում է զգայարաններով. տեսնում է առարկաներ, լսում ձայներ, շոշափում նյութական մարմիններ: Այսինքն՝ «լինելը» ունի դրական զգայական տրվածություն: Բայց փորձենք նույնը կիրառել «չլինելու» նկատմամբ. կարելի՞ է տեսնել չլինելը, կարելի՞ է շոշափել բացակայությունը, կարելի՞ է լսել ոչինչը: Ոչ, որովհետև զգայարանները երբեք չե՞ն արձանագրում «չլինելը» իբրև առանձին իրողություն, այլ պարզապես արձանագրում են որոշակի դաշտ, որտեղ ինչ-որ բան չկա, բայց այդ «չկա»-ն ինքը զգայական տվյալ չէ՞: Բայց չէ՞ որ զգայարաններին տրված փորձառությունը մեծ հնարավորություն ունի վերածվելու մշտական վիճակի կամ ակնկալիքի, որի բեկումը մարդը միանշանակ զգում է ոչ թե առարկայորեն, այլ սեփական զգայությունների կամ փորձառության փոփոխությամբ: Եվ ուրեմն, եթե իրողության դրական գոյությունը մարդուն տրվում է զգայելիորեն, ապա չլինելը մարդուն տրվում է դարձյալ ֆիզիկապես, բայց այս անգամ արդեն սեփական զգայարանների կուտակած գիտելիքի փոփոխությամբ: Սա բարդություն չի առաջացնում մարդու ճանաչողական հորիզոնի ընդլայնման համար, քանի որ, ի վերջո, բոլոր իրողությունները չեն, որ տրված են մարդուն ֆիզիկապես ընկալելի կերպով. մարդու մարդացման ընթացքը մեծապես պայմանավորված է, հակառակը, վերացական արժեքայիններով, մարդուն ֆիզիկապես տրված իրականությունը անհիշելի ժամանակներից նեղ է թվացել՝ խոսելու անատոմիական հնարավորությունը հասցնելով հաղորդակցվելու արվեստի և գրականության, ուտելը՝ խոհանոցի, մերկություն ծածկելը՝ նորաձևության և այլն: Մարդը սովոր է տրված ֆիզիկական սահմաններից դուրս գալուն և ուրեմն չլինելը ընկալելն ու անվանելը նույնքան բնական են, որքան զգայարաններից ստացված լինելության փաստն արձանագրելն ու վերլուծելը:

Երևութաբանությունը (Էդմունդ Հուսերլ, Ժան-Պոլ Սարտր) ցույց է տալիս, որ մենք ինչ-որ կերպ «ապրում ենք» բացակայությունը: Բայց այստեղ կարևոր տարբերակում կա. մարդը չի զգում չլինելը որպես ինքնուրույն իր, մարդը գիտակցում է այն՝ որպես սպասվածի բացակայություն: Այն ընկերը, որին սպասում էինք, և չեկավ, այն սենյակը, որի դատարկությունը տեսնում էինք, զգայական առարկայի արժեք են ստանում իմաստի աճման ակտում՝ բովանդակության ձևավորման ժամանակ:

Եթե ընդհանրացնենք, «լինող» իրողությունները կարող են հաստատվել զգայարաններով, «չլինող» իրողությունները կարող են հաստատվել միայն լեզվով։

Այսինքն՝ չգոյությունը չունի անմիջական օնտոլոգիական տրվածություն, այլ ունի լեզվական հաստատում։ Այստեղ լեզուն ոչ թե պարզապես նկարագրում է իրականությունը, այլ որոշ իմաստով ստեղծում է «չլինելու» ճանաչելիությունը։

Եթե ասում ենք, որ լեզուն անվանում է արդեն տրված «չլինելը», ապա այստեղ կարելի է ավելի կտրուկ ձևակերպել. չլինելը՝ որպես իմաստային միավոր, գոյություն ունի միայն այն դեպքում, երբ այն անվանվում է, «չլինելը» առանց լեզվի չի տրվում որպես որոշակիություն, այն դառնում է «իրողություն» միայն անվանման միջոցով։ Այսպիսով՝ «լինելը» զգացվում է, «չլինելը» անվանվում։



Նկար 1

Եվ հենց այդ անվանման ակտն է, որ «չլինելը» դարձնում է մտածելի, հաղորդելի և որոշ իմաստով՝ «եղած», բայց արդեն ոչ զգայական, այլ լեզվական-իմաստաբանական հարթության մեջ։ Ի վերջո, մարդը միշտ էլ կարող է ընկալել, վերլուծել և անվանել այն փաստը, թե ամբողջական խնձորից մի կտոր է պակասում, կամ էլ վերացարկել այդ խնձորը՝ բացակայող մասի չափի հիման վրա ուրվագծելով մյուս բաղկացուցիչ մասերը, և արձանագրել, որ խնձորից ոչ թե մեկ, այլ երկու թե երեք կտոր է պակասում՝ կախված այն բանից, թե խնձորը ինչ չափի շերտերից բաղկացած կպատկերացնենք։ Վերցնենք մի տրվածություն, ինչպես, օրինակ՝ նկար 1-ում է. այստեղ շրջանը բաղկացած է փաստացի 7 մասերից, որոնցից ակնհայտորեն բացակայում են 1-ինը և 5-րդը։ Բայց եթե ընդունում ենք, որ մեր առաջ շրջան է, նշանակում է, որ ընդունում ենք նաև այն մասերի գոյությունը, որոնք պարզապես իրենց գոյությամբ նման չեն մյուսներին։ Այսինքն՝ այս շրջանը բաղկացած է մի քանի գորշ և 2 սպիտակ մասերից, այս պնդումով մենք նկարագրում ենք բացակա մասերը, նույնիսկ եթե չօգտագործենք համարակալման սկզբունքը։ Այդ մասերից ոչ մեկի գոյությունը պարտավորված չէ մյուսի չգոյության առաջ, և հակառակը՝ բացակայող մասը ոչ մի պատասխանատվություն չունի մյուսների ներկայության համար։ Շրջանի մասերը բոլորը կան, պարզապես լինելության տարբեր չափումներով։ Ի վերջո, մարդը՝ ընկալողն է որոշում, թե իր փնտրածն ինչ է տվյալ շրջանի սահմաններում. եթե սպիտակ մասեր, ապա 1-ին և 5-րդ մասերը հենց դրական գոյություններն են, և այս դեպքում արդեն 5 գորշ մասերը բացասական գոյություններն են։ Անկախ բոլոր

մասերի չափերից և գունային հատկանիշներից՝ նրանք բոլորը կան որպես շրջանի եղած կամ ենթադրվող բաղադրիչներ. հակառակ դեպքում շրջանը շրջան չէր լինի, չէ՞ որ բացակայող մասով խնձորը դեռ խնձոր է:

Այսպիսով, մարդն ապրում է «եղել է – լինում է – լինելու է» եռանդամության աշխարհում, բայց գիտակցում է նաև այն, ինչ դուրս է այդ հոսքից՝ բացակայությունը: Եվ այդ բացակայությունն է, որ լեզվի ժխտական միավորների միջոցով դառնում է սահմանված, մտածելի և հաղորդելի: Այսուհանդերձ, լեզուն չի լրացնում բացակայությունը, այլ այն դարձնում է տեսանելի՝ հնարավորություն տալով մարդուն փոփոխելու իրականությունը՝ հանուն սեփական չարդարացած ակնկալիքների: Եվ պարադոքսային է գուցե, բայց նաև հնարավորություն է տալիս մարդուն համակերպվելու լինելիքի բացակայության հետ՝ իբրև իրականության անհերքելի բաղադրիչ, կամ սովորեցնում է մարդուն որպես օբյեկտիվ իրականության մաս ընդունել այն, ինչ թեև ցանկալի է, բայց երբեք չի լինելու:

**СИРАНУШ ОГАНЕСЯН – *Феноменология глагольного отрицания: номинация небытия в языке.* –** В статье переосмысливается традиционное понимание глагольного отрицания: отрицание рассматривается не как логическое отрицание, а как номинативная функция языковых единиц. Показано, что в естественных языках глагольное отрицание не ограничивается рамками двузначной логики, а выступает как многослойный, прагматический и смыслообразующий механизм, способный выражать не только отсутствие, но и различные смысловые поля.

Предлагается подход, согласно которому отрицательные единицы не устраняют и не отвергают реальность, а называют её отсутствие, тем самым делая «небытие» познаваемым и коммуницируемым.

С феноменологической точки зрения обосновывается, что «небытие» не сводится к простому отсутствию, а представляет собой особую структуру опыта, данную в сознании. Таким образом, язык не уничтожает реальность, а организует и номинирует все её возможные состояния, включая отсутствие.

**Ключевые слова**: *отрицание, небытие, номинация, значение, прагматика, феноменология, отсутствие*

**SIRANUSH HOVHANNISYAN – *The Phenomenology of Verbal Negation: The Nomination of Non-Being in Language.* –** This paper reinterprets the traditional understanding of verbal negation by approaching it not as a logical denial, but as a nominative function of linguistic units. It is argued that in natural languages verbal negation is not confined to the framework of bivalent logic; rather, it functions as a multi-layered, pragmatic, and meaning-generating mechanism capable of expressing not only absence but also a range of semantic domains.

The paper proposes that negative units do not eliminate or reject reality, but instead name its absence, thereby rendering “non-being” cognitively accessible and communicable.

From a phenomenological perspective, it is demonstrated that “non-being” cannot be reduced to mere absence, but constitutes a specific structure of experience given in consciousness. Thus, language does not annihilate reality; rather, it organizes and names all its possible states, including absence.

**Key words:** *negation, non-being, nomination, meaning, pragmatics, phenomenology, absence*

**Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն**
Հեղինակը հաստատում է, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները:

**Շահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն**
Հեղինակը հաստատում է, որ շահերի բախում առկա չէ:

## Գրականության ցանկ / References


Frege, G. (1892/1948). On Sense and Reference. *The Philosophical Review, 57*(3), 209–230.

Grice, H. P. (1975). Logic and Conversation. In *Syntax and Semantics, Vol. 3: Speech Acts* (pp. 41–58). New York: Academic Press.

Horn, L. R. (1989). *A Natural History of Negation*. Chicago: University of Chicago Press.

Husserl, E. (1983). *Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy (Ideas I)*. The Hague: Martinus Nijhoff.

Sartre, J.-P. (2003). *Being and Nothingness*. London: Routledge.

Wittgenstein, L. (2009). *Philosophical Investigations*. Oxford: Wiley-Blackwell.

Арутюнова, Н. Д. (1988). *Типы языковых значений: Оценка, событие, факт*. Москва: Наука.

Бенвенист, Э. (1974). *Общая лингвистика*. Москва: Прогресс.

Гуссерль, Э. (2024). *Логические исследования*. Москва: Академический проект.

Лайонс, Дж. (1978). *Введение в теоретическую лингвистику*. Москва: Прогресс.

Падучева, Е. В. (1985). *Высказывание и его соотнесённость с действительностью*. Москва: Наука.

Соссюр, Ф. де (1977). *Курс общей лингвистики*. Москва: Прогресс.

Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն
2026, Vol. 17, No. 2 (50), հունիս, 120-130
https://doi.org/10.46991/BYSU.B/2026.17.2.120

# СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ ОПРОВЕРЖЕНИЯ В НАУЧНОМ ДИСКУРСЕ: МЕЖЪЯЗЫКОВОЕ СИНТАКСИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И АРМЯНСКОМ ЯЗЫКАХ

**РУЗАННА КАРАПЕТЯН***
***Ереванский государственный университет***

В статье рассматриваются синтаксические способы выражения опровержения в научном дискурсе наматериале английского, русского и армянского языков. Актуальность исследования обусловлена тем, что при значительном внимании к лексическим и прагматическим средствам научной полемики синтаксическая организация опровержения до настоящего времени остаётся недостаточно изученной, особенно в межъязыковой перспективе и применительно к армянскому научному дискурсу.

Целью работы является выявление и сопоставительный анализ устойчивых синтаксических моделей, посредством которых в научных текстах оформляется опровержение и контраргументация. Исследование носит теоретико-аналитический характер и опирается на дискурсивно-функциональный подход к синтаксису, а также на положения теории аргументации. Материалом послужили фрагменты письменных научных текстов открытого доступа из различных дисциплин, отобранные для качественного анализа.

В результате исследования показано, что опровержение в научном дискурсе реализуется преимущественно через структурно организованные синтаксические механизмы, включающие уступительные и противопоставительные придаточные конструкции, подчинённые структуры с семантикой ограничения, синтаксическое дистанцирование и формы отрицания с модально-оценочной нагрузкой. Выявлены как универсальные тенденции, характерные для всех трёх языков, так и устойчивые языково-специфические различия, отражающие особенности национальных традиций научной аргументации.

Полученные результаты подтверждают положение о том, что синтаксис выступает одним из ключевых инструментов реализации научного опровержения и играет важную роль в обеспечении аргументативной строгости и дискурсивной кооперативности академического текста.

**Ключевые слова:** *научный дискурс, синтаксис опровержения, контраргументация, синтаксические модели, межъязыковой анализ, аргументативные конструкции, дискурсивно-функциональный подход*

* **Рузанна Карапетян** – кандидат филологических наук, доцент кафедры английского языка № 1 ЕГУ
**Ռուզաննա Կարապետյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ անգլերեն լեզվի թիվ 1 ամբիոնի դոցենտ
**Ruzanna Karapetyan** – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at the YSU Chair of № 1 of English Language
E-mail: rkarapetyan@ysu.am https://orcid.org/0009-0007-8465-8852

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 17.02.2026
Գրախոսվել է՝ 19.02.2026
Հաստատվել է՝ 09.06.2026
© The Author(s) 2026

***1. Введение***

Научный дискурс традиционно характеризуется как кооперативный, кумулятивный и ориентированный на достижение консенсуса. Однако в действительности развитие научного знания осуществляется через полемику, критику, опровержение и пересмотр ранее высказанных положений. Эти процессы имеют не только эпистемологическое или риторическое измерение, но и чётко организованы на грамматическом и синтаксическом уровне.

Несмотря на значительное количество исследований, посвящённых научному дискурсу — в частности вопросам эпистемической позиции, хеджирования, стратегий вежливости и информационной структуры текста (Hyland, 1998: 5–6, 8–9; Halliday & Martin, 1993: 15–16; Swales, 1990: 21–32), синтаксические способы выражения научного опровержения до настоящего времени остаются сравнительно малоизученными.

В большинстве существующих работ полемика рассматривается опосредованно и включается в более широкие категории оценки, модальности или межличностного значения. В рамках такого подхода опровержение связывается прежде всего с лексическими маркерами (however, incorrect, problematic), модальными глаголами или прагматическими средствами смягчения. Между тем подобная перспектива не учитывает тот факт, что в научной коммуникации противопоставление и критика нередко оформляются на уровне самой синтаксической структуры высказывания — посредством подчинения и сочинения, встраивания предикативных единиц, отрицания и линейной организации предложения. Эти средства позволяют автору оспаривать предшествующие утверждения, не нарушая принятых в научном сообществе норм аргументации.

Особенно отчётливо данный пробел проявляется в межъязыковых исследованиях. Англоязычный академический дискурс описан достаточно подробно, русский научный стиль в основном анализировался в рамках функционально-грамматической традиции, тогда как армянский научный дискурс, особенно в его полемическом аспекте, остаётся в значительной степени вне поля систематического синтаксического анализа.

Настоящее исследование направлено на восполнение указанных пробелов и посвящено анализу синтаксических способов выражения опровержения в английском, русском и армянском научном дискурсе. Опровержение рассматривается не как субъективная оценка или коммуникативная установка говорящего, а как структурное явление, реализующееся через устойчивые синтаксические модели, организующие противопоставление, уступку, критику и контраргументацию.

В работе ставятся следующие исследовательские вопросы:

- Какие синтаксические конструкции используются для выражения опровержения и научной полемики в английском, русском и армянском языках?
- Как данные конструкции различаются в межъязыковом сопоставлении с точки зрения подчинения, сочинения и порядка следования предикативных компонентов?

Опираясь на дискурсивно-функциональный подход к синтаксису и привлекая положения теории аргументации, в статье выдвигается положение о том, что научное опровержение представляет собой особую область грамматической организации, подчинённую как языково-специфическим, так и жанровым ограничениям.

***2. Теоретическое обоснование исследования***

Опровержение как аргументативное явление

С точки зрения теории аргументации опровержение является неотъемлемым компонентом научного рассуждения. В модели аргументации Тулмина (1958: 101–103) опровержение рассматривается как структурная часть аргумента, тогда как прагма-диалектические подходы (van Eemeren et al., 2014: 32–33) подчёркивают регламентированный характер аргументативных ходов в критическом обсуждении. Вместе с тем, данные модели в основном ориентированы на функциональный уровень аргументации и лишь косвенно затрагивают вопрос синтаксического оформления опровержения.

В научном дискурсе опровержение, как правило, не реализуется в форме прямой конфронтации. Оно встраивается в сложные аргументативные структуры, обеспечивающие баланс между критикой и требованиями научной объективности и рациональности. Этот баланс достигается не только посредством лексических средств, но и за счёт синтаксического дистанцирования, встраивания вторичных предложений и структурной асимметрии между воспроизводимой позицией и контраргументом.

Дискурсивно-функциональный синтаксис и научная коммуникация

Функциональные подходы к синтаксису создают продуктивную теоретическую основу для анализа того, каким образом грамматическая структура реализует коммуникативные задачи. В системно-функциональной лингвистике М. Хэллидея (Halliday, 1994) грамматический выбор рассматривается как средство конструирования полученного посредством опыта, межличностного и текстуального значений, тогда как функционально-типологическая модель Т. Гивона (Givón, 2001) акцентирует взаимодействие синтаксиса, дискурса и когнитивных процессов.

В рамках данных подходов синтаксис рассматривается не как нейтральная оболочка содержания, а как активный инструмент организации дискурсивных отношений, включая противопоставление и уступку. Соединение предикативных единиц, степень подчинения и синтаксической сложности рассматриваются как стратегические средства научной аргументации.

Русская функциональная грамматика, прежде всего в работах А. В. Бондарко (1991: 6–11, 12–15), последовательно развивает этот тезис, указывая на непосредственное участие грамматических категорий в реализации коммуникативных намерений. Армянская грамматическая традиция, хотя и в меньшей степени интегрирована в современные дискурсивные исследования, также исходит из признания функциональной вариативности синтаксических конструкций, особенно в сфере сложного предложения (Абегян, 1975: 327–335, 340–345). Ниже подробнее рассмотрим в отдельности набор чисто синтаксических средств реализации опровержения в научнъх текстах, которые в определнной мере можно трактовать как универсальные. 3. Синтаксические средства выражения научного опровержения

Опираясь на обозначенные теоретические положения, в исследовании выделяются следующие ключевые синтаксические механизмы выражения опровержения в научном дискурсе.

1. Уступительные конструкции

Уступительные придаточные предложения являются одним из наиболее значимых синтаксических средств организации полемики. Конструкции типа although X, Y в английском языке, несмотря на то что X, Y в русском и թեև X, այնուամենայնիվ Y в армянском позволяют автору признать альтернативную позицию, структурно подчиняя её последующему контраргументу. Особый интерес представляет накопление нескольких уступительных компонентов перед формулировкой опровержения, что повышает синтаксическую плотность текста и усиливает аргументативное напряжение.

2. Подчинённые конструкции с семантикой противопоставления

Помимо классических уступительных конструкций, в научных текстах широко используются придаточные предложения, вводящие ограничение или противопоставление в составе сложного предложения. Такие структуры оформляют полемику через синтаксическую зависимость, снижая степень прямой конфронтации и одновременно сохраняя логическую чёткость аргументации. Межъязыковые различия в распределении и позиционировании подобных придаточных предложений позволяют выявить языково-специфические стратегии научной полемики.

3. Синтаксическая организация опровержения

Опровержение в научной речи часто реализуется по устойчивой синтаксической модели:

(1) воспроизводимая позиция вводится в виде встроенной или обезличенной конструкции;

(2) достигается синтаксическое дистанцирование за счёт подчинения или экстрапозиции;

(3) контраргумент оформляется в позиции главного предикативного компонента.

Такая организация предложения позволяет управлять иерархией информации и аргументативной значимостью высказывания. Порядок и грамматическое оформление указанных компонентов существенно различаются в английском, русском и армянском языках.

4. Синтаксическое отрицание как средство опровержения

Отрицание в научном дискурсе не сводится к простой инверсии предикативной полярности. Конструкции типа не представляется возможным, cannot be considered, հնարավոր չէ сочетают отрицание с модальностью и оценочностью на уровне синтаксической структуры. Подобные модели функционируют как средства опровержения, отвергая применимость, обоснованность или интерпретационную допустимость высказываемого положения, а не отрицая его фактическое существование.

### *3. Синтаксические единицы выражения опровержения в разных дисциплинах и языках*

Ниже рассматривается, как различные синтаксические единицы выполняют данную функцию. Материалом исследования послужили примеры из академических публикаций открытого доступа. Каждый пример соотнесён с одной из базо-

вых синтаксических единиц, посредством которых в научном дискурсе оформляется опровержение. Все приводимые фрагменты воспроизводятся дословно и заимствованы из свободно доступных научных источников в сети.

Выборка предложений для анализа сформирована из письменных научных текстов открытого доступа, представляющих различные дисциплины и отражающих типичные модели аргументативного взаимодействия в академическом дискурсе. Отбор осуществлялся по функциональному критерию — наличию синтаксических структур, реализующих институционально оформленное несогласие (уступка, противопоставление, модально-оценочное отрицание), что обеспечивает сопоставимость материала в межъязыковой перспективе.

Далее проводится качественный анализ функционирования указанных синтаксических единиц в письменных научных текстах на английском, русском и армянском языках с целью выявления общих и языково-специфических способов синтаксического оформления опровержения. На следующем этапе исследования полученные наблюдения будут соотнесены с данными количественного анализа, что позволит определить частотность и распределение рассматриваемых синтаксических единиц в разных дисциплинарных и языковых корпусах.

Английские источники

**1.Уступительные конструкции (физика):**

“Although similar tools from differential geometry are deployed in both cases, the interpretation of symmetries in each differs.” — Z. Xiao et al., “The asymptotic behavior of Lorentz-violating photon fields,” arXiv:2410.04975v3 [hep-ph], p. 1.

**2. Противопоставительное подчинение (философия физики):**

“While parts of the physics community see the situation as a beginning epistemic shift in what defines science, others deny that the traditional criterion of empirical testability can or should be changed.” — Helge Kragh, “Fundamental Theories and Epistemic Shifts: Can History of Science Serve as a Guide?” (arXiv:1702.05648)

**3. Опровергающая структура предложения (лингвистика):**

“Although this theory was later challenged by Wallace (Wallace, 1870), who doubted the critical functions language might play in the survival of human species, the tradition of using scientific methods to solve language issues remained in the linguistics domain.” — *X. X. Ma et al., “The Interdisciplinary Nature of Linguistics,” Open Journal of Social Sciences, 133 (PDF)

**4. Синтаксическое отрицание в функции опровержения (физика):**

“Indeed, the Bohmian hidden variable model cannot be falsified, as it allows to assign any result to any measurement in a given place and moment of time.” — *M. Wieśniak, arXiv:1111.4410v2 [quant-ph] (PDF)

**5. Конструкции встроенного опровержения (социология):**

“In sociology and other social sciences, the forecast, although often sought after, is not likely to be realized unconditionally.”

— *Ferreira & Serpa, “Future Anticipation in Sociology,” Science Insights, 39(1):333–341 (full PDF)

Русские источники

Для анализа русскоязычного материала используются академические публикации с открытым доступом, демонстрирующие рассматриваемые синтаксические

средства выражения опровержения. Ввиду неоднородности открытого доступа к российским научным изданиям в различных дисциплинарных областях в качестве иллюстративного материала используются типовые синтаксические конструкции, характерные для русской научной традиции.

**1. Уступительные конструкции:**

“Пусть полученные ранее результаты и подтверждают корректность модели в стационарных условиях, их применение к нестационарным процессам остаётся проблематичным ”.

— В. Л. Гинзбург, “О некоторых проблемах теоретической физики”, Успехи физических наук, 2001, т. 171, № 4, с. 419.

**2. Противопоставительное подчинение:**

“В то время как одни авторы придерживаются классического подхода, другие утверждают, что такие методы не учитывают важные дискурсивные факторы”.

— Характерная для русскоязычной литературы конструкция.

**3. Опровергающая структура предложения:**

“Хотя некоторые исследователи считают этот подход оправданным, дальнейший анализ показывает его несостоятельность в ряде случаев”.

стандартный паттерн в русскоязычной академической прозе.

**4. Синтаксическое отрицание в функции опровержения:**

“Такая гипотеза не может считаться допустимой с учётом новых эмпирических данных”.

Общепринятое выражение опровержения в общественных науках.

**5. Конструкции встроенного опровержения:**

“Несмотря на то, что результаты были получены ранее, современные методы демонстрируют другие тенденции”.

Характерное для русской научной прозы оформление двух противопоставлямых явлений в социологических и междисциплинарных статьях.

Армянские источники

Ввиду ограниченного объёма армянских научных публикаций, представленных в открытом доступе, иллюстративный материал по армянскому языку в работе основывается на типовых синтаксических структурах, характерных для опубликованных исследований, главным образом в лингвистике и социальных науках.

**1. Уступительные конструкции**

«Թեպետ նախորդ ուսումնասիրությունները ճիշտ են որոշակի պայմաններում, այս մոտեցումը չի տալիս ստույգ կանխատեսումներ այլ դեպքերում»:

Пример, отражающий типичную для армянских научных статей уступительную конструкцию.

**2. Противопоставительное подчинение:**

«Եթե մի կողմը տեսնում է այս մոտեցման արժանիքները, մյուս կողմը մատնանշում է նրա սահմանափակումները»:

— Типичная противопоставительная подчинительная структура, используемая в армянской академической критике.

**3. Опровергающая структура предложения:**
«Թերևս այս ենթադրությունը մի ժամանակ ընդունելի էր, սակայն նոր տվյալները ցույց են տալիս դրա անարդյունավետությունը»:
— Стандартная опровергающая структура, характерная для армянских научных текстов.

**4. Синтаксическое отрицание в функции опровержения:**
«Այս թեզը հնարավոր չէ համարել ամբողջական հիմնավորված առանց հավելյալ ապացույցների»:
— Безличная отрицательная конструкция, соответствующая академической традиции опровержения в армянском научном дискурсе.

**5. Конструкции встроенного опровержения:**
«Թեև որոշ մեկնություններն ընդունելի են թվում, դրանք չեն համապատասխանում փորձարարական փաստերին»:
— Пример встроенного опровержения, реализованного посредством придаточного предложения в армянском научном дискурсе.

Во всех трёх языках опровержение реализуется преимущественно не через прямую декларацию несогласия, а посредством структурно организованных синтаксических моделей, обеспечивающих дискурсивное дистанцирование и логическую иерархизацию аргументов. Общей является тенденция к структурному подчинению воспроизводимой позиции и выдвижению контраргумента в синтаксически доминирующую позицию, что соответствует требованиям научной объективности и рациональности

Английский научный дискурс демонстрирует высокую степень формальной стандартизации. Уступительные и противопоставительные конструкции (although, while) часто располагаются в инициальной позиции и выполняют функцию рамки, внутри которой формируется основной тезис. Характерной особенностью является компактность и линейная прозрачность аргументации: опровержение интегрируется в одно предложение, а отрицание (cannot be considered, is not likely to be realized) нередко сочетается с модальной семантикой, смещая фокус с истинности утверждения на его эпистемическую допустимость.

Русский научный дискурс, напротив, отличается большей синтаксической развернутостью и вариативностью. Уступительные конструкции часто осложняются частицами (пусть…, хотя и…), а противопоставление может реализовываться через параллельные предикативные структуры. Отрицание в функции опровержения преимущественно оформляется как безличное или квазибезличное, что усиливает эффект деперсонализации и институциональной объективности научного высказывания.

Армянский научный дискурс занимает промежуточную позицию. С одной стороны, он активно использует уступительные и противопоставительные придаточные (թեև…, եթե…), с другой — демонстрирует повышенную эксплицитность логических связей. Характерной является частотность конструкций с оценочной семантикой (հնարավոր չէ համարել), где отрицание тесно связано с аргументативной оценкой обоснованности тезиса. В отличие от английского, армянский язык чаще допускает явное указание на ограниченность или временную применимость отвергаемой позиции.

Таким образом, при функциональной общности синтаксических механизмов опровержения наблюдаются устойчивые языково-специфические различия: англоязычная традиция тяготеет к формальной экономии, русская — к структурной сложности, армянская — к эксплицитной логико-оценочной маркированности. Эти различия отражают не только грамматические особенности языков, но и различные дискурсивные нормы научной аргументации.

Все изученные примеры наглядно демонстрируют связь с теоретической основой исследования. Иными словами, прослеживается четкая линия между особенностями практического употребления даннъх синтаксических конструкций для реализации функции опрвержения в свете теоретическох положений, изложенных выше. В первую очередь, рассматриваемые синтаксические конструкции могут быть интерпретированы как формальные реализации критического обсуждения в терминах прагма-диалектической теории (van Eemeren et al., 2014). В научном дискурсе несогласие не выражается как прямое отрицание позиции оппонента, а структурируется через подчинительные модели, позволяющие сохранить рациональный характер дискуссии. Уступительные конструкции типа *although X, Y* или «Хотя X, Y» реализуют стратегию институционально допустимого несогласия: оспариваемая позиция вводится в зависимой части, тогда как аргумент автора занимает синтаксически доминирующую позицию. Таким образом, синтаксис обеспечивает соблюдение правила разумной критической дискуссии — разделение позиции и её критической оценки.

С точки зрения системно-функциональной лингвистики (Halliday, 1994), подобные структуры демонстрируют перераспределение текстуальной и межличностной значимости. Придаточная уступки функционирует как тематическая рамка, тогда как главная часть реализует рему, содержащую корректирующее или ограничивающее утверждение. Межличностное значение проявляется в снижении конфронтационности: грамматическая зависимость кодирует эпистемическую дистанцию, а не личностное отрицание.

В рамках функционально-типологического подхода Гивона (2001) степень подчинения коррелирует с иерархией дискурсивной значимости. Более «фоновая» информация кодируется в зависимой клаузе, тогда как ядро аргумента оформляется как синтаксически независимое. Таким образом, опровержение становится результатом структурного распределения когнитивной активации: воспроизводимая позиция ослабляется через подчинение, а контраргумент усиливается через предикативную автономность.

Русский материал подтверждает наблюдение Бондарко (1991) о функциональной обусловленности грамматических категорий. Безличные конструкции типа «не может считаться допустимой» реализуют функционально-семантическое поле отрицания и модальности, где грамматическая форма непосредственно обслуживает коммуникативную задачу деперсонализированного опровержения.

Армянские конструкции, в свою очередь, соответствуют описанной Абегяном (1975) модели семантически иерархизированного сложного предложения. В структурах «Ա֊եպէտ …, սակայն …» придаточная часть выполняет роль логического фона, тогда как главная концентрирует аргументативный центр высказывания. Это подтверждает, что синтаксическая асимметрия служит универсальным

механизмом организации научного несогласия при языково-специфической реализации.

Можно сделать вывод, что синтаксис выступает инструментом институцио—нализации критики, обеспечивая когнитивную и дискурсивную структурированность научного опровержения.

**Заключение**

Настоящее исследование было посвящено анализу синтаксических способов выражения опровержения в научном дискурсе на материале английского, русского и армянского языков. В центре внимания находилось опровержение не как прагматическая установка автора или совокупность лексических маркеров несогласия, а как структурно организованное грамматическое явление, реализующееся через устойчивые синтаксические модели и подчинённое жанровым нормам научной коммуникации

Проведённый анализ показал, что во всех трёх языках опровержение систематически оформляется посредством сложных синтаксических конструкций, обеспечивающих аргументативное дистанцирование и иерархизацию информации. Общей для английского, русского и армянского научного дискурса является тенденция к структурному подчинению воспроизводимой или оспариваемой позиции и выдвижению контраргумента в синтаксически доминирующую позицию. Такая организация высказывания позволяет одновременно признать существование альтернативной точки зрения и ограничить её эпистемический статус, не нарушая принципов научной объективности и кооперативности.

Вместе с тем межъязыковое сопоставление выявило устойчивые различия в способах синтаксического оформления данной функции. Английский научный дискурс характеризуется высокой степенью формальной стандартизации и экономии средств: опровержение, как правило, интегрируется в компактные уступительные или противопоставительные конструкции с чёткой линейной структурой. Отрицание в английских текстах часто сочетается с модальностью и направлено на ограничение эпистемической допустимости утверждения, а не на его прямое отрицание.

Русский научный дискурс демонстрирует большую синтаксическую развернутость и вариативность. Уступительные и противопоставительные конструкции нередко осложняются частицами и вводными элементами, а опровержение может реализовываться через параллельные или многоступенчатые предикативные структуры. Характерной особенностью является активное использование безличных и квазибезличных форм, усиливающих эффект деперсонализации и институциональной нейтральности научного высказывания.

Армянский научный дискурс, в свою очередь, сочетает элементы формальной экономии с повышенной эксплицитностью логических связей. Синтаксические конструкции опровержения в армянском языке часто содержат явно выраженную оценочную компоненту, а отрицание тесно связано с аргументативной квалификацией степени обоснованности или применимости тезиса. Это придаёт опровержению более открытый логико-оценочный характер по сравнению с англоязычной традицией.

В целом результаты исследования подтверждают выдвинутое положение о том, что научное опровержение представляет собой особую область грамматической организации, в которой синтаксис выступает не вспомогательным, а ключевым инструментом аргументации. Выявленные универсальные и языково-специфические модели расширяют представления о роли синтаксиса в научной полемике и создают основу для дальнейших количественных и корпусных исследований, а также для более точного описания национально-стилистических норм академического письма в типологической перспективе.

**ՌՈՒԶԱՆՆԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ – *Գիտական դիսկուրսում ժխտման արտահայտման եղանակները. միջլեզվական շարահյուսական հետազոտություն անգլերենում, ռուսերենում և հայերենում*–** Հետազոտության արդիականությունը պայմանավորված է այն փաստով, որ գիտական բանավեճի շարահյուսական կազմակերպումը, հատկապես միջլեզվական դիտանկյունից և հայերեն գիտական դիսկուրսի շրջանակում, մինչ այժմ բավարար չափով ուսումնասիրված չէ։

Աշխատանքի նպատակն է բացահայտել և համադրել այն հիմնական շարահյուսական մոդելները, որոնց միջոցով գիտական տեքստերում ձևակերպվում են ժխտումն ու հակափաստարկումը։ Հետազոտությունը կրում է տեսական-վերլուծական բնույթ և հիմնվում է **խոսույթային-ֆունկցիոնալ** մոտեցման և փաստարկման տեսության դրույթների վրա։

Վերլուծության արդյունքում ցույց է տրվում, որ գիտական ժխտումն իրագործվում է կառուցվածքային շարահյուսական միջոցներով՝ զիջողական և հակադրական ստորադաս կառույցների, սահմանափակման իմաստաբանությամբ ձևերի և մոդալ-գնահատական ժխտման կիրառմամբ։ Բացահայտվում են ինչպես համընդհանուր, այնպես էլ հատուկ լեզվին բնորոշ առանձնահատկություններ, որոնք արտացոլում են գիտական փաստարկման տարբեր ավանդույթները։

**Բանալի բառեր –** *գիտական դիսկուրս, հերքման շարահյուսություն, հակափաստարում, շարահյուսական մոդելներ, միջլեզվական վերլուծություն, փաստարկային կառուցվածքներ, դիսկուրս-ֆունկցիոնալ մոտեցում*

**RUZANNA KARAPETYAN – *Expression of Refutation in Scientific Discourse: A Cross-Linguistic Syntactic Study in English, Russian and Armenian.*–** The article examines the syntactic means by which refutation is expressed in scientific discourse, based on the material from English, Russian, and Armenian professional literature. The relevance of the study is that, despite considerable scholarly attention to lexical and pragmatic devices of academic polemics, the syntactic organization of refutation has so far remained insufficiently explored, particularly from a cross-linguistic perspective, especially with regard to Armenian scientific discourse.

The aim of the study is to identify and comparatively analyze stable syntactic patterns through which refutation and counter-argumentation are structured in scientific texts. This is a theoretical, analytical research, grounded by a discourse-functional approach to syntax as well as by the principles of argumentation theory. The empirical material consists of fragments from open-access written academic texts drawn from various disciplines and selected for qualitative analysis.

The findings demonstrate that refutation in scientific discourse is predominantly realized through structurally organized syntactic mechanisms, including concessive and contrastive subordinate constructions, subordinate structures with limiting semantics, syntactic distancing, and forms of

negation carrying modal-evaluative meaning. Both universal tendencies common to all three languages and stable language-specific differences are identified, reflecting distinctive national traditions of scientific argumentation.
The results confirm the view that syntax constitutes one of the key instruments in the realization of scientific refutation and plays an important role in ensuring argumentative rigor and discursive cooperativity in academic texts.

**Key words:** *scientific discourse; refutation syntax; counter-argumentation; syntactic models; cross-linguistic analysis; argumentative constructions; discourse-functional approach*

**Заявление об этических нормах**
Автор подтверждает, что все этические требования, касающиеся исследования, были соблюдены.

**Заявление о конфликте интересов**
Автор подтверждает отсутствие конфликта интересов.

**Библиография/References**

Halliday & Martin (1993): scientific discourse technology + grammatical metaphor
Halliday, M.A.K. & J.R. Martin (eds.). 1993. Writing Science: Literacy and Discursive Power. London: Falmer.
Halliday, M.A.K. 1994. An Introduction to Functional Grammar. 2nd ed. London: Edward Arnold.
Hyland (1998): hedging, epistemic commitment, and politeness/facework
Hyland, Ken. 1998. Hedging in Scientific Research Articles. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
Swales (1990): discourse community + genre conventions (research writing as social action).
Swales, John M. 1990. Genre Analysis: English in Academic and Research Settings. Cambridge: Cambridge University Press.
The Uses of Argument. Cambridge: Cambridge University Press.
Toulmin (1958): Rebuttal as an integral component of claims/ Toulmin, Stephen.
van Eemeren et al. 2014: disagreement as structured critical discussion/
van Eemeren, Frans H., Bart Garssen, Erik Krabbe, A. Francisca Snoeck Henkemans, Bart Verheij, & Jean H.M. Wagemans. 2014. Handbook of Argumentation Theory. Dordrecht: Springer. 6. Halliday Systemic Functional Linguistics: grammar as meaning-making/
Бондарко, А. В. (ред.). 1991. Функциональная грамматика: Введение. Ленинград: Наука.
Bondarko, A. V. (red.). 1991. *Funkcional'naja grammatika: Vvedenie*. Leningrad: Nauka.
Աբեղյան, Մ. 1975. Հայոց լեզվի տեսություն. Երևան, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն: Abełyan, M. 1975. *Hayoc lezvi tesutʿyun*. Erevan, Haykakan SSH Gitutʿyunneri akademiayi hratarakčʿutʿyun.

Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն
2026, Vol. 17, No. 2 (50), հունիս, 131-141
https://doi.org/10.46991/BYSU.B/2026.17.2.131

# ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ «ԴԻՄԵԼԱՁԵՎ – ԿՈՉՈՒՄ – ՏԻՏՂՈՍ» ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԽՄԲԻ ՈՐՈՇ ՀԱՏԿԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՍԻԼՎԱ ՊԱՊԻԿՅԱՆ*
*ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ*

Հատկական փոխառություններին հայ լեզվաբանության մեջ քիչ են անդրադարձել: Անվանում են նաև *օտար բառեր, տարաշխարհիկ բառեր, էկզոտիզմներ*: Հատկական փոխառությունները սովորաբար գործածվում են, երբ խոսքը վերաբերում է որևէ ժողովրդին բնորոշ իրույթներին (ռեալիաներ) առնչվող նրա պատմությանը, աշխարհագրությանը, սովորույթներին: Հիմնականում հանդիպում են թարգմանական գրականության մեջ, մամուլում կամ տվյալ ժողովրդին առնչվող գործերում՝ պատմական երկ, դասագիրք և այլն: Այս փոխառությունները կարելի դասակարգել ըստ տարբեր հատկանիշների՝ ծագման, իմաստային խմբերի, հաճախականության, ժամանակային հատկանիշի և այլն:

Ընդհանուր հատկական փոխառությունների մեջ մեծ թիվ ունեցող «դիմելաձև- կոչում- տիտղոս» իմաստային խմբի բառերը հայերենին անցել են տարբեր լեզուներից՝ ռուսերենից, թուրքերենից, իրանական լեզուներից, արաբերենից, եվրոպական լեզուներից: Հոդվածում առաջին անգամ դիտարկվում են իրանական լեզուներից հայերենին անցած որոշակի հաճախականություն ունեցող «դիմելաձև – կոչում - տիտղոս» իմաստային խմբի հատկական փոխառությունները:

***Բանալի բառեր –*** *հատկական փոխառություն, իրույթ, թարգմանական գրականություն, իրանական լեզուներ, միջազգային բառեր*

* **Սիլվա Պապիկյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող
**Сильва Папикян** – кандидат филологических наук, доцент, старший научный сотрудник Института языка им. Р. Ачаряна НАН РА
**Silva Papikyan** – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Senior Researcher at the Institute of Language after H.Acharyan of the NAS of the RA
Էլ. փոստ՝ silvapapikyan23@gmail.com ORCID ID:https://orcid.org/0009-0009-4282-7499

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 19.05.2026
Գրախոսվել է՝ 25.05.2026
Հաստատվել է՝ 09.06.2026
© The Author(s) 2026

**Ներածություն**

Ընդհանուր փոխառությունների մեջ առանձնանում են հատկական փոխառությունները[1] (էկզոտիզմներ, տարաշխարհիկ բառեր, օտար բառեր): *Հատկական փոխառություն - օտար բառեր - տարաշխարհիկ բառեր*[2] *- էկզոտիզմ* բառերը հոմանիշային շարքի անդամներ են, որոնցից *էկզոտիզմ*-ը միջազգային բառ է: Եթե ընդհանուր բառապաշարին հատուկ են տարբեր հարաբերություններ նշանի և նշանակելիի միջև (բազմիմաստություն, համանունություն, հոմանիշություն), ապա տերմինագիտության մեջ ընդունված է հետևյալ սկզբունքը՝ տվյալ տերմինահամակարգում մեկ տերմինին՝ մեկ իմաստ (Աղայան, 355): Կարծում ենք՝ *հատկական փոխառություն*[3] տերմինը պատճառաբանված է և լիովին բացահայտում է նրա հիմքում ընկած հասկացության իմաստը. այն նաև լեզվաբանական տերմինահամակարգում մենիմաստ է:

Ի տարբերություն սովորական փոխառությունների, որ փոխառու լեզուն վերցնում է այլ լեզվից՝ նոր առարկան, հասկացությունը արտահայտելու համար, հատկական փոխառությունները, արտացոլելով օտար երկրին, մշակույթին հատուկ երևույթներ, հիմնականում անթարգմանելի են և չունեն հոմանիշներ, ինչպես սանսկրիտից՝ *գուրու*, պարսկերենից՝ *շահիդ*, ռուսերենից՝ *բուռլակ* և այլն: Դրանք բառապաշարի ոչ գործուն շերտին են պատկանում: Այս փոխառությունների միջոցով որոշակիորեն արտահայտվում են նաև հեղինակի հուզական-զգացական վերաբերմունքը տվյալ առարկայի, երևույթի նկատմամբ, ինչպես նաև պատմական ժամանակաշրջանի, միջավայրի, իրադարձության մասին պատկերացումները: Հատկական փոխառությունները մտնում են այլ լեզուների բառապաշար, որի լեզվակիր հանրույթը կարող է ծանոթ չլինել փոխատու ժողովրդի մշակույթին, սովորություններին, հոգեկերտվածքին. հիմնականում դա տեղի է ունենում թարգմանական գրականության և զանգվածային լրատվության միջոցներով: Դրանց մի մասը ձեռք է բերում միջազգային տարածում**,** որոնք կարող են համալրել տերմինների շարքերը, հմմտ. *ցունամի (*ճապ.), *տորնադո* (իսպ.) և այլն: Որոշ դեպքերում դժվար է որոշել հատկական փոխառությունների և տերմինների սահմանները:

Հատկական փոխառությունները կարելի է դիտարկել ըստ ծագման, ըստ իմաստային խմբերի, ըստ բառիմաստի փոփոխության, ըստ հաճախականության, ըստ ժամանակային հատկանիշի և այլն: Ըստ իմաստային խմբերի՝ ընդունված են *դիմելաձև – կոչում - տիտղոս, կրոնական բառեր, սպորտաձև,*

---

[1] Այս տերմինը շրջանառության մեջ է դրել Էդ. Աղայանը (տե՛ս **Աղայան Էդ.**, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Երևանի համալսարանի հրատ. , Եր., 1984, էջ 169):

[2] *Տարաշխարհիկ բառեր* տերմինը գործածում է Ֆ. Խլղաթյանը (տե՛ս **Խլղաթյան Ֆ. ,** Ժամանակակից հայոց լեզու, «Զանգակ» հրատ., Եր., 2009, էջ 192, **նույնի՝** Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 2009, էջ 193, **նույնի՝** Ռճաբանական տերմինների բառարան-տեղեկատու, Եր. , 1976, էջ 104:

[3] Տե՛ս **Պապիկյան Ս**., Դիտարկումներ «հատկական փոխառություն» տերմինի մասին / Բառագիտության արդի խնդիրներ (հանրապետական գիտաժողով), Եր., 2025, էջ 89 -95:

*դրամական միավորների անվանումներ, հագուստ, ազգային պարեր, գրական ժանրեր, կերակրատեսակներ, խմիչք, կացարան, զենք-զինատեսակ* և այլ խմբեր: Այս դասակարգումները կարելի է շարունակել՝ ընդունելով, որ ցանկացած դասակարգում որոշակի պայմանականություն ունի:

Որևէ ժողովրդի պատմությունը ուսումնասիրելու կարևորագույն աղբյուր է նրա լեզուն, հատկապես բառապաշարը, որում արտացոլված են տվյալ ժողովրդի կյանքի բոլոր բնագավառները, միևնույն ժամանակ երևում են տվյալ էթնոսի պատմամշակութային կապերը ուրիշ ժողովուրդների հետ: Վ. Աբաևի կարծիքով՝ ժողովրդի և նրա լեզվի պատմությունը կարելի է դիտարկել երկու տեսանկյունից՝ 1. լեզվի պատմությունից գնալ ժողովրդի պատմություն, 2. ժողովրդի պատմությունից գնալ լեզվի պատմություն՝ օգտագործելով ազգային պատմության տվյալները՝ բացատրելու փաստերը, գործընթացները, որ կատարվում են լեզվում[4]:

Հոդվածում դիտարկելու ենք «դիմելաձև – կոչում - տիտղոս» իմաստային խմբի՝ իրանական լեզուներից հայերենին անցած որոշակի հաճախականություն ունեցող բառերը:

Հայտնի է, որ հայերենը ամենաշատ փոխառություններ կատարել է իրանական լեզուներից: Երկարամյա հարևանությունը, մշակութային, առևտրական և քաղաքական սերտ առնչություններն ունեցել են իրենց ազդեցությունը լեզվի վրա: Հայերենի 1400-ից ավելի իրանական փոխառությունները, որ կատարվել են և՛ գրավոր, և՛ բանավոր ճանապարհով, վերաբերում են կյանքի բոլոր բնագավառներին՝ բնություն, գույներ, երկրագործություն, գիտություն, արվեստ, վաճառականություն և այլն: Հատկապես շատ են միջին պարսկերենից (մ.թ.ա. 4-րդ դարից մինչև մ.թ. 10-րդ դ.) կատարված փոխառությունները:

Հասարակության մեջ տեղի ունեցող ամեն փոփոխություն իր արտահայտությունն է գտնում տվյալ լեզվի բառապաշարում: Յուրաքանչյուր իշխող ժողովուրդ իր տիրապետության տակ գտնվող երկրներում քաղաքական, վարչատարածքային իր կառուցվածքներն է ներդնում, որի հետևանքով բազմաթիվ բառեր ներթափանցում և ամրակայվում են փոխառու լեզվում, իմաստային փոփոխությունների ենթարկվում:

«Դիմելաձև – կոչում - տիտղոս» իմաստային խմբի հատկական փոխառությունների թիվը ընդհանուր հատկական փոխառությունների մեջ մեծ է: Այս խմբի՝ իրանական ծագման բառերը հավաքել ենք տարբեր աղբյուրներից: Չենք առանձնացրել *դիմելաձև, կոչում, տիտղոս* խմբերը, քանի որ հաճախ դրանք համընկնում են:

Յուրաքանչյուր ժողովրդի համար կարևոր է իր ազգի ազնվականական դասի աստիճանակարգությունը՝ հիերարխիան: 5-րդ դարի հայ պատմիչ Մով-

[4] Տե՛ս **Абаев В.И.**, О принципах этимологического словаря // Вопросы языкознания, 1952, № 5, էջ 56-69:

սես Խորենացու «Հայոց պատմություն» աշխատությունում տրված է հայոց նախարարների գահերի դասավորությունը, որ ներկայացված է *Գահնամակում*՝ «գահերի տեղերի թուղթ»[5]: *Գահնամակ* բառը հայերենին անցել է միջին պարսկերենից: Գահնամակը պահպանված է մինչև այժմ: Լավագույն ընթերցումը Նիկողայոս Ադոնցինն է[6]:

Դիտարկել ենք հետևյալ բառերը:

***Բդեշխ*** < պարսկ. bitaxš. «1.պատմ. Հին Հայաստանում՝ 4 մեծ նախարարությունների պետեր սահմանգլուխների վրա, որոնք բոլոր նախարարներից ավագ էին և ավելի անկախ (Աղձնյաց, Գուգարաց, Նորշիրական, Վրաց, 2. Հյուպատոս» (ԱՀԲԲ, 184)[7]: Արտաշեսյան և Արշակունի թագավորների ժամանակ (մ.թ.ա. 2 - մ.թ. 5-րդ դդ.) գոյություն են ունեցել Աղձնիքի, Կորդուքի, Նոր Շիրականի և Գուգարաց բդեշխությունները[8]:

Հայաստանում բդեշխները նախարարներից բարձր կալվածատեր ազնվականներ էին, մի տեսակ մանր թագավորներ՝ իրենց թագավորություններով: Սրանք Տիգրան Մեծի ժամանակ ճանաչեցին Արշակունի թագավորների գերիշխանությունը (Խորենացի, 472, ծան. 76): Հայաստանում բդեշխությունները վերացել են Արշակունիների թագավորության անկումից հետո՝ 428 թ.:

Օրինակներ[9]. «Սրանցից մեկին, այն է Սանասարին, մեր քաջ նախնի Սկայորդին բնակեցնում է նույն Ասորեստանի սահմանների մոտ, մեր աշխարհի արևմտյան հարավում»: «….Որովհետև երբ երանելի Տրդատը վախճանվեց, Բակուր մեծ իշխանը, որ կոչվում էր Աղձնիքի *բդեշխ*, տեսնելով որ Սանատրուկը թագավորեց Փայտակարանում, նույնը կամեցավ և ինքն անել, սակայն չթագավորել, որովհետև Արշակունի չէր, այլ կամեցավ ինքնագլուխ լինել: Ուստի Հայոց միաբանությունից անջատվելով՝ ձեռքը մեկնեց Պարսից Որմիզդ թագավորին» (Խորենացի, 85):

---

[5] **Մովսես Խորենացի,** Հայոց պատմություն (ներածությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանցի), Երևանի համալսարանի հրատ., Եր., 1981, էջ 529-530:

[6] Տե՛ս **Адонц Н.**, Армения в эпоху Юстиниана: Политическое состояние на основе нахарарскаго строя. СПб., типография Императорской Академии Наук, 1908, էջ 249-250: Հուստինիանոս կայսեր օրոք Հայաստանը բաժանվեց Բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Իրանի միջև և դարձավ հակամարտության ասպարեզ: Հայաստանի մեկ հինգերորդ մասը դարձավ Բյուզանդական կայսրության նահանգ, իսկ Հայաստանի արևելյան մասը (Մեծ Հայք) մնաց Իրանի թագավորների անվանական տիրապետության տակ: Հայաստանի այն շրջանները, որոնք բաժանումից հետո պահպանեցին նախարարական համակարգը, կարողացան պահպանել իրենց սոցիալ-քաղաքական և կրոնական-մշակութային անկախությունը:

[7] **Աղայան Էդ.** , Արդի հայերենի բացատրական բառարան (այսուհետև՝ ԱՀԲԲ), «Հայաստան» հրատ., Եր., 1976:

[8] Տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան (այսուհետև՝ ՀՍՀ), ՀՍՍՌ պետհրատ, հ. 2, Եր., 1976, էջ 349:

[9] Օրինակները բնագրային են կամ բերված են «Արևակ» արևելահայերենի կորպուսից՝ http://net/EANC/search/?interface_language=am (կորպուսից բերված օրինակների դեպքում փակագծերում տրվում են հեղինակն ու գրքի վերնագիրը: Մնացած տվյալները կարելի է գտնել կայքէջում):

***Խոջա*** <պարսկ. xoǧa՝ «մեծ, ուսուցիչ»: Ստ. Մալխասյանցի ՀԲԲ-ում[10] *խոջա* բառի բացատրությունը հղվում է *խօջա/խօջայ*/-ին, որը բազմիմաստ է՝ *մեծ, տարիքն առած, խոշոր, թուրք կամ պարսիկ ուսուցիչ, մոլլա Նասրեդդինի մակդիրը, հայ վաճառական (Զուղայի, Ագուլիսի)*:

Հայերենում այս արմատով կազմվել են *խոջայական*՝ «խոջային հատուկ», և *խոջայութիւն* ՝«խոջաների դասը», բառերը: «Հայոց լեզվի բարբառային բառարանում»[11] *խոջա* բառի բացատրությունը հղվում է *դոջա*-ին: Բարբառներում *դոջա*-ն ունի «մեծ» նշանակությունը՝ *դոջա մարդ, դոջա տղա*: *Խոջա*-ն՝ որպես մոլլա Նասրեդդինի մակդիր, կարող էր գործածվել առանձին, ինչպես՝ «Խոջայի առակներից ասաց»:

Բերենք օրինակներ՝ «Օ՛, բարի խոջա, քնքուշ, սիրալիր,/ Վտանգավոր է ճամփան, ետ դարձիր»[12]: «1651-1653 թթ. Մոծակ մականունով *Խոջա* Գրիգորը Գետառից խմելու ջուր է բերում Կաթողիկե եկեղեցու բակը և դրա շրջակայքի թաղամասերը» (Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմություն, 1971):

**Միրզա** < պարսկ. *mīrzā, mīrzāde* «1. Իշխանածին, թագավորազն: 2. Ազնվատոհմ: 3. Հարգական տիտղոս՝ կրթված մարդուն դիմելիս» (ՀԲԲ, 3, 340): Ըստ Աղայանի՝ «1. Թագավորական տան արական անդամների տիտղոս Իրանում: 2. գվռ. Տղամարդու, հատկապես ուսյալ կամ բարձրատիճան մարդու պատվավոր տիտղոս» (ԱՀԲԲ,1017):

**Հայերենում *միրզա* բառը կարող է դառնալ ազգանվան վերադիր՝ նշելով ազգանվանակրի ազնվական ծագումը, ինչպես՝ Միրզա-Ավագյան, Միրզա-Հովհաննիսյան (գրվում է գծիկով). որոշ դեպքերում *միրզա* բաղադրիչը դառնում է ազգանվան մաս և գրվում միասին, ինչպես՝ Միրզաբեկյան, Միրզախանյան և այլն: Օրինակներ՝ «Երեք օր Միրզա Շաֆիրը դուրս չեկավ տնից, և երեք օր արևելյան հին քաղաքում ոչ մի խանութ չբացվեց (Գարեգին Բես, Նովել-ներ): «Նրա փեսացուն հանցանքի մեջ բռնվել է և կախաղանի է դատապարտվել, և *միրզա* Ֆարմասոնի մատը կա ոճրագործության մեջ» (Պ. Պռոշյան, «Պատմվածքներ): *Միրզա* բառը գործածական էր նախախորհրդային շրջանի հեղինակների ստեղծագործություններում:**

***Շահ*** < պարսկ. šāh՝ «թագավոր»: Ընդհանուր անուն Պարսկաստանի թագավորների» (ՀԲԲ, 3, 492): Առաջին անգամ *շահ* և ապա *շահնշահ* (արքայից արքա) տիտղոսն օգտագործվել է Իրանում, Սասանյանների տիրապետության ժամանակ և պահպանվել մինչև 1979 թ. փետրվարը, երբ գահընկեց արվեց շահ Մոհամմադ Ռեզա Փահլավին (ՀՍՀ, հ. 8, 1982):

---

[10] **Մալխասեանց Ստ.**, Հայերէն բացատրական բառարան (այսուհետև՝ ՀԲԲ), ՀՍՍՌ պետհրատ, Եր., 1944-45, էջ 312:

[11] Բարբառներում հանդիպում են «ɬoǧa (*դոջա),* ɬoča *(դոճա(*», «հարուստ, ուսուցիչ, զվարճախոս (մարդ)» «*դոչա*» 1. Մեծ, աժդահա՝ *դոչա քար*, 2. Առաջացած տարիքով, ծեր» իմաստներով: **Հայոց լեզվի բարբառային բառարան** (այսուհետև՝ ՀԼԲԲ), «Գիտություն» հրատ, հ. 3, 2004, Էջ 355-356:

[12] **Գյանջևի Նիզամի**, Լեյլի և Մեջնուն (այսուհետև՝ ԼՄ), Եր., 1947, էջ 235: Պոեմում բառը գործածված է «ուսուցիչ, հոգևորական» իմաստով:

Ինչպես նախորդ՝ *միրզա*, այնպես էլ *շահ* բառով կարող են հայերենում բաղադրվել անուններ և ազգանուններ. հմմտ. *Շահ Աբաս,* ազգանուններ՝ *Շահնազարյան, Շահխաթունի, Շահմուրադյան, Շահսուվարյան, Շահվերդյան* և այլն: Համաշխարհային գլուխգործոց է Ֆիրդուսիի «Շահնամե» (Գիրք թագավորաց) ստեղծագործությունը՝ կազմված *շահ* բառով: Ինչպես հայտնի է, *շահ* – ով է կազմված *շահմատ* բառը, որ նշանակում է «թագավորը մեռավ»:

Պարսկերեն *շահ* բառը համանունական շարք է կազմում *շահ*՝ «օգուտ, պարտք տրված փողի կամ մթերքի համար ստացվող տոկոս, այն ինչ համապատասխանում է մեկի ձգտումներին՝ անձնական բարեկեցության պաշտոնական նկատառումներին և այլն» բառի հետ (ԱՀԲԲ, 1093): *Շահ* բառը փոխառությամբ անցել է աշխարհի շատ լեզուների և պատկանում է միջազգային բառերի շերտին:

**Շահիդ** <պարսկ. šāh՝ *տիրակալ* բառից է (կրոն.): Մահմեդականների մոտ՝ հանուն Ալլահի իրեն զոհաբերելու ընդունակ անձ: Լայն իմաստով՝ գործածում են «*նվիրյալ, մահապարտ*» իմաստով:

Օր.՝ «Համենայն դեպս կարելի է չկասկածել, թե ում դեմ կգործի իրանական «մահապարտների գումարտակը», որի կազմի մեջ ընդգրկված է.... 56 հազար իսլամական ռազմիկ, իսկ ավելի պարզ ասած՝ *շահիդ*» («Ազգ» (շաբաթաթերթ), 2007.03.02): «Իզուր կկոտորվեք, ձեր երեխեքն ու կանայք որը կմնան, մի հավատաք ձեր շեյխին, որ ձեզ քարոզում է, թե դուք կռվում եք «սուրբ հավատի համար» և *շահիդ* եք գնում, որ ջեննեթ երթաք» (Հարություն Մկրտչյան, Պատմվածքներ):

*Շահիդ* բառն արձանագրված չէ ՀԲԲ-ում և ԱՀԲԲ-ում: Ա. Հայրապետյանի ՕԲԲ-ում[13] ներկայացված է *շահիդ* տարբերակով, հավանաբար՝ ռուսերենից:

Այժմ գործածական է «շահիդի գոտի» («մահապարտի գոտի») արտահայտությունը: Սա ինքնագործ պայթուցիկ սարք է, որը մահապարտ-ահաբեկիչը կրում է մարմնի վրա հագուստի տակից՝ ահաբեկչություն իրականացնելու նպատակով: Այժմ կան «Շահիդ» անվանումով հրթիռներ:

***Շահնա*** < պարսկ. šahna (*սկզբնապես՝ ցեղապետերին տրվող տիտղոս*): Բառը հայերենում բազմիմաստ է. «1. Թագավորի կողմից նշանակված վերակացու՝ քաղաքում կարգ պահպանելու համար, ոստիկան: 2. Թաթարական տիրապետության շրջանում՝ վարչական և հարկահան պաշտոնյա: 3. Թուրքիայում՝ գյուղերի հարկերը բնատուրքով գանձող կապալառու» (ՀԲԲ, 3, 494): ԱՀԲԲ-ում՝ պատմ. նշումով է՝ *տասնորդահավաք, հարկահան*:

Օր.՝ «Երբ *շահնան* լսեց այդ՝ անմիջապես / Ֆշշաց վրիժոտ շահմար օձի պես» (ԼՄ, 46):

---

[13] **Հայրապետյան Ա.**, Օտար բառերի բառարան (այսուհետև՝ ՕԲԲ), Եր., հեղ. հրատ., 2011, էջ 396:

**Շահնշահ** < պարսկ. *šah* - ից. šāhānšāh՝ «թագավորների թագավոր, արքայից արքա, որին հպատակվում են ուրիշ թագավորներ, պարսից թագավորների տիտղոս» (ՀԲԲ, 3, 494):

Օրինակներ՝ «Բարի մարդ, դու իմ նոր ծանոթ,/ Դեռ ինձ չեն գերել կրքերն հիվանդոտ,/ Ես շահնշահ եմ, թեև վշտալից,/ Եվ չեմ ամաչում ինքս ինձանից» (ԼՄ, 338):

«1236 թ. հունիսին մոնղոլական բանակը Չաղատա Նուինի գլխավորությամբ գրավեց և հիմնահատակ ավերեց քաղաքը, կողոպտեց *շահնշահ* Զաքարյանի գանձերը, ավերեց Դավիթ Անհողինի կնոջը վերագրվող մատուռ-դամբարանը» (ՀՍՀ, հ. 8, 1982): Բառն ունի սահմանափակ գործածություն:

**Սարդար** < պարսկ. sardār՝ *զորագլուխ*: «1. Պարսկական զորքի զորավար: 2. Պարսկական տիրապետության ժամանակ պարսից շահի կողմից Երևանի նահանգում նշանակված կուսակալ» (ՀԲԲ, 4, 192): Օրինակներ՝ «Ամեն անգամ, երբ փաշայի դուռն է գնում, կարծես մի մեծ *սարդար* լինի, մի խումբ ձիավոր ետևից, մի խումբ ձիավոր առջևից, փողոցներում տեղ չէ մնում, որ անցնեն» (Րաֆֆի, Կայծեր): «*Սարդար* Մահմուդ խանի տան վրա հարձակվելիս նա կոանով բաց էր արել վագրի սենյակը, կարծելով, թե այնտեղ գանձեր կան» (Գարեգին Սևունց, Թեհրան):

Հայերենում կան *Սարդար* անձնանուն, *Սարդարյան* ազգանուն: *Սարդար* անունով գյուղ է եղել Արևմտյան Հայաստանի Մուշի գավառում, *Սարդարա*՝ գյուղ Պարսկահայաստանում, *Սարդարաշեն*՝ Արցախի Ասկերանի շրջանում՝ Ստեփանակերտից 20 կմ հարավ-արևմուտք, *Սարդարապատ*: *Սարդարապատ* տեղանունը ունի *Սարդարաբադ* տարբերակը:

***Սեպուհ*** < միջ. պարսկ. vispuhr, ավեստ. vīsōpuθra՝ «տան որդի»՝ «1. պատմ. Հին Հայաստանում՝ նախարարական տոհմից սերած ազնվական, 2. Ընդհանրապես ազնվական ծագում ունեցող անձ, ազատ: 3. ած. Սեպուհներից կազմված՝ բաղկացած՝ սեպուհ գունդ: 4. Փխբ. Առաջին, առաջնակարգ՝ գերադաս՝ *սեպուհ դեսպան, սեպուհ պարտք* (ԱՀԲԲ, 1291):

Օրինակներ՝ «Երկու օր անց Վրաց թագավորը նամակ տվեց *սեպուհ* դեսպանին՝ Վարդանին ուղղած» (Դ. Դեմիրճյան, Վարդանանք): Բառն այստեղ ունի փոխաբերական նշանակություն՝ «գերադաս, գլխավոր»: «Իշխան, *սեպուհ* զենք-զրահով շողշողում են, ու կրկին/Հնչում են երգ, վին ու փանդիռ, աղջիկներն են կաքավում... Անրջանքից հիանում ես, արթանցումից ես ցավում» (Պ. Սևակ, Պոեմներ): «Մի փոքր հեռու գնա՛, տե՛ր սեպուհ, դեպի Երվանդունիք, այնտեղ կտեսնես նրա ձիաների, ջորիների և ավանակների երամակները և կհիանաս նրանց վրա նայելիս» (Րաֆֆի, Սամվել):

Արևմտյան Հայաստանում կա լեռ *Սեպուհ* անվանումով՝ «Արևը ծանրացել էր Սեպուհ լեռան ուսին, և արյուն էր ծորում հորիզոնի վրա» (Բ. Վերդյան, Ծաղիկներս մնացին հեռվում):

Սեպուհ-ը բառիմաստի նեղացումով՝ տղամարդու հատուկ անուն է՝ «Մելգոնեանի վաստակաշատ ուսուցիչ պրն. Սեպուհ Աբգարեանի առաջնորդութեամբ կ՚աշխատինք երգել Տէրունական աղօթքը….» (Ազգ, 2008.05.03): *Սեպուհ* արմատից հայերենում բաղադրված են *սեպուհական* (որից առաջացել է *սեփական* բառը), *սեպուհություն, սեպուհուհի* ՝ «1. կին սեպուհ, 2. սեպուհի կին» բառերը:

**Վզուրկ/վզրուկ** < պարսկ. buzurg՝ միջ. պարսկ. vuzurg՝ «մեծ»՝ պատվանուն հին Պարսկաստանում» (Միհրներսեհի տիտղոսը միջին պարսկերեն, որ թարգմանվել է հայերեն *մեծ*՝ Միհրներսեհի *մեծ* հազարապետ) (ՀԲԲ): Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին» երկում Միհրներսեհի նամակի վերնագիրը կրում է նրա տիտղոսը՝ Վզուրկ հրամանատար Երան և Աներան», որ հայոց պատասխանում արտահայտված է արդեն հայերեն բառերով «մեծի հազարապետիդ Արեաց և Անարեաց»[14]: Մեկ այլ օրինակ՝ «Եւ ամենայն վզրուկքն և պատուական նախարարքն... ամաչացեալ կորանային և ընդ երկիր պշնուին» (Եղիշէ, 88):

**Փադիշահ /փատիշահ** < պարսկ. patishah՝ pati – տեր, պարոն + shah – շահ (ՕԲԲ, 589): «պատմ. Մերձավոր և Միջին Արևելքի պետությունների միապետները և նրանց տրվող տիտղոսները», հատկապես՝ պարսկական և օսմանյան թագավորներ: Հայերենում հանդիպում է նաև փատիշահ տարբերակը: ՀԲԲում *Փադիշահ* գլխաբառի բացատրությունը հղում է *Փատիշահ* -ին հետևյալ բացատրությամբ՝ *ընդհանրապես թագավոր, մասնավորապես՝ պարսից և օսմանցոց թագավորներ* (ՀԲԲ, 4, 490): ՀԱԲ-ում *փադիշահ* տարբերակը չի արձանագրված, այլ *փատիշահ* է, որն էլ հղված է *փաթշահ* տարբերակին՝ «թագավոր» նշանակությամբ: Ըստ Աճառյանի՝ պարսկերեն pādšāh կամ pādišāh բառերում *թ*-ն առաջացել է հաջորդ *շ*-ի ազդեցությամբ (ՀԱԲ, 4, 469):

Օրինակներ՝ «Մի անգամ փադիշահ Ակբարին ներկայացավ մի ոմն վաճառական և բերեց ազնվարյուն, արագավազ արաբական նժույգների մի ամբողջ երամակ» («Երեկոյան Երևան» (օրաթերթ), 1964.04.11):

Ժամանակակից պարսկահայ բանաստեղծուհի Վիոլետ Գրիգորյանը շատ հմտորեն գործածել է իրանական ծագման կոչում-տիտղոսներն իր մի պոեմում՝ «Բազմի՛ր գահիդ, իմ փադիշահ, ծոցիս շահիդ, գոգիս փաշա, շահինշահն ես այս գիշերվա, ա՛խ, մաշշալլա՛հ....» (Վիոլետ Գրիգորյան, Հարեմի վարդ, 2005):

Ժողովրդախոսակցական լեզվում գերիշխում է փադիշահ տարբերակը:

---

[14] Հայտնի է, որ հույները բարբարոսներ էին անվանում օտար ազգերին: Պարսիկներն օտարներին անվանում էին *անարիներ*՝ ոչ արիներ, իրանցիներ և ոչ իրանցիներ: *Երան և աներան* արտահայտությունը նշանակում էր Իրան և Ոչ-Իրան (տե՛ս **Եղիշե,** Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, «Հայաստան» հրատ., Եր., 1971, էջ 190, ծան. 18):

**Ֆառաշ** <պարսկ. farrāš՝ «պալատի ստորին պաշտոնյա, 2. Պարսիկ իշխանավորի տրամադրության տակ ծառա, որ նրա պատվերները կատարում է» (ՀԲԲ, 4, 623):

Օրինակները, ըստ «Արևակ» արևելահայերենի կորպուսի, հիմնականում Խ. Աբովյանի ստեղծագործություններից են:

*Էսքան մեծամեծ մարդիկ՝ խաներ, բեկեր, աղեք, ֆառաշ, մոլլա, ախունդ, էս ի՞նչ են էստեղ կանգնել, հավաքվել, չե՞ս ուզում դու էլ մի աչքդ քցես, նայե՞ս»* (Խ. Աբովյան.Վերք հայաստանի, 1841):

Մեկ այլ օրինակ՝

*Տեր աղվեսին ասավ,*
*Ֆառաշ չի՞ պետքը, որ հարկն հավաքի,*
*Էդ գործն էլ թո՛ղ դու՝ իմ վզիս ըլի,*
*Բանը թամամեց* (Խ.Աբովյան, Պարապ վախտի խաղալիք, 1841):

Բերենք վերոնշյալ բառերի քանակը ըստ «Արևակ» արևելահայերենի կորպուսի. բդեշխ՝ 49 համատեքստ, 21 տեքստ, խոջա՝ 656 համատեքստ, 86 տեքստ, մարզպան՝ 282 համատեքստ, 10 տեքստ, միրզա՝ 667 համատեքստ, 125 տեքստ, շահ՝ 3009 համատեքստ, 1192 տեքստ, շահիդ՝ 14 համատեքստ, 10 տեքստ, շահնա՝ 8 համատեքստ, 5 տեքստ, շահնշահ՝ 67 համատեքստ, 25 տեքստ, սարդար՝ 168 համատեքստ, 76 տեքստ, սեպուհ՝ 692 համատեքստ, 235 տեքստ, վզուրկ/վզրուկ՝ 2 համատեքստ, 2 տեքստ, փադիշահ՝ 31 համատեքստ, 17 տեքստ, ֆառաշ՝ 4 համատեքստ, 3 տեքստ (բերված են բառերի միայն ուղիղ ձևերը):

**Եզրակացություն**

Հատկական փոխառությունները սովորաբար տվյալ երկրին, ժողովրդին բնորոշ բառեր են՝ իրույթներ, որ փոխառվում են՝ տվյալ ժողովրդի մտածողության, մշակույթի, կենցաղի յուրահատկությունները նշելու համար: Իրանական ժողովուրդների հետ հայերի կապը շատ սերտ է եղել, որ գնում է դեպի դարերի խորքը: Բնականաբար, շատ բառեր, հատկապես պետական կառավարման մարմինների, կոչումների անվանումներն ընդհանուր են եղել, քանի որ վարչատարածքային անվանումներն ընդհանուր էին երկու երկրների համար պարսկական տիրապետության ժամանակ, որ տևել է բավականին երկար ժամանակ:

Ինչպես բոլոր բառերը, այնպես էլ հատկական փոխառություններն իրենց կենսագրությունն ունեն: Որոշ բառեր յուրացվում են փոխառու ժողովրդի կողմից, դառնում նրա բառապաշարի անբաժան մասը, մի մասն էլ կա՛մ իմաստափոխվում, ձեռք է բերում իմաստային նրբերանգներ, կա՛մ դառնում է միջազգային բառապաշարի մաս:

Դիտարկված բառերի մի մասը հայերենում արդեն յուրացված փոխառություն է՝ *բդեշխ, միրզա, մարզպան, սեպուհ, սարդար* և այլն, մյուս մասը համեմատաբար քիչ է հանդիպում՝ *խոջա, շահնա, շահնշահ, փադիշահ* և այլն: Շահիդ բառով այժմ անվանում են մահապարտ-ահաբեկիչներին:

**СИЛЬВА ПАПИКЯН – *Наблюдения за некоторыми экзотизмами семантической группы «форма обращения – звание – титул» иранского происхождения.* –** В армянской лингвистике исследованию экзотизмов уделено мало внимания. Их также называют *инородными словами, иностранными словами, экзотизмами*. Экзотизмами обычно пользуются при отсылке к явлениям (реалиям), характерным для того или иного народа, относящимся к его истории, географии, обычаям. Они встречаются главным образом в переводной литературе, прессе или в произведениях, посвященных данному народу: исторических трудах, учебниках и т. д. Эти заимствования можно классифицировать по различным характеристикам – происхождению, семантическим группам, частоте, времени и т. д. Среди экзотизмов, проникших в армянский язык значительное количество составляют слова семантической группы «форма обращения – звание – титул» заимствованных из разных языков – русского, турецкого, иранских, арабского и европейских. В статье впервые рассматриваются перешедшие из иранских языков в армянский заимствованные слова семантической группы «форма обращения – звание – титул», имеющие определенную частоту употребления.

**Ключевые слова:** *экзотизм, реалия, переводческая литература, иранские языки, интернациональные слова*

**SILVA PAPIKYAN – *Observations on Some Exoticisms of Iranian Origin in the Semantic Group "Form of Address – Rank – Title".*** – Little attention has been paid to the study of specific borrowings in Armenian linguistics. They are also called foreign words, loanwords, or exoticisms. Exoticisms are usually used when referring to phenomena (realia) characteristic of a particular people, relating to its history, geography, and customs. They are found mainly in translated literature, the press, or in works dedicated to that nation - historical works, textbooks, etc. These borrowings can be classified according to various characteristics – origin, semantic groups, frequency, time, etc. Among the exoticisms that have penetrated the Armenian language, a significant number are words from the semantic group "form of address - rank - title" borrowed from various languages - Russian, Turkish, Iranian, Arabic and European. The article examines for the first time the borrowed words of the semantic group "form of address - rank - title" that passed from Iranian languages into Armenian and have a certain frequency of use.

**Key words:** *exoticism, realia, translated literature, Iranian languages, international words*

**Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն**
Հեղինակը հաստատում է, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները:

**Շահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն**
Հեղինակը հաստատում է, որ շահերի բախում առկա չէ:

**Գրականության ցանկ / References**

«Արևակ» արևելահայերենի կորպուս [*Arevak* arevelahayereni korpus. http://www.eanc.net/EANC/search/?interface_language=am]:

Աղայան Էդ., Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Երևանի համալսարանի հրատ., Եր. , 1984 [ Aghayan Ed., Yndhanur ev haykakan baragitutʿun, Yerevani hamalsarani hrat., Yer., 1984] ( in Armenian):

Աղայան Էդ., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, «Հայաստան» հրատ., Եր., 1976 [Aghayan Ed., Ardi hayereni batctrakan bararan, «Hayastan» hrat., Yer., 1976 (in Armenian)]:

Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, Երևանի համալսարանի հրատ., հ. 3, Եր., 1977 [Acharyan H., Hayeren armatakan bararan, Yerevani hamalsarani hrat., 3, Yer., 1977] (in Armenian):

Ավետիսյան Յու., Թելյան Լ., Սարգսյան Լ., Ավետիսյան Լ. , Հայոց լեզվի ուղեցույց, ԵՊՀ հրատ., Եր., 2017 [Avetisyan Yu., Telyan L. Sargsyan L., Avetisyan L., Hajotc lezvi ughetcuytc, YPH hrat., 2017] (in Armenian):

Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, «Հայաստան» հրատ., Եր., 1971 [Egishe,Vardani ev hayotc paterazmi masin, «Hayastan» hrat., Yer., 1971] (in Armenian):

Խլղաթյան Ֆ., Ժամանակակից հայոց լեզու, «Զանգակ» հրատ., Եր., 1987 [Khlghatyan F., Zhamanakakitc hayotc lezu, «Zangak-97» hrat.,Yer., 2009] (in Armenian):

Խորենացի Մովսես, Հայոց պատմություն, Երևանի համալսարանի հրատ., Եր., 1981 [Khorenaci Movses, Hayotc patmuťyun, Yerevani hamalsarani hrat., Yer.,1981] ( in Armenian):

Հայկական սովետական հանրագիտարան, ՀՍՍՌ պետհրատ, հ. 2, Եր., 1976 [Haykakan sovetakan hanragitaran, HSSR pethrat., h.2, 1976, 7, 1981] (in Armenian):

Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, «Գիտություն» հրատ., հ. 3, Եր., 2004 [Hayotc lezvi barbarayin bararan, «Gituťyun» hrat., h 3, Yer., 2004] (in Armenian):

Հայրապետյան Ա., Օտար բառերի բառարան, Եր., հեղինակային հրատ., 2011 [Hayrapetyan A., Otar bareri bararan, Heghinakayin hrat., Yer., 2011] (in Armenian):

Մալխասեանց Ստ., Հայերէն բացատրական բառարան, ՀՍՍՌ պետհրատ, Եր., 1944-45 թթ. [Malkhaseantc S., Hayeren batcatrakan bararan, HSSR pethrat., Yer., 1944-1945] (in Armenian):

Մարգարյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր. համալսարանի հրատ., Եր., 1993 [Margaryan A., Zhamanakakitc hayotc lezu, Yerevani hamalsarani hrat., Yer., 1993 (in Armenian):

Գյանջևի Նիզամի, Լեյլի և Մեջնուն, Եր., 1947 [Gyanjievi Nizami, Leyli yv Mejnun, Yer., 1947] (in Armenian):

Պապիկյան Ս., Դիտարկումներ «հատկական փոխառություն» տերմինի մասին, «Բառագիտության արդի խնդիրներ» (հանրապետական գիտաժողով), Եր., 2025, էջ 89-95 [Papikyan S., Ditarkumner *hatkakan pʿokharutʿyun* termini masin, Baragituťyan ardi khndirner (hanrapetakan gitazhoghov), Yer., 2025, ej 89-95] (in Armenian):

Պետրոսյան Հ., Հայերենագիտական բառարան, «Հայաստան» հրատ., Եր., 1987 [Petrosyan H., Hayerenagitakan bararan, «Hayastan» hrat., Yer., 1987 (in Armenian):

Абаев В., О принципах этимологического словаря, Вопросы языкознания, 1952, № 5 [Abaev V.I, O printcipach etimologicheskogo slovarya. Voprosi yazikoznaniya, 1952, № 5, s. 56-69] (in Russian).

Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана: Политическое состояние на основе нахарарскаго строя. СПб., типография Императорской Академии Наук, 1908 [Adontc N., Armenia v epokhu Yustiniana: Politicheskoe sostoyanie na osnsove nakhararskogo stroya. Sankt-Peterburg, tipografiya Impertorskoy Akademi nauk, 1908] (in Russian).

Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն
2026, Vol. 17, No. 2 (50), հունիս, 142-154
https://doi.org/10.46991/BYSU.B/2026.17.2.142

# ՆՇԱՆԱՅԻՆ ԲԱԶՄԱՇԵՐՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹՎԱՅԻՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐՈՒՄ. ԼԵԶՈՒ, ՊԱՏԿԵՐ ԵՎ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՍՏՂԻԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ*
*Երևանի պետական համալսարան*

Հոդվածում վերլուծվում է Հայաստանում թվային մեդիայի նշանագիտական (սեմիոտիկ) տարածքը՝ որպես ինքնուրույն հետազոտական ոլորտ: Հայկական թվային մեդիան դիտարկվում է որպես անցումային հասարակության պայմաններում ինքնության կառուցման, հասարակական տրավմատիկ փորձի թվային յուրացման և գլոբալ մեդիա հոսքերի հետ փոխազդեցության ձևավորման առանցքային միջավայր:

Ուշադրության կենտրոնում են թվային հարթակներում ձևավորվող հաղորդակցական և բովանդակային գործելակերպերը, որոնք համադրում են ավանդական պատկերագրական կոդերը (արմենագիր, խաչքարային զարդամոտիվներ, պատմական կերպարներ) թվային մշակույթի լեզվական և տեսողական ձևերի հետ (մեմեր, հաջողության պատմություններ, կարճ տեսահոլովակներ):

Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հայկական թվային մեդիայի նշանագիտական համակարգը բնութագրվում է քաղաքականացված բազմաձևությամբ, պատմական ինդեքսների համադրական կիրառմամբ և տեղական հաղորդակցական գործելակերպերի արագ ձևավորմամբ:

Հետազոտության մեթոդաբանական հիմքը նշանագիտության և թվային միջավայրի հումանիտար հետազոտությունների սկզբունքներն են: Տվյալների բազան ներառում է սոցիալական ցանցերում լայնորեն տարածված բովանդակության, առցանց մեդիա նախագծերի և պետական թվային հաղորդակցության նյութերի որակական վերլուծությունը:

* **Աստղիկ Ավետիսյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ մեդիաուսումնասիրությունների և նշանագիտության ամբիոնի դոցենտ, Հայկական PR ասոցիացիայի նախագահ
Астхик Аветисян – кандидат филологических наук, доцент кафедры медиаисследований и семиотики ЕГУ, президент Армянской ассоциации связей с общественностью
**Astghik Avetisyan –** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at the YSU Chair of Media Studies and Semiotics, President of the Armenian PR Association
astghikavetisyan@ysu.am ORCID ID:https://orcid.org/0009-0009-9564-2105

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 14.04.2026
Գրախոսվել է՝ 18.04.2026
Հաստատվել է՝ 09.06.2026
© The Author(s) 2026

**Բանալի բառեր** – *Հայաստան, թվային մեդիա, նշանագիտություն, թվային մշակույթ, սոցիալական ցանցեր, մեմեր, ինքնություն, բազմաձևություն, պատմական նարատիվ, հաղորդակցություն, հանրային հաղորդակցություն*

**Ներածություն**

Ժամանակակից Հայաստանում թվային մեդիան վերածվել է ոչ միայն տեղեկատվության փոխանցման միջոցի, այլև հանրային իրականության կառուցման, սոցիալական իմաստների ձևավորման և քաղաքական գործընթացների մեկնաբանման առանցքային միջավայրի: Թվային հարթակներն այսօր գործում են որպես մասնակցային հաղորդակցության տարածք, որտեղ օգտատերերը միաժամանակ և՛ բովանդակության սպառողներ են, և՛ ստեղծողներ՝ ձևավորելով հանրային քննարկումների նոր ձևաչափեր (Jenkins, Ito & boyd, 2015):

1. **Հայկական թվային մեդիան որպես հետազոտական առարկա**

Հայկական թվային միջավայրը ձևավորվել է անկախությունից հետո համացանցի տարածման, սոցիալական ցանցերի ինտենսիվ զարգացման և հասարակական շարժումների ազդեցությամբ: Հատկապես 2018 թվականի հանրային, քաղաքական շարժումների ընթացքում Facebook-ի ուղիղ հեռարձակումները, Twitter-ի հեշթեգային քննարկումները և Telegram ալիքների արագ տեղեկատվական հոսքերը դարձան հանրային մասնակցության և մոբիլիզացիայի կարևոր գործիքներ: Այս իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ թվային մեդիան կարող է վերափոխել ավանդական քաղաքական հաղորդակցությունը և ստեղծել նոր հանրային միջավայր՝ ապակենտրոնացված և արագ արձագանքող (Avetisyan A.Sh., 2024):

Հետագա տարիներին տարածաշրջանային անվտանգային զարգացումները, մասնավորապես 2020 թվականի պատերազմը, ուժեղացրին թվային հարթակների դերը՝ դրանք դարձնելով տեղեկատվական պայքարի և խորհրդանշական ներկայացումների միջավայր: Սոցիալական ցանցերում տարածվող լուսանկարները, տեսանյութերը և հիշատակի հրապարակումները ձևավորեցին թվային հիշողության նոր մշակույթ, որտեղ անհատական պատմությունները միավորվում էին հավաքական պատմության մեջ: Այս գործընթացը համապատասխանում է մեդիացված իրականության կառուցման այն մոդելներին, որոնք նկարագրում են Couldry-ն և Hepp-ը՝ ընդգծելով մեդիայի դերը սոցիալական իրականության վերարտադրության մեջ (Couldry & Hepp, 2017):

Հայկական թվային մեդիայի առանձնահատկությունն այն է, որ գլոբալ թվային մշակույթի ձևերն այստեղ ակտիվորեն տեղայնացվում են: Օրինակ՝ միջազգային մեմային ձևաչափերը հաճախ համադրվում են հայկական պատմական կերպարների կամ քաղաքական իրադարձությունների հետ՝ ստեղծելով տեղական մշակութային հումոր և քննադատություն: TikTok-ում և

Instagram-ում տարածված կարճ տեսանյութերում հաճախ օգտագործվում են ազգային երաժշտություն, բարբառային խոսք կամ ավանդական խորհրդանիշներ՝ միաժամանակ պահպանելով գլոբալ ձևաչափերը: Նման երևույթները կարելի է մեկնաբանել որպես թվային մշակույթի տեղայնացման գործընթաց, որը նկարագրված է Shifman-ի մեմային մշակույթի տեսություններում (Shifman, 2014):

**Հայկական թվային միջավայրի նշանագիտական կառուցվածքը պայմանավորված է մի շարք փոխկապակցված գործոններով.**

**Լեզվական և տարածքային առանձնահատկություններ** – փոքր լեզվական համայնքը նպաստում է բովանդակության արագ տարածմանը և հանրային թեմաների արագ համախմբմանը: Օրինակ՝ հանրային իրադարձությունների շուրջ ձևավորվող հեշթեգները հաճախ կարճ ժամանակում դառնում են համազգային քննարկման գործիք:

**Սփյուռքի ակտիվ ներգրավվածություն** – արտերկրի հայ համայնքները մասնակցում են նույն թվային հարթակներին՝ ստեղծելով բազմակենտրոն հաղորդակցական տարածք, որտեղ նույն թեմաները քննարկվում են տարբեր մշակույթների տեսանկյուններից:

**Հակամարտային և անվտանգային միջավայր** – ռազմական և քաղաքական ճգնաժամերը ուժեղացնում են խորհրդանշական հաղորդակցության դերը՝ թվային պատկերներն ու պատմությունները վերածելով հավաքական ինքնության կառուցման գործիքների:

**Քաղաքական անցումային գործընթացներ** – հասարակական բևեռացվածությունը և ակտիվ քաղաքացիական մասնակցությունը խթանում են քննադատական և մասնակցային հաղորդակցական ձևերի զարգացումը՝ ստեղծելով նոր հանրային քննարկումների մշակույթ:

Այս համատեքստում հոդվածի նպատակն է համակարգված վերլուծել հայկական թվային մեդիայի նշանագիտական դինամիկան՝ ուսումնասիրելով լեզվական և տեսողական նշանների փոխգործակցությունը, ինքնության կառուցման մեխանիզմները, հավաքական հիշողության թվային ձևավորումը և հանրային քաղաքական հաղորդակցության նոր ձևերը:

## 2. Հայկական թվային մեդիայի նշանագիտական մոդելի հիմնական բնորոշիչները

Հայկական թվային մեդիան ձևավորում է բազմաշերտ նշանագիտական համակարգ, որտեղ լեզվական, տեսողական և մշակութային կոդերը գործում են փոխկապակցված՝ ստեղծելով հանրային իմաստաստեղծման յուրահատուկ միջավայր: Այս համակարգը միաժամանակ ներառում է գլոբալ թվային մշակույթի ձևերը և տեղական պատմական ու մշակութային խորհրդանիշները՝ ձևավորելով **հիբրիդային հաղորդակցական մոդել**:

Նշանագիտության տեսանկյունից թվային միջավայրում ձևավորվող հաղորդակցական միավորները կարող են դիտարկվել որպես բազմաստիճան

նշաններ, որոնք ունեն ինդեքսային (պատմական կամ իրադարձային հղումներ), խորհրդանշական (մշակութային իմաստներ) և պատկերային (տեսողական ներկայացումներ) գործառույթներ (Peirce, 1998; Kress & van Leeuwen, 2006)։ Հայկական թվային տարածքում այդ տարրերը հաճախ միավորվում են մեկ հաղորդագրության մեջ, օրինակ՝ քաղաքական մեմերում կամ հիշատակի հրապարակումներում, որտեղ համատեղվում են պատմական հղումներ, ազգային խորհրդանիշներ և ժամանակակից հումորային ձևեր։ Թվային հաղորդակցության այս հիբրիդային բնույթը նպաստում է հանրային խոսույթի արագ փոփոխությանը, նոր հաղորդակցական գործելակերպերի ձևավորմանը և հասարակական ինքնության վերաիմաստավորմանը։ Հայկական թվային միջավայրում առանձնանում են հետևյալ հիմնական նշանագիտական բնորոշիչները.

♦ **Պատմական ինդեքսների ինտեգրում**

Թվային տեքստերում պատմական հղումները (Ցեղասպանություն, Արցախյան հակամարտություն, պատմական տարածքներ) օգտագործվում են որպես քաղաքական և մշակութային գործող ինդեքսներ (Peirce, 1998)։ Օրինակ՝ 2020 թվականի պատերազմին #Սարդարապատ և #Մայիսյանհաղթանակ հեշթեգների տարածումը ստեղծեց սեմիոտիկ կամուրջ՝ ներկա իրադարձություններին հաղորդելով պատմական նշանակություն։

♦ **Պատկերագրական և գրաֆիկական ժառանգության թվայնացում**

Հայկական թվային մեդիայի նշանագիտական համակարգում կարևոր դեր ունի ազգային պատկերագրական ժառանգության՝ հատկապես զարդանախշային, խորհրդանշական և դեկորատիվ-գրաֆիկական կոդերի թվային վերարտադրությունն ու վերաիմաստավորումը։ Թվային միջավայրում մշակութային նշանները հանդես են գալիս ոչ միայն որպես էսթետիկ տարրեր, այլև որպես ինքնության, պատմական շարունակականության և խորհրդանշական կապիտալի հաղորդիչներ (Barthes, 1977; Chandler, 2017)։ Դրանք ձևավորում են վիզուալ դիսկուրս, որտեղ ազգային մշակույթը վերակոդավորվում է նոր մեդիայի բազմառեժիմային լեզվով (Kress & van Leeuwen, 2006)։

Հայկական թվային հարթակներում կարելի է առանձնացնել ազգային պատկերագրության թվայնացման երկու հիմնական միտում.

**ա) Պահպանողական-կանոնական թվայնացում**

Այս մոդելը բնորոշ է պետական և ինստիտուցիոնալ հաղորդակցությանը, որտեղ ավանդական զարդանախշերը, ազգային խորհրդանիշները և պատմական պատկերագրական կոդերը կիրառվում են իրենց ավանդական իմաստային դաշտի պահպանմամբ։ Պաշտոնական կայքերում, մշակութային ծրագրերի վիզուալներում և պետական միջոցառումների դիզայնում հաճախ օգտագործվում են խաչքարային նախշեր, ձեռագրային մանրանկարների մոտիվներ, ազգային գունային համակարգեր։ Նման մոտեցումը նպատակ ունի

հաստատել ինստիտուցիոնալ լեգիտիմություն, մշակութային շարունակականություն և ազգային ինքնության կայուն նարատիվ (Hall, 1997)։

**բ) Ստեղծագործական-դեկոնստրուկտիվ թվայնացում**

Սոցիալական մեդիայի, բրենդային հաղորդակցության և ժամանակակից դիզայնի ոլորտում ազգային զարդանախշերը վերաիմաստավորվում են գրաֆիկական նոր լեզվով՝ ստանալով հիբրիդային, երբեմն խաղային կամ մինիմալիստական ձևեր։ Օրինակ՝ հայկական գինու բրենդների (օր.՝ Areni) ապրանքապիտակներում միջնադարյան պատկերագրական տարրերը համադրվում են ժամանակակից տպագրության և մոդեռն կոմպոզիցիայի հետ՝ ձևավորելով գլոբալ շուկայում ճանաչելի, բայց ազգային ինքնությամբ բրենդային պատկեր։ Նման մոտեցումը բնորոշ է նաև սոցիալական ցանցերի հայկական էջերին, որտեղ ավանդական զարդանախշերը վերածվում են թվային ֆոնային ձևերի, ինֆոգրաֆիկական տարրերի կամ մեմային վիզուալների՝ ընդլայնելով դրանց սեմիոտիկ գործառույթը։

Այսպիսով, հայկական թվային մեդիայում զարդանախշային և պատկերագրական կոդերի թվայնացումը երկակի գործընթաց է՝ միաժամանակ պահպանելով մշակութային ժառանգությունը և ձևավորելով նոր, դինամիկ վիզուալ ինքնություն, որը համադրում է ազգային ավանդույթն ու գլոբալ թվային մշակույթը։

**♦ Քաղաքականացված բազմառեժիմայնություն**

Թվային մեդիայի բազմառեժիմայնությունը (multimodality)՝ լեզվական տեքստերի, տեսանյութերի, աուդիո հաղորդագրությունների, ստատիկ պատկերների, ինֆոգրաֆիկաների և ինտերակտիվ ձևաչափերի համատեղ կիրառումը, հայկական տեղեկատվական միջավայրում հաճախ ստանում է քաղաքական բնույթ։ Ըստ Kress և van Leeuwen-ի (2006)՝ բազմառեժիմային հաղորդակցությունը ոչ միայն տեղեկատվության փոխանցման միջոց է, այլև իմաստների կառուցման համակարգ, որտեղ տարբեր նշանային ռեժիմները միասին ձևավորում են համոզման և ազդեցության մեխանիզմներ։

Հայկական քաղաքական դիսկուրսում բազմառեժիմայնությունը հատկապես ակտիվանում է ընտրական գործընթացների, սոցիալական շարժումների և ճգնաժամային իրավիճակների ընթացքում։

**2018 թվականի քաղաքացիական շարժումը** օրինակելի դեպք է, որտեղ քաղաքական հաղորդակցությունը կառուցվեց բազմառեժիմային հարթության վրա.

- Facebook Live և YouTube ուղիղ միացումներ՝ իրական ժամանակում իրադարձությունների սիմվոլիկ ներկայացում,
- մեմեր և հումորային վիզուալներ՝ քաղաքական քննադատության դյուրամարս ձև,
- փողոցային պաստառների թվայնացված տարբերակներ, որոնք լայնորեն տարածվում էին սոցցանցերում,

- երաժշտական տեսահոլովակներ և քաղաքացիական երգեր՝ շարժման հուզական մոբիլիզացիայի համար։

**2020 թվականի պատերազմական շրջանը** ևս ցուցադրեց քաղաքականացված բազմառեժիմայնության ուժեղացում.

- ինֆոգրաֆիկա և քարտեզներ՝ ռազմաքաղաքական իրադարձությունների պարզաբանման համար,
- հայրենասիրական տեսահոլովակներ և վիզուալ արշավներ,
- հեշթեգային արշավներ (#ArtsakhStrong, #StopAzerbaijaniAggression), որոնք միավորում էին տեքստային և պատկերային հաղորդակցությունը։

**Ընտրական քարոզարշավների ընթացքում** կուսակցությունները հաճախ համադրում են կարճ տեսանյութեր, անիմացիոն գրաֆիկա, մեմային հաղորդագրություններ և ուղիղ եթերներ՝ ստեղծելով **ինտեգրված հաղորդակցական դիսկուրս**, որը նպատակ ունի ոչ միայն տեղեկացնել, այլև ձևավորել քաղաքական ինքնություն և համախմբել ընտրազանգվածը։

Այսպիսով, հայկական թվային միջավայրում բազմառեժիմայնությունը հանդես է գալիս որպես քաղաքական սեմիոտիկ ռազմավարություն, որտեղ տարբեր մեդիա ռեժիմները փոխլրացնում են միմյանց՝ ստեղծելով համոզիչ և էմոցիոնալ ազդեցություն ունեցող հաղորդակցություն (Jewitt, 2014; Wodak, 2015)։

**Ներքևից-վերև հաղորդակցական մշակույթի ձևավորում**

Հայկական թվային մեդիան առանձնանում է «ներքևից-վերև» (bottom-up) հաղորդակցական մշակույթի զարգացմամբ, որտեղ հաղորդակցության նոր կանոնները ձևավորվում են ոչ թե միայն ինստիտուցիոնալ դերակատարների, այլև հիմնականում օգտատերերի ստեղծած բովանդակության միջոցով։ Jenkins-ի (2006) մասնակցային մշակույթի տեսության համաձայն՝ թվային միջավայրում օգտատերերը դառնում են ոչ միայն սպառող, այլև իմաստ արտադրողներ, որոնք վերաձևակերպում են մշակութային նշանները։

Հայկական թվային հաղորդակցությունում կարելի է առանձնացնել մի քանի առանցքային ուղղություն.

**ա) Հայկական մեմաբանություն և քաղաքական հումոր**

Գլոբալ մեմային ձևաչափերը տեղայնացվում են հայկական քաղաքական և մշակութային համատեքստում։

- 2018 թվականի շարժման ընթացքում լայն տարածում գտան քաղաքական կերպարների լուսանկարների վրա կառուցված մեմերը,
- խորհրդարանական քննարկումների հատվածներից ստեղծված հումորային տեսանյութեր,
- հանրային գործիչների արտահայտությունները վերածվում էին կրկնվող մեմային նշանների։ Այս երևույթը ստեղծում է «ժողովրդական սեմիոտիկա», որտեղ քաղաքական քննադատությունը տարածվում է ոչ պաշտոնական լեզվով։

**բ) Հայերենի լեզվական բազմաձևություն թվային միջավայրում**

Թվային հարթակներում նկատվում է լեզվական հիբրիդացում.

- գրաբարյան արտահայտությունների օգտագործում հումորային կամ խորհրդանշական համատեքստում,
- աշխարհաբարի, բարբառների և խոսակցական լեզվի համադրություն,
- հայերեն-անգլերեն խառը տեքստեր («հայթեք» բառապաշար)՝ հատկապես երիտասարդական քաղաքական քննարկումներում: Լեզվի այս ճկուն օգտագործումը ձևավորում է նոր հաղորդակցական ինքնություն և խմբային պատկանելության նշաններ (Androutsopoulos, 2014):

**գ) Վիրուսային ձևաչափերի տեղայնացում**

TikTok, Instagram և YouTube հարթակներում գլոբալ վիդեո ձևաչափերը հաճախ հարմարեցվում են ազգային և քաղաքական թեմաներին.

- ազգային տոների (Անկախության օր, Վարդավառ) շուրջ տեղեկատվական և ժամանցային տեսանյութեր,
- ավանդական խոհանոցը և մշակութային խորհրդանիշները քաղաքական կամ հասարակական ուղերձների համատեքստում,
- սոցիալական ակցիաների և բողոքների մասին կարճ, արագ տարածվող տեսանյութեր:

Այս գործընթացների արդյունքում ձևավորվում են հաղորդակցական նոր կոնվենցիաներ, որոնք համադրում են ավանդական մշակութային կոդերը և գլոբալ թվային մշակույթի ձևաչափերը՝ ստեղծելով հայկական թվային հանրային դիսկուրսի ինքնատիպ սեմիոտիկ միջավայր (Castells, 2012; Papacharissi, 2015):

**3. Թվային մեդիայի սեմիոտիկ գործառույթները հայկական միջավայրում**

Հայկական թվային մեդիան չի սահմանափակվում միայն տեղեկատվության փոխանցմամբ. այն **նշանագիտական համակարգ** է, որտեղ նշաններն ու պատկերները ծառայում են սոցիալական, քաղաքական և մշակութային մի շարք գործառույթների: Այս բաժնում քննարկվում են հայկական թվային միջավայրում սեմիոտիկ գործառույթների հիմնական ուղղությունները՝ կիրառված օրինակներով:

♦ **Կոլեկտիվ հոգեբանական ցնցումների (տրավմատիկ փորձերի) թվային յուրացում**

Հայկական թվային միջավայրում սեմիոտիկան հաճախ ուղղված է **կոլեկտիվ տրավմաների յուրացմանը և մշակմանը**, մասնավորապես 2020 թվականի Արցախյան պատերազմից հետո: Սա ընթանում է մի քանի մակարդակով:

**ա. Տեսողական (վիզուալ) փաստաթղթավորում**

Պատերազմի ընթացքում և դրանից հետո թվային հարթակները համալրվում են լուսանկարներով, տեսանյութերով և դրվագներով, որոնք ներկայացնում են իրական ռազմական գործողություններ, քաղաքացիական ենթակառուցվածքների վնասներ և տեղացի բնակչության փորձը: Այս պատկերները

հանդես են գալիս որպես ուժեղ ինդեքսային նշաններ՝ անմիջականորեն ազդելով դիտողի զգայական ընկալման վրա և ստեղծելով կոնկրետ ժամանակ-վայրի հետ կապ: Օրինակ՝ սոցիալական ցանցերում տարածված տեսանյութերը, որտեղ երևում էին դիրքային գործողություններ կամ տեղացիների ու զինվորների առօրյան պատերազմի օրերին, ստեղծում էին ոչ միայն տեղեկատվական արժեք, այլև կոլեկտիվ արձագանք՝ աջակցություն կամ համերաշխություն արտահայտելու համար:

**բ. Կոլեկտիվ սգո և հիշատակի պրակտիկաներ**

Թվային միջավայրը ծառայեց հիշողության մշակութային տարածք ստեղծելուն: Վիրտուալ հուշակամարները, զոհերի հիշատակի գրառումները և հիշատակի էֆեմերային բովանդակությունը (օրինակ՝ սոցիալական ցանցերում #պատերազմ, #զոհեր, #անմահ_հերոս և այլ հեշթեգներ) թույլ են տալիս հասարակությանը համատեղ կիսել սգո և հիշողության փորձը՝ ստեղծելով թվային «հուշապատ» կամ հիշողության օնլայն հարթակ: Այս պրակտիկաները հաճախ ներառում են նաև լուսանկարներ զոհերի զինվորական ծառայության, հերոսական գործողությունների կամ համայնքային հուշ-միջոցառումների մասին, ինչը օգնում է թվային համայնքին պահպանելու և փոխանցելու ազգային հիշողությունը:

**գ. Հումորի և երգիծանքի միջոցով հոգեբանական հաղորդակցում**

Մեմերը, կարճ տեսանյութերը և հումորային այլ բովանդակությունը կատարում են կատարսիսի (հոգեբանական թոթափման) գործառույթ՝ թույլ տալով հասարակությանը արտահայտել սթրեսային և ծանր տրավմատիկ փորձը՝ առանց անմիջականորեն դիպչելու զգայարաններին: Օրինակ՝ 2020 թվականի պատերազմից հետո տարածված «Պատերազմից տուն» կամ «Հակառակորդը չի պատկերացնում» մեմերը համադրում էին կարճ տեսարաններ, կատակային տեքստեր և հայկական առօրյա համատեքստ, որոնք հնարավորություն էին տալիս բացելու քննարկում սոցիալական ցանցերում՝ նվազեցնելով անհանգստությունը և նպաստելով կոլեկտիվ հոգեբանական մշակմանը:

Այս երեք ուղղությունները միասին ստեղծում են թվային միջավայրում կոլեկտիվ տրավմայի յուրացման համալիր համակարգ, որտեղ **տեսողական, հիշողության և հումորային նշանները** համատեղ ձևավորում են նոր հաղորդակցական պրակտիկա՝ հիշողությունը վերափոխելով և ապահովելով սոցիալական մասնակցություն:

**♦ Այլընտրանքային հանրային միջավայրի ձևավորում**

Հայկական թվային մեդիան դարձել է **այլընտրանքային հանրային միջավայրի** հիմնական դաշտը, որտեղ ձևավորվում են հաղորդակցման նոր պրակտիկաներ և նշանային ռազմավարություններ՝ ավանդական լրատվամիջոցների սահմանափակումների և վստահելիության խնդիրների համապատկերում: Այս միջավայրը տալիս է հասարակական քննարկումների բազմազանության,

օգտատերերի անմիջական մասնակցության և քաղաքականացված հաղորդակցության հնարավորություն։

**ա. Անմիջականության և ինքնահաստատման նշաններ**

Թվային հարթակները հնարավորություն են տալիս օգտատերերին անմիջապես հաղորդակցվելու և ներկայացնելու իրենց տեսակետը առանց լրատվամիջոցի միջնորդության։ Օրինակ՝ ուղիղ հեռարձակումները («լայվ»-հեռարձակումներ) և բլոգերների իրադարձային ռեպորտաժները ծառայում են հենց այդ նպատակին։ 2018 թվականի «Թավշյա հեղափոխության» ժամանակ սոցիալական ցանցերում ուղիղ հեռարձակումներով ցուցադրվել է ցույցերի ընթացքը, ինչը օգտատերերին թույլ է տվել հետևել իրադարձություններին տեղում և անմիջականորեն արձագանքել՝ մեկնաբանություններով կամ հեշթեգների միջոցով։ Այս պրակտիկաները ստեղծում են ուղիղ կապ իրական իրադարձությունների հետ՝ նվազեցնելով լրատվամիջոցի միջնորդությունը։

**բ. Բազմակողմանիության կրկնօրինակում**

Այլընտրանքային հանրային միջավայրը հնարավորություն է տալիս միևնույն հարթակում ներկայացնելու հակամարտող կողմերի տեսակետները, նույնիսկ երբ ավանդական մեդիան քաղաքական կամ տնտեսական պատճառներով սահմանափակված է։ Օրինակ՝ Արցախյան հիմնահարցի վերաբերյալ թվային հարթակներում տարածվել են հայկական, ինչպես նաև միջազգային դիտորդների տեսանյութերն ու հոդվածները, որոնք օգտատերերին հնարավորություն են տալիս տեսնելու տարբեր կողմերի մեկնաբանություններն ու գնահատականները։ Այս կրկնօրինակումն ապահովում է **վիրտուալ բազմակարծություն**, որտեղ հասարակությունը կարող է ձևավորել սեփական եզրակացությունները՝ հիմնված բազմաթիվ աղբյուրների վրա։

**գ. Քաղաքական ազդեցության նոր ձևեր**

Թվային մեդիան դարձել է քաղաքական ազդեցության նոր լաբորատորիա։ Հեշթեգ արշավները, լայն տարածում ունեցող բաց նամակները և առցանց ստորագրահավաքները ծառայում են քաղաքացիների տեսակետների հանրայնացման, հանրային ճնշման և քաղաքական գործընթացներին մասնակցության նպատակին։ Օրինակ՝ 2020–2021 թվականներին՝ Արցախյան պատերազմից հետո, սոցիալական ցանցերում կազմակերպված #ՕգնիրՀայաստան, #ԿանգնեցրեքՊատերազմը հեշթեգ արշավները հրավիրեցին միջազգային հանրության ուշադրությունը, հավաքեցին նյութական աջակցություն և ստեղծեցին նոր թվային նշանային պրակտիկա՝ քաղաքականության և հանրային կարծիքի ձևավորման համար։

Այս երեք ուղղությունները միասին ստեղծում են հայկական թվային մեդիայի **այլընտրանքային հանրային միջավայրի** համակարգ, որտեղ օգտատերերի անմիջական ներգրավվածությունը, բազմակողմանի տեղեկատվության հասանելիությունը և թվային քաղաքական մասնակցության նոր մեթոդները համատեղ ձևավորում են հասարակական և քաղաքական գործընթացների նոր դինամիկա։

♦ **Մշակութային ինքնության պահպանություն և զարգացում**

Հայկական թվային մեդիան կարևոր գործառույթ է իրականացնում նաև **մշակութային ինքնության պահպանության և տարածման գործում**: Թվային հարթակները ծառայում են որպես հայաստանյան և սփյուռքահայ համայնքների հաղորդակցական, կրթական և հիշողության տարածք, որտեղ մշակութային, լեզվային և պատմական ռեսուրսները վերաիմաստավորվում և հարմարվում են նոր պայմաններին:

**ա. Ժառանգության թվային վերափոխում**

Թվային տեխնոլոգիաները հնարավորություն են տալիս ավանդական մշակութային ժառանգությունը ներկայացնելու նոր ձևաչափերով: Վիրտուալ թանգարանների ստեղծումը, պատմական կերպարների թվային անիմացիաները և դասական գրականության էլեկտրոնային տարբերակները ոչ միայն դարձնում են ժառանգությունը մատչելի լայն լսարանի համար, այլև ապահովում են այնպիսի միջավայր, որտեղ օգտատերը կարող է ակտիվորեն ներգրավվել՝ ուսումնասիրելով պատմությունը և մշակույթը սեփական տեմպով ու հետաքրքրությամբ: Օրինակ՝ թվային թանգարանների վիրտուալ շրջագայությունները և «Հայաստանի պատմության» թվայնացված նյութերը թույլ են տալիս սփյուռքահայ երիտասարդությանը ծանոթանալ հայ մշակույթի և պատմության կարևոր դրվագներին առանց ֆիզիկական այցելության:

**բ. Լեզվի պահպանման նոր ձևեր**

Հայերենով բլոգների, վլոգերի և փոդքաստների ստեղծումը նպաստում է լեզվի **թվային կենսունակությանը**: Այս միջոցները թույլ են տալիս ոչ միայն պահել լեզուն, այլև ապահովել դրա ժամանակակից հոսքը՝ ինտեգրվելով գլոբալ թվային մշակույթի մեջ: Օրինակ՝ հայկական ավանդական խոհանոցի, ժողովրդական տոների կամ չափածո ստեղծագործությունների մասին հայերեն տեսաբլոգները ստեղծում են մի առցանց միջավայր, որտեղ լեզուն և մշակույթը տարածվում են սփյուռքահայ լսարանի շրջանում:

**գ. Սփյուռքահայ-հայաստանցի հաղորդակցություն և սեմիոտիկ փոխազդեցություն**

Հայկական թվային միջավայրը հնարավորություն է տալիս ձևավորելու և ամրապնդելու **հիբրիդային մշակութային և ինքնության մոդելներ**: Այստեղ համադրվում են ինքնության տարբեր ընկալումներ ինչպես հայրենիքում ապրող, այնպես էլ սփյուռքահայ օգտատերերի շրջանում: Օրինակ՝ սոցիալական ցանցերում տարածված ազգային հերոսների կամ պատմական իրադարձությունների վերաբերյալ կոլաբորատիվ նախագծերը միավորում են թվային արվեստը, պատմական գիտելիքը և առօրյա համայնքային դիսկուրսը: Այս փոխազդեցությունները ստեղծում են հիբրիդային սեմիոտիկ ձևեր, որտեղ ավանդական նշանները (խաչքարեր, պատմական կերպարներ, ազգագրական

տարրեր) համատեղվում են թվային լեզվի և նոր մեդիայի խորհրդանշական միջոցների հետ՝ պահպանելով մշակութային ինքնությունը և ապահովելով հասարակության միջև շարունակական հաղորդակցություն:

Այս երեք բաղադրիչները՝ **ժառանգության թվայնացում, լեզվի պահպանության նոր ձևեր և սփյուռքահայ-հայաստանցի փոխազդեցություն**, միասին ապահովում են հայկական թվային մեդիայի դերը որպես մշակութային ինքնության պահապան, նորարարական և բազմաշերտ հանրային միջավայր՝ հարմարեցված ժամանակակից թվային պայմաններին:

**Եզրակացություն**

Հայկական թվային մեդիան ներկայումս ձևավորվում է որպես ինքնուրույն հաղորդակցական և նշանային համակարգ՝ սեփական օրինաչափություններով, արագ զարգացող դինամիկայով և բազմաշերտ հասարակական ազդեցությամբ: Այն այլևս միայն տեղեկատվության տարածման հարթակ չէ, այլև դարձել է հասարակական ինքնարտահայտման, հիշողության կառուցման և քաղաքական ներգրավվածության նոր միջավայր:

Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հայկական թվային մեդիայի հիմնական գործառույթները կարելի է համակարգել հետևյալ առանցքային ուղղություններով.

1. **Նոր հանրային միջավայրի ձևավորում** – թվային հարթակները ստեղծում են մասնակցային, արագ արձագանքող և տարածքային սահմաններից հարաբերականորեն ազատ հաղորդակցական դաշտ, որտեղ օգտատերերը դառնում են ոչ միայն տեղեկատվության սպառող, այլև ստեղծող ու տարածող:
2. **Հասարակական տրավմատիկ փորձի թվային յուրացում և մշակում –** նոր թվային հիշողության, սգո և կոլեկտիվ ապրումների արտահայտման ձևերի միջոցով թվային միջավայրը նպաստում է հասարակական փորձառության վերաիմաստավորմանը և հոգեբանական հաղորդակցությանը:
3. **Մշակութային ինքնության պահպանություն և արդիականացում –** ժառանգության թվայնացումը, հայերեն լեզվամշակութային բովանդակության ակտիվացումը և Հայրենիք–Սփյուռք թվային կապերի զարգացումը ձևավորում են շարունակական մշակութային տարածք՝ հարմարեցված ժամանակակից հաղորդակցական միջավայրին:
4. **Քաղաքական խոսույթի և ազդեցության նոր ձևերի ձևավորում –** թվային հարթակները հանդես են գալիս որպես ներքևից վերև ուղղված հաղորդակցման մոդելների տարածք, որտեղ ձևավորվում են քաղաքացիական նախաձեռնություններ, առցանց ազդեցության մեխանիզմներ և նոր մասնակցային քաղաքական մշակույթ:

Միևնույն ժամանակ, հայկական թվային մեդիայի զարգացումը ուղեկցվում է մի շարք նշանային և հաղորդակցական ռիսկերով. տեղեկատվական հակամարտությունների սրման վտանգ, պատմական հիշողության քաղաքականացման հնարավորություններ և մշակութային ինքնության մակերեսային

ներկայացման միտումներ՝ արագ սպառվող թվային բովանդակության պայմաններում։

**АСТХИК АВЕТИСЯН – *Семиотическая многослойность в армянской цифровой среде: язык, изображение и публичная коммуникация*. –** В статье анализируется семиотическое пространство цифровых медиа Армении как самостоятельный объект научного осмысления. Армянская цифровая медиасреда рассматривается как ключевая платформа конструирования идентичности, цифровой репрезентации и переработки коллективной травмы, а также как пространство взаимодействия с глобальными медиапотоками в условиях трансформационного общества.
Особое внимание уделяется коммуникативным и контентным практикам, формирующимся в цифровой среде, в которых происходит синтез традиционных знаково-символических кодов (армянская письменность, мотивы хачкаров, образы исторических деятелей) и современных форм цифровой культуры (мемы, нарративы успеха, короткие видеоролики).
В результате анализа выявлено, что семиотическая система армянских цифровых медиа характеризуется политизированной мультимодальностью, комбинаторным использованием исторических индексов и интенсивным развитием локально детерминированных коммуникативных практик. Данные процессы отражают гибридизацию национальных символических ресурсов и универсальных цифровых форматов.
Методологическая база исследования основана на положениях семиотики и подходах цифровых гуманитарных наук. Эмпирическую основу составляют результаты качественного анализа контента социальных сетей, онлайн-медиапроектов и материалов государственной цифровой коммуникации.

**Ключевые слова:** *Армения, цифровые медиа, семиотика, цифровая культура, социальные сети, мемы, идентичность, мультимодальность, исторический нарратив, коммуникация, публичная коммуникация*

**ASTGHIK AVETISYAN – *Semiotic Multilayering in the Armenian Digital Environment: Language, Image, and Public Communication.*–** The study focuses on communicative and content practices emerging on digital platforms, which synthesize traditional pictorial codes (Armenian script, khachkar motifs, historical figures) with the linguistic and visual forms of digital culture (memes, success stories, short video clips).
The analysis demonstrates that the semiotic system of Armenian digital media is characterized by politicized multimodality, the combinatory use of historical indices, and the rapid development of locally grounded communicative practices.
The study is methodologically based on the principles of semiotics and digital humanities research. The data corpus includes qualitative analyses of widely circulated social media content, online media projects, and materials of governmental digital communication.

**Key words:** *Armenia, digital media, semiotics, digital culture, social networks, memes, identity, multimodality, historical narrative, communication, public communication*

**Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն**
Հեղինակը հաստատում է, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները։

**Շահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն**
Հեղինակը հաստատում է, որ շահերի բախում առկա չէ։

**Գրականության ցանկ / References**

Ավետիսյան Ա.Շ., Նոր մեդիա և հաղորդակցություն, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2024 թ., https://doi.org/10.46991/YSUPH/9785808426597 Avetisyan, A. Š. 2024. *Nor media ev halordakcutʿyun*. EPH hrat., Erevan. DOI: https://doi.org/10.46991/YSUPH/9785808426597

Հարությունյան Ժ., Թվային հասարակության տեսական հիմքերը և զարգացումը չորրորդ արդյունաբերական հեղափոխության համատեքստում, Գիտական *Արցախ, № 4(15), 2022, DOI: 10.52063/25792652-2022.4.15-104* Harutʿyunyan, Ž. 2022. *Tʿvayin hasarakutʿyan tesakan himkʿery ev zargačʿumy čʿorrord ardyunaberakan hełašrjapʿoxutʿyan hamatekstum*. *Gitakan Arcʿax*, No. 4(15). DOI: 10.52063/25792652-2022.4.15-104

*Avetisyan A. Sh. New media and art: processes of interaction,* Journal for Armenian Studies, Vol. 1 No. 68 (2025), https://doi.org/10.24234/journalforarmenianstudies.v1i68.159

Avetisyan, A. Sh., The Impact of New Media In The Context Of The Transformation Of The Network Economy, Journal Economics, Finance and Accounting, https://doi.org/10.59503/29538009-2024.1.13-5

Peirce C. S., *The Essential Peirce: Selected Philosophical Writings*, Indiana University Press,1998.

Jenkins, H., Ito M., & Boyd D., *Participatory Culture in a Networked Era*. Polity Press., 2015, jenkins-ito-boyd-ch1.pdf

Couldry N., Hepp A., *The Mediated Construction of Reality*, Polity Press, 2017

Shifman L., *Memes in Digital Culture*, Cambridge, MA, The MIT Press, 2014.

Barthes, R. (1977). *Image–Music–Text.*

Chandler, D. (2017). *Semiotics: The Basics.*

Hall, S. (1997). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices.*

Kress, G., & van Leeuwen, T. (2006). *Reading Images: The Grammar of Visual Design.*

Jewitt, C. (2014). *The Routledge Handbook of Multimodal Analysis.*

Jenkins, H. (2006). *Convergence Culture.*

Papacharissi, Z. (2015). *Affective Publics.*

Castells, M. (2012). *Networks of Outrage and Hope.*

Androutsopoulos, J. (2014). *Mediatization and Sociolinguistic Change.*

Wodak, R. (2015). *The Politics of Fear.*

Խմբագրության հասցեն՝ Երևան, Խ. Աբովյան փող., 52ա
Адрес редакции: Ереван, ул. Абовяна 52а
Address: 52a, Kh. Abovyanstr., Yerevan

Կայք՝ journals.ysu.am
Էլ. փոստ՝ ephbanber@ysu.am

Հրատարակչական խմբագիր և թողարկման պատասխանատու՝ Արմեն Հովակիմյան
Издательский редактор и ответственный выпуска Армен Овакимян
Publishing Editor and Issued by Armen Hovakimyan

Վերստուգող սրբագրիչ՝ Գայանե Գրիգորյան
Контрольный корректор Гаяне Григорян
Proofreader Gayane Grigoryan

Ստորագրված է տպագրության՝ 09. 06. 2026: